

valóság

A TARTALOMBÓL

Arday Lajos: (Elő)Reformáció Nyugat-Európában és Magyarországon

Sulyok Anita: Látszat és valóság – Casanova, a divatszakkértő

Frenyó Zoltán: Ágoston és Vico. Szent Ágoston helye és szerepe Giambattista Vico gondolkodásában

Szávay László: János pap messianisztikus királysága

Káli Róbert: Kvantifikáció és történetírás Magyarországon az 1960-as, 1970-es években

Gáspár Zoltán Ernő: Az 'absztrakt negativitás' mint abszolútumfogalom. Egy Hegellel való szembehelyeződés

A historiográfia egész embert kíván...
Interjú Erős Vil móssal

Dr. Szalma József: A jog változó és változatlan jegyei. A jogváltozás Pikler Gyula elméletében – mai szemmel

Kapronczay Károly: Egy család története Pécssett a századforduló éveitől a 20. század közepén történt államosításig

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. május LX. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 Nemzeti
Tehetség Program

 nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

(Elő)Reformáció Nyugat-Európában és Magyarországon

A keresztyén – krisztusi – egyház létrejöttétől nem volt egységes. Már az Apostolok Cselekedeteiről írott újszövetségi könyv beszámol a Péter és Jakab által vezetett jeruzsálemi ösgyülekezet, a zsidókból lett és a Pál tevékenysége nyomán megtért „pogány” keresztyének és vezetőik ellentétéről.

A 3., 4., s az azt követő századokban a széthullóban lévő Római Birodalom keleti tartományjaiban a manicheus,¹ Afrikában és a nyugati részen, a megkeresztelt „barbárok”, germán törzsek között az ariánus tanok² terjedtek el. A nikeai/niceai zsinat 325-ben (amelyen Arius alexandriai egyházfő is részt vett) császári nyomásra fogadta el minden keresztyén egyház közös, ún. Apostoli Hitvallását a Szentháromság egységéről.³

Nagy Konstantin uralkodásától (282–337) vált a keresztyénség üldözöttből államvallássá; kiépült hierarchiája, „intézményesült”, egyre inkább elvilágiasult.⁴ Bizáncban kialakult a cezaropapizmus; az uralkodó az egyház feje is. 1054-ben bekövetkezik az egyházszakadás, nyugatira és keletire; az utóbbira, az ortodox/görögkeleti/pravoszlávra máig jellemző az egyház és az állam összefonódása.

A 10. századtól a lelki megújulási mozgalmak egész sora bontakozott ki a Balkántól Angliáig, hirdelve az őskeresztyéni állapotokhoz való visszatérést, az apostoli szegénységet, elvetve mindazt, ami a Bibliában nem található. A délszláv területen elterjedt *bogumil*⁵ irányzatban, az észak-itáliai *patarénusok*ban, a dél-franciaországi *katárok*ban („tisztták”)⁶ közös volt a duális világszemlélet, a szegénység és az aszkézis, mint életforma, az intézményes egyházzal – pápasággal – papsággal – való szembe fordulás. Érthető, hogy mind a keleti, mind a nyugati egyház üldözte őket, mint eretnekeket. A bogumilok ellen – sajnos – a magyar királyok is hadjáratokat vezettek, ennek ellenére Boszniában a nép vallásává, sőt rövid időre államvallássá is lett.⁷ Az *albigensekkel* kegyetlenül leszámoltak: a pápa 1208-ban keresztes hadjáratot hirdetett ellenük és a francia királyok seregei tízezrével gyilkolták a kiközösített eretnekeket, raboltak, földig romboltak városokat és várakat, az utolsót 1244-ben. Kierőszakolt házasságkötéssel a gazdag Provence függetlenségét felszámolták, s vele együtt az akkori Európa legfejlettebb kulturális életét, lovagi költészetét. A katárok és valdensek visszatérésére az egyház új fegyvereket vetett be: a kolduló rendeket (dominikánusok 1215–20, ferencesek 1221) és az inkvizíciót, közvetlen pápai irányítással (1232), melynek legbuzgóbb és legkegyetlenebb működtetői a domonkosok voltak (az „Úr kutyái”), a jezsuiták megjelenéséig (1539).

A bogumilok és albigensek nem éltek túl az üldözést és a történelmi változásokat (oszmán és francia hódítás), de az első valóban előreformációs ébredés, a *valdens*, ha átalakulásokkal is, a mai napig fennmaradt. Egy gazdag lyoni kereskedő, Vald/Wald Péter 1173-ban megtért, vagyonát szétosztva, „... vándor-prédikátorságba kezdett, bűnbánatot és a formális vezeklés helyett a munkával és imádkozással töltött egyszerű, igénytelen életmódban megnyilvánuló megtérést hirdelve, mivel a hit cselekedetek nélkül halott.” Az evangéliumokat és a zsoltárokat franciára fordíttatta, hogy a Bibliát mindenki anyanyelvén és kötelezően olvashassa. Ez forradalmi újítás volt, hiszen még a papok túlnyomó többsége sem olvasta a latin Vulgátát.⁸ Követői nem ismerték el a papi rendet, laikus prédikátorikat felhatalmazták úrvacsora osztására; nem építettek templomokat, elvetették a szentek tiszteletét, a képeket, szobrokat, a purgatórium létezését; összejöveteleiket magánházaknál

vagy szabadban tartották. Mivel tiltották az esküt, a fegyverviselést és a katonáskodást, szembekerültek nemcsak az egyházzal, hanem a világi hatalommal is, így kettőzött erővel üldözték-irtották őket, évszázadokon keresztül. Így – időnként Svájcba menekülve – csak Savoya és Piemont külvilágtól elzárt völgyeiben maradtak fenn kisebb közösségeik, esetenként összeolvadva huszitákkal/cseh testvérekkel, anabaptistákkal, reformátusokkal; ma Olaszországban a protestánsokat valdenseknek (is) nevezik.

A *ferences rend* alapítójának, Assisi Szent Ferencnek az élete és tevékenysége hasonló Valdéhoz, azzal a különbséggel, hogy őt és követőit – részben a valdens mozgalom sikerének hatására – III. Ince pápának sikerült megtartani az egyházban, egyfajta belső megújulási reformirányzatként. Ő is a bűnbánatot és megtérést hirdette, az alázatossággal párosult szeretetet; a prédikációt helyezte az istentisztelet középpontjába, és haláláig ragaszkodott szabad evangélista életmódjához.⁹ A ferencesek három alapkövetelménye a szegénység, szüzesség (önmegtartóztatás), engedelmesség.¹⁰

Egészen másként alakult a dominikánus Savonarola (1452–1498) sorsa. Prédikációiban az egyéni újjászületést, erkölcsi megtisztulást hirdette a Jézus Krisztusban való hit által. Hatására – előljáró lévén – megtisztultak Toszkána kolostorai. Az egyházi reform jelszavával, apostoli szegénységének helyreállításával nyerte meg Firenze szegényeit és került konfliktusba a Medicikkel, köztük a legerkölcstelenebb VI. Sándor pápával.¹¹ Ostorozta nemcsak az egyházat, hanem a gazdag polgárság feslett életét is. Hatására Firenze néhány évig puritán erkölcsű város lett, Kálvin Genfjéhez hasonló. Savonarolát 1497-ben kiközösítik, pápai átokkal sújtják, és a lakosság is ellene fordul (mulatóhelyek bezárása), majd a következő évben társaival megégetik.

John Wycliffe (1324?–1384) az oxfordi Ballion College elnöke, teológiai doktor. Amikor uralkodója, III. Edward megtagadta a hűbéradó fizetését a pápának, Wycliffe röpiratot jelentetett meg a pápa követelései ellen; kijelentette, hogy az egyházi birtokok a nemzet tulajdonát képezik; mi több, a parlament megszavazta az egyház megadóztatását(!). Ez a kettős pápaság időszaka, és Wycliffe prédikációiban támadta a pápai udvar(ok) romlottságát, fényűzését, a züllött szerzeteseket, a szentek – képek – szobrok tisztetlétét. Ő és követői angol nyelvre fordították a Bibliát, hogy minden ember maga tanulmányozhassa azt. Utazó prédikátorokat küldött ki kettesével, mint a valdensek. Tanítása szerint az egyház Isten kiválasztottjainak közössége; a papi hierarchia helyett a presbiteri rendszerhez való visszatérést hirdette; tagadta, hogy az úrvacsorában a kenyér és a bor Krisztus valóságos testévé változik; hirdette a predestinációt (eleve elrendelést). Elvetendő minden, ami nincs a Bibliában, így a pápaság, a papi rend, a szerzetesség, a cölibátus (papi nőtlenség), a mise és a (fülbe)gyónás – mindebben Kálvin elődje. Hirdette: „A pápa nem áll Anglia felett; az angol király döntsön az angol egyház ügyében, annak vagyonával is rendelkezék. ... Egyedül a Szentírás a keresztyén hit alapja, s hogy az üdvösség egyedül hit által nyerhető el.”¹² Eretnekséggel vádolták, de királya és a parlament megvédte az egyetemet, a canterbury érsek és a pápa ellen is. Haláláig békében élt és dolgozott (90 munkája jelent meg), de a konstanzi zsinat eretneknek nyilvánította, hamvait és iratait elégették. Követői, a lollardok a társadalom minden rétegéből rekrutálódtak: falusi szegények, (városi) alsó középosztálybeliek, lovagok, a (későbbi) cseh taboritákhoz hasonlóan.¹³ Eszméi hatással voltak a Wat Tyler-féle parasztfelkelésre, akárcsak Lutheréi a német parasztháborúra. Méltatói szerint Wycliffe „a reformáció reggeli csillaga” – s valóban, a reformátorok elődjüknek tekintették.

Dinasztikus kapcsolatok révén sok cseh diák tanult Oxfordban, akik lemásolták és hazavitték Prágába professzoruk több latin nyelvű művét; a Szentírás igazságáról és az egyházzalról szólót *Husz János* (1369–1415), egy időben a Károly Egyetem rektora, olvas-

ta és jegyzetekkel látta el. Bizonyított a közvetlen hatás: Wycliffe életműve inspirálta és erősítette Husz cseh nyelvű tevékenységét, és hatással volt a prágai egyetem szétválására, cseh nemzeti jellegének megerősítésére.¹⁴ Írásaiban és prédikációiban sokszor idézett Wycliffe műveiből. A konstanzi zsinat egyik angol tagja „a testet öltött Wycliffe”-nek nevezte Huszt, és halálos ítéletének egyik vádpontja volt Wycliffe tanainak hirdetése. Munkatársa, Prágai Jeromos, aki követte őt a tűzhalálba, Oxfordban tanult.

Nagyhatású prédikációi Wycliffe tanait visszhangozzák: a Szentírás a vallás és a hit egyetlen zsinórmértéke; nem a szertartások és az érdemszerző cselekedetek útján üdvözülünk, hanem a hit és tiszta élet által. Az őskeresztyén egyházi gyakorlatot kell visszaállítani. Ennek megfelelően az egyház feje nem a pápa, hanem Krisztus; tagjai a kiválasztottak közössége. Az úrvacsora: két szín alatti áldozás kenyérral és borral. Kikelt a pápák (ekkor már három volt) és a papság világias életmódja ellen. Utazó prédikátorok (Milic, Matej z Janova) országszerte terjesztették ezeket a felforgató eszméket. A retorzió nem maradt el: a (még német többségű) egyetem ellene fordult, az érsek eltiltotta az egyházi szolgálattól, 1411-ben pápai átokkal sújtották. Királya, IV. Vencel még megvédte (a királyné gyóntatója [is] volt), de utódja, Zsigmond menlevele ellenére a bíborosok 39 vádpont alapján máglyahalálra ítélték Konstanzban 1415-ben. Összefoglalva: „Jan Hus hitújító, aki az egyházat akarta megreformálni, de tanításával, mártírhalálával hatalmas nemzeti mozgalmat és társadalmi forradalmat robbantott ki”. A *huszizmus* hármas jellege:

- Wycliffe és Husz tanain és tevékenységén alapuló elő-reformációs mozgalom, lelki ébredés, megújulás;
- a városi és falusi szegények, kizsákmányoltak szociális mozgalma, fegyveres felkelése;
- az ehhez kapcsolódó cseh nemzeti jelleg, lévén, hogy a városi patríciusok, egyházi és világi főurak-nagybirtokosok többsége német volt; ebből következően a huszita-kelyhes mozgalom mint *cseh*(nyelvű) *nemzeti egyház* szerveződött meg. A radikális taboríták veresége (1434) után a mérsékelt kelyhes irányzat vezetője, Podjebradi György (Hunyadi Mátyás apósa) uralkodásától (1458–1471) 1620-ig a huszita hagyományokra épülő protestantizmus a cseh társadalom uralkodó vallása.¹⁵

A *humanizmus* már a reformáció előfutára. Rotterdami Erasmus, „a humanisták hercege”, Luther kortársa (1466?–1536) is „... azt akarta, hogy mindenki az anyanyelvén olvashassa a Bibliát, hogy a legegyszerűbb emberekhez is eljusson a Szentírás”.¹⁶ Elvetette a skolasztika rendszerét, jelszava volt: „Vissza a korai keresztyénséghez”, az Újszövetség legkorábbi forrásaihoz, az egyházatyák írásaihoz. Ősi kéziratok alapján javított görög Újszövetséget jelentetett meg 1516-ban, mellékletében egy új szemléletű latin fordítással. A német Reuchlin (Melanchthon nagybátyja) a héber nyelv ismeretében az egyház által használt latin nyelvű Biblia, a Vulgata számos hibájára bukkant, ők indították el a Szentírás és az egyházatyák¹⁷ szövegkritikai kiadásait, óriási hatással a meginduló reformációra. Erasmus mérsékelt reformátor volt, etikus kegyességgel,¹⁸ aki harcolt a papság és a szerzetesek romlottsága, a szörszálhasogató teológiai viták, a babonás és a népi vallásosság pogány elemei ellen. Egyetértett Luther egyházkritikájával, de nem akart mártír lenni – kiállt az egyház egysége mellett.

A két zsinat (Konstanz 1414–15, Bazel 1431–39) ugyan rendezte a pápaság helyzetét és próbált javítani az egyházigazgatáson, ám „... úgy szétkürtölte a reformáció eszméjét, hogy azt soha többé nem lehetett elfeledni. ... Az igény az egyetemek akadémiai programjából nőtt ki és vált a tömegek zúgó követelésévé.”¹⁹ A 16. század elejére az egyházi

közállapotok addig nem tapasztalt mélypontra süllyedtek. A papok és szerzetesek többsége (latinul) olvasni nem vagy alig tudó volt, elterjedt az iszákosság, az ágyasok tartása. „Angliában a papságot szinte egyezményes közutálat övezte... 1381-ben Wat Tyler parasztjai habozás nélkül végeztek az angol egyház legelső emberével”. (A canterburyi érsekkel – AL)²⁰

Általánossá vált „... a távollétben is jövedelmező posztok birtoklása, az egyházi tisztégek halmozása, ágyasok tartása és papi jövedelmek fizetése olyanoknak, akik nem is voltak pappá szentelve.²¹ ... Az egyház és képviselői adják elénk a legrosszabb példát” – írta Machiavelli.²² A népi vallásosságban a Megváltót a Szűzzel vagy valamelyik védőszenttel helyettesítették. Gyűjtötték az ereklyéket; az elhíresült wittenbergi vártemplomban 17 433-at őriztek, számos szent csontjait és a Betlehemben legyilkolt csecsemők egyikének tetemét. A koronát mindezekre a búcsúcédulák árusítása tette fel: pénzért árulták a bűnbocsánatot és a halottak lelkének megszabadítását a purgatóriumból;²³ a befolyt pénzből építették a római Szent Péter székesegyházat.

Luther Márton (1483–1546) egy kivételesen szigorú erkölcsű és vallásos szellemű ágostonrendi kolostor szerzeteséből lett az újonnan alapított wittenbergi egyetem teológiai doktora és professzora. Gyötrő büntetéséből a páli ige szabadította ki: „Az igaz ember pedig hitből él.” (Róm 1:17) 95 pontba szedett tézisei 1517. október 31-e után három nyomdában is megjelentek; (Nürnberg, Lipcse, Bazel), és „... alig 14 nap alatt bejárták egész Németországot” – állapította meg ő maga. „Sok embernek adott lelki megkönnyebbulést, ... hogy nem az egyházi előírások teljesítésétől, a pápa közvetítésétől vagy bizonyos cselekedetek gyakorlásától függ üdvösségük.” Az egyetemes papság elvéből következik, hogy a személyes hit által közvetlen kapcsolat alakul ki Isten és az ember között, így nincs szükség közbenjáró papságra.²⁴ Csak két szentség (sákramentum) van, a keresztség és az úrvacsora kenyérral és borral. Az istentisztelet középpontja az (anyanyelvi) igehirdetés, de fontos szerepe van a zenének és az éneklésnek. A pápa nem isteni jogon feje az egyháznak – a legfőbb hatalom az egyetemes zsinaté, de később ezt az állítást visszavonja, mert „... huszíták vagyunk mindannyian... Szent Pál és Szent Ágoston huszíták voltak”. De Luther nemcsak hitújító, hanem „német és nacionalista, a nép fia”, „A németek haragja a távoli Róma bosszantó hatalmaskodása miatt hirtelen jött áradatként zúdult előre Luther nyomában. ... Felszólítja Németország fejedelmeit és magisztrátusait, hogy hivatali tiszttségükkel élve reformálják meg az egyházat. ... A német nemzetet és birodalmat fel kell szabadítani, hogy a maga életét élhesse”.²⁵ Érthető, hogy az egyházi és a világi hatalom minden eszközzel igyekszik eltaposni a vallási és társadalmi-politikai „lázadás” tüzeit. 1520-ban pápai bulla közösi ki Luthert és követőit, s felszólít könyvei elégetésére. Válaszul Luther veti máglyára a kanonikus törvényeket és a kiközösítő bullát, s ezzel teljessé válik a szakítás. 1521-ben, a wormszi birodalmi gyűlésen V. Károly császár előtt sem hajlandó visszavonni tételeit,²⁶ mire törvényen kívül helyezik – hajszálon múlt, hogy nem jutott Husz sorsára.²⁷ Bölcs Frigyes szász választófejedelem wartburgi „védőőrizetében” németre fordítja az Új-, később az Öszövést is, és ezzel megveti a német irodalmi nyelv alapját.²⁸ Legfőbb munkatársa, *Melanchthon* (1497–1560), a humanista reformátor, Erasmus és Kálvin jó barátja, a protestáns tudományosság központjává a wittenbergi egyetemet; ő fogalmazta meg az augsburgi birodalmi gyűlés elé terjesztett Ágostai Hitvallást (1530), az evangélikus egyház átfogó hitelvi alapját. Valójában ő építette ki az egyházszervezetet, fogalmazta meg az egyházi rendtartást. Haláláig törekedett a lutheri és zwingli-kálvin-i irányzat összebékítésére, egy egységes protestáns egyház kialakítására, pontosabban egyben tartására.²⁹ Luther két Kátét is írt, a nagyot a hitok-

tatók, a Kis Kátét a gyermekek számára. (1529) Az Ágostai Hitvallást Kálvin is aláírta; az 1576-os Formula Concordiae már a kálvinizmustól való elhatárolódás szándékával fogalmazódott meg.^{29a}

U. Zwingli (1474–1531) a svájci német városállam Zürich reformátora 1519-től. Műveiben³⁰ teológiai, társadalmi, (egyház- és városkormányzati), politikai (a birodalomhoz/császárhoz való viszony) kérdésekkel egyaránt foglalkozott. Ő az első reformátor, aki „... az úrvacsorát szimbolikus emlékcselekvésként értelmezte”. Az 1529-es „marburgi kollokviumon”, amelyen Luther és Zwingli mellett Melanchthon, Bucer és más teológusok is részt vettek, éppen ebben a kérdésben nem sikerült megegyezni, és ettől kezdve szakadt el egymástól a protestantizmus lutheri-evangélikus és zwingli–kálvini-református irányzata. Zwingli társadalomfelfogásában „... az egyház és az állam egyazon közösségnek kétféle funkcióját tölti be: az egyház az evangéliumot hirdeti, a városi tanács, mint keresztyén többség, ... az egyházi életnek minden ügyét irányítja. Így lett Zürich példaképe a városi tanács által irányított református államegyházi lét felépítésének”.³¹ Vezetésével a városi tanács „... megengedte a papok nősülését, a templomokból eltávolították a babonás képeket és ereklyéket, a képeket és szobrokat eladták vagy összetörték, az oltárokról minden díszítést leszedték. ... A középkori himnuszok helyett bevezették a zsoltárok verses változatának éneklését. ... A svájci templomok belsejének és az ott folyó istentiszteleteknek a megváltoztatása sokkal forradalmibb, mint Észak-Németországban.”³² A keresztyéneknek is megengedhető a pénznek maximum 5%-os kamattal történő kölcsönadása.³³ Svájc központtal egy Habsburg-ellenes szövetséget akart szervezni.³⁴ Elfogadhatónak tartotta az istentelen felsőbbiséggel – a császárral – szembeni ellenállást.³⁵ Ennek megfelelően cselekedett: a katolikus kantonokkal vívott csatában esett el 1531-ben Kappelnél.

Kálvin (Jean Calvin/Cauvin, 1509–1564) Franciaországban született, a Sorbonne-on és más egyetemeken jogot, nyelveket (görög) és teológiát tanult. A (lutheri) reformáció tanainak terjesztéséért menekülnie kellett. 1536-ban Bázelen jelentette meg élete fő művét, az *Institutio*-t,³⁶ amelyet 1559-ig bővített. Amellett, hogy a református egyházak mérvadó dogmatikája lett, francia nyelvű változatát – más írásaival együtt – a francia próza mesterműveinek tekintik, szerzőjüket pedig – Rabelais mellett – a modern irodalmi nyelv megeremtőjének.³⁷

A névleg a Német-Római Szent Birodalomhoz, valójában Svájcban tartozó városállam, Genf az 1530-as évek elején csatlakozott a reformációhoz és üzte el püspökét, de a társadalmi viszonyok zavarosak maradtak. 1536 és 1538 között a városban teológiai tanár és prédikátor Kálvin összetűz a városi tanáccsal, és a menekült francia hugenottákat befogadó szabad birodalmi városban, Straßburgban folytatja tevékenységét (1538–41) Elzász reformátora, M. Bucer (1491–1551) munkatársaként. Bucer előbb Luther, majd Zwingli nézeteit képviseli, és ő is a két irányzat összebékítésén fáradozik. Az általa kidolgozott úrvacsora-tant³⁸ fogadják el a református egyházak és az anglikánok. 1541-ben a korábbi egyházfő megpróbálta visszatéríteni Genfét Rómához, mire a reformáció hívei visszahívták Kálvint, aki – sokszor konfliktusban a városi tanáccsal – a város tényleges vezetője haláláig, 1564-ig. A zürichi modelltől eltérően Kálvin genfi egyháza távolabb állt az államtól; mindkettő saját hatáskörrel rendelkezett,³⁹ ám a gyülekezetnek kell a hétköznapi polgári közösségében – a (város)államban – Krisztus szerint élnie. A francia hugenotta és strasbourggi gyakorlatnak megfelelően a gyülekezetet két teológusból-prédikátorból (igehirdetés, a sákramentumok kiszolgáltatása, ([bibliai] szövegmagyarázat, tanítás) és két világi vezetőből (vének-presbiterek: gyakorlati egyházvezetés, -fegyelem; diakónusok: a szegényekről és betegekről való gondoskodás)⁴⁰ álló egyháztanács vezette. Az 1549-es zürichi megegyezés 26 tételben egyeztetette a zürichi és genfi Úrvacsora-tant és egyházkormányzati

gyakorlatot – ezért „... a református protestantizmus születési anyakönyvi kivonatának számít, ... (és) Genf a 16. század közepétől egy időre az európai protestantizmus központja lett”.⁴¹ A Genfbe menekült John Knox mondta a városról: „... Krisztus legtökéletesebb iskolája, mely az apostolok óta volt a földön.”^{41a}

A *predesztináció* – *eleve elrendelés* tana már Luthernél felmerült, de legerősebben a kálvinizmushoz kötődik. „Eleve elrendelésnek nevezzük Isten örök elhatározását arról, hogy mi legyen minden egyes ember sorsa. Mert nem egyforma lehetőségekkel teremt mindenkit, hanem egyeseknek örök életet, másoknak örök kárhozatot rendel Isten kezdetől fogva. ... Isten arra választott ki bennünket, hogy szent és feddhetetlen életet éljünk. ... Kálvin társadalmi tanításában az ellenállás joga nagy hangsúlyt kapott. ... Ha a hatóságok [beleértve az uralkodókat – AL] kötelességeiket nem teljesítik, a nép választott képviselői jogosultak arra, hogy ellenálljanak”.⁴² „Olykor Isten az ő szolgálói közül választ valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy a bűnös zsarnok uralmát megbosszulja és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet.”^{42a} Ilyen alapon hozza majd meg I. Károly halálos ítéletét az independens puritánok parlamentje 1649-ben, és hirdet általános felkelést Bocskai 1604-ben.

Zwingli utódja, *H. Bullinger* (1504–1575) közel fél évszázadig állt a zürichi gyülekezet élén. Mint „... a bölcs kiegyezés embere” konszenzust teremtett a svájci református egyházak teológiai nézetei terén a *Második Helvét Hitvallás*”-ban (1566), amely „... a református hit alapjait⁴³ dokumentálja 30 tételben”, s amelyhez csatlakozott 1566-ban Skócia, 1567-ben Magyarország, 1570-ben Lengyelország, 1571-ben Franciaország, majd az észak-amerikai presbiteriánusok.⁴⁴

A *Heidelbergi Káté* (1563) a „... református hitet 129 kérdésben és válaszban foglalja össze ... főleg Hollandiában, az alsó Rajna-vidéken (Pfalz) és Magyarországon formálta a hitéletet.” (Konfirmációs tananyag) E kettő „... a református világot összekötő dokumentummá vált.”⁴⁵

Franciaországban 1519-től terjedtek Luther írásai. A reformáció úttörője J. Lefèvre d’Etaples volt, aki lefordította a Bibliát francia nyelvre (1523–30) és kommentárokat írt a négy evangéliumhoz. 1523-ban Párizsban megégették az első evangéliumi mártírt. A király 1547-ben különbírárságot „máglyatanácsot” alapított – ítéleteivel 1540 és 1560 között 600 „eretneket” végeztek ki; megkezdődött a tömeges menekülés. Ennek ellenére a hugenották/presbiteriánusok/kálvinisták száma 1562-re kétmillióra növekedett a 20 milliós lakosság körében; délen többséget alkottak. Főleg nemesek, a városi népesség, kereskedők, kézművesek, szabad foglalkozásúak – értelmiségiek, de munkások és parasztok is, fogadták el az új hitet. 1562 és 1598 között nyolc vallásháború pusztított az országban. A legnagyobb vérfürdőt 1572. augusztus 24-én, Szent Bertalan éjszakáján rendezte a befolyásolható IX. Károly jóváhagyásával a katolikus Guise-párt. Párizsban 3000, az országban további 20 000 hugenottát gyilkoltak le, köztük vezérüket, Coligny admirálist.⁴⁶ Az időleges békét a *nantes-i* türelmi rendelet / *ediktum* hozta meg 1598-ban. Kibocsátója Bourbon-Navarrai Henrik, „a jó király”, aki miután (többször) áttért a katolikus vallásra („Párizs megér egy misét”), IV. Henrik néven lett az ország királya (1594–1610). Ekkorra a hugenották száma 1,2 millióra csökkent, ami a népesség 6%-át jelentette; a 2000 gyülekezetből 800 maradt. 1562 óta csak Elzászba 10, Angliába 6 ezren menekültek, és sokan más német területeken, Svájcban találtak új otthonra, gazdagítva az ottani gyülekezeteket. Végérvényesen eldőlt, hogy Franciaország nem lesz protestáns ország; a katolicizmus alapján teremtették meg a nemzeti egységet. Az ediktum védelmet biztosított a hugenotta kisebbségnek,⁴⁷ de korlátozta is tevékenységüket.⁴⁸ Ahol istentiszteletet tarthattak,⁴⁹ alap- és felsőfokú iskolákat működtethettek. Mivel sok

kedvezmény csak a katolikusokat illette, egyre többen áttértek, mert a tömeghangulat is ellenük fordult. Két további vallásháborút (1621–29) angol támogatás ellenére is elvesztettek, így helyzetük egyre romlott, különösen XIV. Lajos trónra lépése után (1643–1715). Abszolút királyi hatalmába (Egy király, egy vallás, egy törvény) még a megtúrt hugenották létezése sem fért bele. Az állandó zaklatások, korlátozó intézkedések ellenére 1670-ben még mindig 800 ezren (4%) őrizték hitüket, s 600 gyülekezetben 730 prédikátor szolgált. A végső csapást a *nantes-i ediktum visszavonása és a református vallás betiltása* jelentette 1685-ben. Annak ellenére, hogy megtiltották a kivándorlást – Európában egyedülálló módon – *160 ezer hugenotta szóródott szét Európában és a tengeren túl*. A legtöbben német területen (140 ezren), s Hollandiában, Angliában – Skóciában telepedtek le. Frigyes Vilmos, a brandenburgi porosz választófejedelem jó érzékkel ismerte fel, hogy a főleg városlakó iparos hugenották fellendíthetik országa gazdaságát, s 18 ezrüknek adott kiváltságokkal biztosított új otthont, mintegy 50 francia kolóniában.⁵⁰

Franciaországban a forradalom és Napóleon alatt a katolikus vallás elvesztette uralkodó, államvallás jellegét. A Code Napóleon (1804) minden francia teljes egyenjogúságot garantálta. Ma a szabadegyházakkal és metodistákkal bővült református egyháznak 475 gyülekezetben 400 ezer tagja van. Elzász-Lotaringia–Strasbourg 230 ezer evangélikusával a protestánsok aránya mindössze 1,4%.⁵¹

Angliában a protestantizmus VIII. Henrik uralkodása idején (1509–1547) jelent meg, nem lelki ébredésként, hanem felülről vezényelt politikai-gazdasági átalakulási folyamatként. Az ország csak három utódja (VI. Edward 1547–53; „Véres” Mária 1553–58; Erzsébet 1558–1603) alatt vált – visszaesésekkel, belharccal – protestánssá. Angliában ugyan több évszázados hagyománya volt az egyház- és pápa-ellenességnek, a reformáció terjedését és megerősödését nagyon is prózai okok vitték diadalra: az óriási egyházi-kolostori birtokok kisajátítása növelte a kincstár bevételeit, erősítette a királyi hatalmat, de ennél is fontosabb volt a társadalmi hatása: az egyházi vagyon „magánosítása” egy új, királyhű birtokos osztály (landed gentry) kialakulását és a városi polgárság függetlenségét biztosító vagyonosodását eredményezte,⁵² ezért (is) fulladt kudarcba Mária törekvése a katolikus egyház hatalmának visszaállítására. A német kolostorokban egyik botrány követte a másikat részegeskedés és ágyastartás miatt. Nem volt ez másként Angliában sem, a kancellár, Thomas Cromwell⁵³ vezette vizsgálóbizottság megállapítása szerint, amivel indokolták megszüntetésüket. A szerzetesek és apácák nem szerveztek ellenállást; világi papok, kanonokok, sőt földbirtokosok lettek, megnősültek, évjáradékot kaptak, s csak kevesen folytatták korábbi életvitelüket magánházakban vagy távoztak külföldre. Az igazi veszteség kettős volt: eltűntek a kolostori (alsó fokú) iskolák, kórházak és szegénygondozás, másrészt akkor értéktelennek tekintett ó- és középanyol kéziratok, könyvek semmisültek meg, képekkel, szobrokkal, oltárokkal, üvegablakokkal együtt.⁵⁴

Henrik válási ügye miatt szakított a pápával, de nem az egyházzal: vitairatot írt Luther ellen, amiért a pápa a „Hit védnöke” címmel ruházta fel, és katolikusként halt meg. Ugyanakkor tetszéssel fogadta W. Tyndale 1526-ban kinyomtatott angol nyelvű Újszövetségét. A kettősség haláláig megmaradt: kivégeztette az észak-angliai katolikus felkelés vezetőit, de protestáns lelkészeket is máglyára küldött. Köztük egyik tanácsadóját és Tyndale-t. *1533-ban* a parlament törvényben rögzítette, hogy „Anglia királya – Krisztus után – az ország egyházának feje” – ezzel megszületett az *anglikán egyház*. „A »felülről« végrehajtott, de az alattvalók egyetértésével találkozó egyházszakadás elsöpörő győzelmet aratott.”⁵⁵ Serepe volt ebben a hagyományos pápa- és idegen- (spanyol-

francia-) ellenességnek, de annak is, hogy Cromwell és a canterburyi érsek, Th. Cranmer rendeletére minden templomban el kellett helyezni egy Tyndale-féle Bibliát, amely országszerte elterjedt és tömegek olvasták. VI. Edward rövid uralma alatt igyekeztek stabilizálni a protestantizmus helyzetét. Parlamenti törvények írták elő az úrvacsora két szín alatti kiszolgáltatását, s tették lehetővé a papok nőülését. Angliában nem voltak a nagy reformátorokhoz vagy Bullingerhez hasonló nagy formátumú, képzett teológusok; az érsekek és püspökök, a változatlanul megmaradt egyházi hierarchia tagjai, inkább államférfiak voltak, mint lelki vezetők. A kivételesen felkészült Cranmer *1549-ben* egy lutheri szellemiségű imádságos könyvet, a *Book of Common Prayer*-t jelentetett meg, amely eltörölte a latin misét, bár a liturgikus öltözet megmaradt, és egységesítette az angol nyelvű liturgiát. Mindkét oldalról támadták: a katolikusok elutasították, a radikális kálvinistáknak csalódást okozott. Ez utóbbiak⁵⁶ befolyására 1552-ben az imádságos könyv átdolgozott kiadása, a következő évben a „42 cikkely” már svájci-kálvini szellemiségű, elsősorban az úrvacsora-tant illetően; eltörlik a halottakért való imádkozást, az utolsó kenetet, a térdelést; a templomokból el kell távolítani a képeket és az oltárokat – helyükbe került az úrasztala. „Az Imádságos könyv olyan tudós mesterműve, aki biztos ösztönnel érzett rá az átlagember istentiszteleti igényeire.”⁵⁷

„*Bloody Mary*” (I. Mária) esztelen terrorja⁵⁸ „... vérrel keresztelte meg az angol reformációt, ez pedig az angolok tudatában végzetes módon összekapcsolta a klerikus zsarnokság képzetét a római Szentszékkel. ... A protestáns ügyet az erénnyel, a becsületességgel kezdték azonosítani és egyre inkább a lojális angolok ellenállását jelentette egy félig idegen kormányzattal szemben”.⁵⁹

1547 és 1558 között a támogatás, majd az üldözés a protestánsokat még reformátusabbakká tette. Az egyértelműen protestáns – anglikán – Erzsébet⁶⁰ trónra lépése után radikális puritánként tért haza a kontinens kálvinista központjaiból⁶¹ 800 protestáns, akik „... vallási kovászként hatottak: ők alapozták meg Cromwell hatalomra kerülését a következő évszázadban”.⁶² Erzsébet levonta két féltestvére uralkodásának tanulságait; nemzeti és vallási egységre törekedett: az anglikán volt az államegyház, de eltűrte a radikális kálvinista prédikátorok és csoportok működését és a katolikusok házi miséit. Az anglikán egyház közeledett Genf és Zürich eszmeiségéhez és gyakorlatához; feje, a canterburyi érsek, E. Grindal is Genfből tért haza. A kálvini jegyzetekkel kiegészített „genfi Biblia” 1570 és 1600 között közel 20 kiadásban terjedt; Kálvin volt a legnépszerűbb külföldi író.⁶³ Ismét életbe léptették a „*Harminckilenc cikkely*”-t, amelyet még Cranmer fogalmazott meg 1553-ban; mind a *mai napig az anglikán egyház hivatalos dogmatikájának tekintik*; lényegét tekintve kálvinista,⁶⁴ így Erzsébet egyházán belül kálvinista konszenzus jött létre. Ennek ellentmond, hogy az 1560-as években az ún. öltözetvita osztotta meg az egyházat. A *puritánok* – ettől kezdve nevezik így őket – elutasították a hagyományos stóla és miseing viselését – prédikátoraik fekete palástban szolgáltak. Ez volt a felszín. A lényeg: „A püspöki kar gátolja a Szentírásban megjelenített egyház létrejöttét, ezért a hierarchiát is ki kell gyomlálni Anglia egyházából, helyére pedig... a presbitériumot kell állítani.” A kisebbségben lévő puritánok „láthatatlan egyház”-at alkottak az államegyházon belül. Meghatározó erőt képviseltek a városokban, (a már akkor is) legfejlettebb Dél- és Kelet-Angliában (London, Ipswich, Colchester, Norwich, Worcester, Bristol, Coventry), fő központjuk London és Cambridge volt, míg a (titkos) katolicizmus bástyája Észak-Anglia és Devon-Cornwall. „A hagyományos angol »népi« antiklerikalizmus is a puritánok ügyének kedvezett. ... Szervezett erőt képviseltek, mely lelki, földrajzi és szociológiai értelemben is hálószerűen fonta be egész Angliát.”⁶⁵

Erzsébet utódja, a Stuart I. (Skóciában VI.) Jakab presbiteriánus nevelést kapott, de skóciai negatív tapasztalatai alapján⁶⁶ angol uralkodóként az államegyház hierarchikus rendjét védte,⁶⁷ sőt legfeljebb a katolikusokkal szimpatizált.⁶⁸ Uralkodása alatt (1603–1625) készült el a máig használatos hivatalos Biblia-fordítás és alakult ki a liturgia három pillére, a Biblia-olvasás, prédikáció és közös éneklés. Ő és fia, I. Károly (1625–1649) egyeduralkodóként akarták kormányozni országukat, állandó konfliktusban a presbiteriánus többségű parlamenttel. A 17. század első fele – beleértve a polgárháborút és a cromwelli diktatúrát (1642–1658) – az angol protestantizmus győzelmének és egyben megosztottságának időszaka: a mindvégig többséget alkotó anglikánok és presbiteriánusok mellett megjelentek a legkülönbözőbb, sokszor szélsőséges-utópista mozgalmak, mint az independensek, levellerek, kvékerek, baptisták – mindazokat, akik szembefordultak az anglikán és a skót kálvinista államegyházakkal, disszentereknek, nonkonformistáknak nevezték.⁶⁹

Anglia már Erzsébet óta az európai protestantizmus legfőbb védhatalma: küzdött a spanyol majd francia katolikus túlhatalom ellen, s támogatásával vívta ki függetlenségét Hollandia. „Az ő reformációjuk fénye világította be a katolicizmus sötétjébe borult Európát. ... 1660 [a restauráció – AL] után is kálvinista színezetű teológia diadalmaskodott Angliában, csakhogy most párosulva a katolikusokéra emlékeztető... püspöki rendszerrel. ... A diadalmaskodó főáramlat mellett máig erőteljes maradt a disszenter protestantizmus... a katolicizmus szintén átvészelte a számára hajszál híján végzetes időket.”⁷⁰ Az anglikánon belül évszázadokra visszamenően két „egyház” él egymás mellett: a hierarchiában, külsőségekben katolikus jellegű High Church és a kálvini alapokon nyugvó népi Low Church. A 18. század közepén a Wesley testvérek által elindított nagy lelki ébredési hullám követőiből alakult meg a metodista felekezet, amely Wales népegyházává vált.

Skóciában is a lutheri tanok jelentek meg először, de a század közepére a kálvini irányzat kerekedett felül és terjedt el, nemesi-főúri támogatói segítségével. Vezéralakja John Knox (1505–1572) Kálvinnak talán legnagyobb hatású tanítványa, Cranmer egyik munkatársa az imakönyv megszüvevezésében. Véres Mária és a hazáját megszállva tartó franciák elől (akik gályarabságra ítélték) Genfbe menekült, onnan tért vissza 1559-ben Edinburgh-ba. Az angol tengeri és szárazföldi erők előrenyomulására a francia csapatok és tisztviselők elhagyták Skóciát, ahol az 1557-ben alakult klánfőnökök szövetsége vette át a hatalmat, melynek „... szervezője és szellemi kovásza a genfi irányzatú protestáns eszme és az idegengyűlölet volt.”⁷¹ Skóciában, mint „... Angliában az összes többi országot meghaladó mértékben kapcsolódott egybe a politikai motívum és az egyházformáló eszme... 1560-ban a skót országgyűlés eltörölte a pápai hatalmat és a misét, és elfogadta a Knox által szerkesztett hitvallást, a Confessio Scotica-t. ... Felállították a skót nemzeti zsinatot (General Assembly), ... majd Book of Common Order címen jóváhagyták a genfi mintára készült istentiszteleti rendtartást, 1564-es kiadásában felvették a verses zsoltárokat is”⁷². „Knox egyházában nem létezett egyházi hierarchia, ... a helyi gyülekezetek önkormányzata (presbitérium) szabályozta a hívők vallásos tevékenységét”.⁷³ I. Károly megpróbálta erőszakkal bevezetni a püspöki rendszert Skóciában, sikertelenül. A polgárháború idején a két egyház összehangolásának szándékával 1647-ben megfogalmazták a 33 tételből álló *Westminsteri Hitvallást*, aminek az anglikán egyházra semmilyen hatása nem lett, viszont a skót zsinat jóváhagyta, és ezzel az egyház fő hitvallásává vált.⁷⁴ A presbiterianizmus a skót identitás egyik központi eleme. Mint minden protestáns országban, Skóciában is nagy súlyt fektettek az oktatásra,⁷⁵ eredményeképpen a 18. században mindenki tudott írni-olvasni; magasabb műveltségük birtokában a társországba, Angliába vándorolt skótok hamarosan tisztos jómódba kerültek.

A kálvini alapokra épített, Zürichben és Genfben megvalósított városállami gyakorlat vetette meg a népképviselően nyugvó demokratikus önkormányzati rendszer alapját; a protestáns munkaetika lendítette fel a nyugat-európai centrum, majd a skandináv fél-periféria országainak gazdaságát Max Weber szerint. Kezdve azzal, hogy eltörölték a főleg Mária és a szentek tiszteletén alapuló egyházi ünnepeket, melyek száma elérte az évi 167-et (!). A hugenottákban – és ez érvényes a puritánokra is⁷⁶ – „... kialakultak a különböző erények, ... a kegyesség, erkölcsi szigor, közösségi szellem, ... a teljesítési készség, lelkiismeretesség, takarékoság. Aki sikeres volt a munkájában, evilági, valamint jövőbeli, túlvilági kiválasztottságának bizonyítékát láthatta benne. ... A munka tiszteletteljes eszköz lett, amivel Istennek szolgálhatunk; ... a munka értéke a közösség számára való hasznosságban rejlik (közösségorientált munkaetika)”.⁷⁷ „Max Weber szerint a kálvinizmus az újkor, vagyis a polgári világrend számos alapvető elemét foglalta már-már egységesen szilárd rendszerbe”.^{77/a} „Az istenes (godly) ember dolgozik, és aki dolgozik, gyarapodik és jogosan leli örömét a jó életben, mint ahogy a természetes ajándékokat (feleség, gyermek) is élvezhette. ... A keresztyén embernek a világban kell élnie, és annak javaival Isten szolgáljaként kell sáfárkodnia. A puritanizmus a küzdő ember vallása, a kereskedő, az előljáró és a munkás vallása. ... Akik takarékoskodtak, szerényen éltek, becsületesen intézték ügyeiket, mások érdekeit is szem előtt tartották, és hittek abban, hogy a laikusok tevékeny élete a társadalomban Isten elhívása, azok... sokkal valószínűbb, hogy sikeresek voltak az anyagi ügyekben...”.⁷⁸ „A puritanizmus a predestináció teológiai dogmája mellett még – Max Weberrel szólva – a [belső aszkézis] erkölcsét is hirdette, megtiltva a puritánoknak, hogy a megszerzett gazdagságban henyén tobzódjanak. ... Nyereségüket új meg új vállalkozásokba fektették, aszkézisük így további gazdagodás forrásává válhatott. ... A sikeresekkel elhitette, hogy a siker kiválasztottságuk jele, a sikertelenekre az aszkézis erényét ruházta. ... Nemcsak Anglia példázza, hogy az ilyen hit micsoda motorja egy versenyz gazdaságnak, hanem az USA is.”⁷⁹

A reformáció két fő áramlata, a lutheri és a kálvini, a békítési-egységesítő törekvések ellenére önálló (állam)egyházi struktúrát épített ki a 16. század második felében. A német területeken⁸⁰ (Svájc kivételével) és *Skandináviában az evangélikus irány győzelmeskedett, fenntartva – az anglikánhoz hasonló – érsek-püspöki hierarchiát. A lutheri tanok hirdetői – akik mind a wittenbergi egyetemről tértek haza – az 1520-as években kezdték terjeszteni az „új hitet”. Svéd területen ez egybeesett a Dániától elszakadó államszervezet kiépítésével a nemzeti király, Vasa Gusztáv (1523–1560) uralkodása alatt. A västeräsi tanácskozáson (1527) alakították meg a rendek a parlamentet (Riksdag), és mondták ki az egyház elszakadását Rómától egy drámai vita után, amelyben – a király jelenlétében – a svéd reformátor, O. Petri aratott győzelmet katolikus ellenfele fölött. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó alsópapság lelkesen megáévtette a reformokat: a kolduló rendek, a gyászmisék, a szentek tiszteletének és a tömjén használatának betiltását. Elfogadták az új egyházi rendtartást és a svéd nyelvű liturgiát. L. Petri lett az uppsalai érsek, a finnek apostola, M. Agricola pedig a turkui (Åbo). Ő fordította finre az Újszövetséget, amely hamarosan széles körben elterjedt. A keleti ortodoxiával szemben létrehozták a viborgi püspökséget, melynek egyik célja a protestantizmus terjesztése volt orosz területen.⁸¹ Az egyházi birtokok elkobzása – VIII. Henrikhez hasonlóan – megerősítette Gusztáv hatalmát⁸² és a belőlük részesedő nemességet. A király nem lett egyházfő, de – jellemző módon – a kincstárnok alá rendelte az egyházkormányzatot. *Dánia*, és az akkor hozzá tartozó *Norvégia* 1536–37-ben lett evangélikus. A közös vallás a gyakori politikai, sőt fegyveres konfliktusok ellenére máig fenntartotta a térség vallási, kulturális és társadalmi egységét.⁸³*

Magyarországon is voltak kísérletek az egyház megreformálására. Budán már 1303-ban erős valdens gyülekezet volt.^{83a} Legjelentősebb azonban a *huszitizmushoz* kapcsolódik. Gazdasági kapcsolataink és Zsigmond husziták ellen viselt „keresztes-háború”-ban való részvételünk folytán polgárok és katonák is „behurcolhatták” az eretek tanokat, s bizonyíthatóan a Prágában tanuló diákok. Közülük ketten, (Pécsi?) Tamás és (Újlaki?) Bálint lelkészek készítették az első magyar nyelvű bibliafordításokat. Eszméik leginkább az akkor legsűrűbben lakott, legfejlettebb déli országrészben (Szerémség) terjedtek el.⁸⁴

Polgárságunk – különösen a felvidéki szász városoké – élénk kereskedelmi kapcsolatokban állt a német birodalmi városokkal, így a minden új eszme iránt fogékony egyetemistákon kívül kereskedők, marhahajcsárok is már korán terjesztőivé válhattak az új hitnek, amely oly rohamosan terjedt az északi, nyugati és erdélyi német-szász városokban, hogy Szathmáry György érsek jónak látta kihirdetni a *lutheranizmust* tiltó pápai bullát 1521-ben. A reformáció másik góca a királyi udvar volt. *II. Lajos felesége, Mária (V. Károly és Ferdinánd húga) és az ifjú király gyámja-nevelője*, Brandenburgi György rokonszenvezett a lutheri tanokkal, csakúgy, mint az általuk kiválasztott udvari lelkészek. A köznevelési országgyűlés 1523-ban kimondja a lutheránusok fej- és jószágvesztését, amelyet a következő évben megégetésre szigorítanak, de az 1526-os rákosi gyűlés ezeket a törvényeket hatályon kívül helyezte.⁸⁵ Az állami és egyházi élet teljes felbomlása Mohácsot követően elősegítette a reformáció terjedését. Az új hit hirdetői – korábban szerzetesek és világi papok⁸⁶ – sikerrel térítenek a főurak⁸⁷ és a török hódoltsági terület népessége között. A hatalmas földbirtokokkal rendelkező főnemesek áttérése, majd a jezsuita ellenreformáció (Pázmány Péter) idején visszatérése nemcsak az „Akié a föld(terület), azé a vallás” elv érvényesítése miatt döntő jelentőségű, hanem azért is, mert saját fiaik mellett számos tehetséges fiatalot küldtek ki és tanítottak a protestáns egyetemeken Krakkóban, Wittenbergben, Heidelbergben, Genfben, Hollandiában és Angliában, akik hazatérve a lutheri, majd kálvini egyház megszervezői-vezetői, a kollégiumok⁸⁸ professzorai, nagyhatású evangelizátorok lettek.⁸⁹ Főuraink, akik a három részre szakadt, központi hatalom nélküli országban a német fejedelmek hatalmával bírtak, udvarukba fogadták és megvédték az üldözött Habsburg királyi és egyházi hatalom ellen a prédikátorokat, nyugodt életet, az alkotó munka feltételeit teremtették meg számukra, pénzzel támogatták őket, hogy kinyomtathassák műveiket^{89a} – így született meg Nádasdy Tamás (nádor 1554–1562) sárvári várkastélyában az *első teljes magyar Újszövetség-fordítás* Sylvester János tollából 1541-ben.

A török hódoltsági területen a reformáció teljes győzelmet aratott. Az oszmánok nem túrték a katolikus egyházi és a nemesi vármegyeszervezetet, a katolicizmusban – joggal – a fő ellenség, a Habsburgok ideológiáját látták, és közelebb érezték magukhoz a dísztelen, fehérre meszelt református templomokat. Sőt gyakran ők is meghallgatták a prédikációkat és egy-egy hitvitát. A királyi Nyugat- és Észak-Magyarországon II. Miksa alatt (1564–1576) vallásbéke uralkodott – ez tette lehetővé a két protestáns irányzat térnyerését, megszerveződését.⁹⁰

Erdély tényleges ura Fráter György, váradi püspök 1546-ban kénytelen elfogadni az országgyűlés határozatát a két vallás, a katolikus és lutheránus egyenlőségéről; ő maga mindent megtesz a „pestishozó eretnenség” felszámolására – három eretneket megégetett. Az erdélyi szász városok már a harmincas évektől egységesen lutheri elveket vallanak, melyek elfogadása kötelező minden szász településre⁹¹ (1542-es káptalani zsinat, 1543–47-es Szabályzatok), de önálló egyházzá csak 1551-től, Fráter György halála után szerveződnek, s választják meg első püspöküket 1553-ban. Az Ágostai Hitvallást csak az 1572-es medgyesi zsinaton fogadták el.

1545-ben első zsinatjukat tartják Erdődön a keleti részek protestánsai, és középutas, Luther és Kálvin tanításai között álló hitvallást fogadnak el Melanchthon nyomán. A felső-magyarországi szász városok első protestáns szellemű zsinatát 1546-ban tartják Eperjesen; 1549-ben fogalmazzák meg az öt szabad királyi város⁹² lutheri hitvallását, amelyhez később 24 szepesi és bányaváros is csatlakozott. Az első két „helvét szellemű” zsinatot Beregszászon tartották 1552-ben Petrovics Péter⁹³ oltalma alatt. A végvá-
rak katonái – nemcsak a magyarok, hanem a Habsburg birodalom más országrészeiből származók is – többségükben protestánsok, egészen az 1680-as évekig. Az egervölgyi „... hadsereg, nemesek és lakosok... kijelentették, hogy lelkiismereti ügyekbe a királynak [I. Ferdinándnak – AL] nincsen beleszólása”, ezért engedetlenséggel vádolták őket. Debrecen⁹⁴ református püspökéhez, Méliusz Juhász Péterhez fordultak védőiratért. *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1561) az első rendszeres kálvinista hitvallás, amely „... a keresztyén hit és élet... minden kérdésére kiterjed”, beleértve az ellenállás jogát.*⁹⁵ Az *1567-es debreceni zsinat* – a lutheri iránnyal végleg szakítva – sajátjaként fogadta el a II. Helvét Hitvallást és egy „... 74 cikkelyből álló kánonos könyvet, (amely) ... századokra szóló körvonalait vonta meg a magyar református egyház életformáinak és életműködéseinek”.⁹⁶ Egy latin és egy magyar nyelven írt hitvallást is elfogadtak, az utóbbit Méliusz Debrecen, Nagyvárad, Kassa és Nagyszombat kereskedő lakosságának ajánlotta. A kánonok mellett a debreceni énekeskönyv és liturgia évszázadokra mintául szolgáltak a reformátusok számára. A kánonok rövidített változata megjelent a hercegszöllősi zsinaton 1576-ban elfogadott kánonokban.

Az *anabaptista* (újkeresztelő)-*antitrinitárius* (Szentháromság-tagadó) irány (kidolgozó-terjesztői főleg olasz egyetemek oktatói-hallgatói) Nyugat-Európából kiszorulva Lengyelországban^{96a} és nálunk szerzett egyre több hívet. Erdélyben János Zsigmond fejedelemisége alatt (1559–1571) győzött a reformáció. A fejedelem – követve alattvalói többségének vallását – 1562-ben a lutheránus, majd kálvinista, végül 1569-ben az antitrinitárius/unitárius egyház hívévé és támogatójává vált.⁹⁷ A teológiai kérdések iránt érdeklődő ifjú uralkodó (több hitvitán is részt vett) két befolyásos és szuggesztív személyiség hatására váltott hitet: a Krakkóból érkezett olasz udvari orvos Blandrata György és Dávid Ferenc páfordulásait követte. Az erdélyi országgyűlés 1564-ben emelte a kálvini irányt a bevett vallások (katolikus és evangélikus) mellé; ezt tekintik az *erdélyi református egyház születési dátumának*. Az *1568-as tordai országgyűlés* negyedikként az unitáriusnak is hasonló státust biztosított – Európában, sőt világviszonylatban elsőnek akkor és ott hoztak törvényt a *vallás szabad gyakorlásáról*.⁹⁸ Az 1569-es váradi zsinatot és debreceni hitvitát követően (amelyen János Zsigmond is fellépett korábbi támogatótja, Méliusz Juhász Péter ellen) úgy látszott, az unitárius tanok (fejedelem által is ösztönzött) terjedése (1566-ban 400 gyülekezet) kihúzza a talajt a református egyház alól nemcsak Erdélyben, hanem a Tiszavidéken is. Ez ellen harcolt eredményesen írásaival Méliusz Juhász Péter és hozott határozatokat az 1570-es csengeri és az 1571-es nyírbátori zsinat. Amilyen gyorsan felfutott, olyan gyorsan hanyatlott le az unitarizmus 1571, a fejedelem halála után. Több ágra szakadt: legtöbbször visszatertek a református és az evangélikus egyházba; mások Blandrata vezetésével, elfogadva Krisztus imádatát voltát, megszervezték a máig élő unitárius egyházat. Dávid, aki annak első püspöke volt, visszafordult az Ószövetség felé, megvetve (a székelyek körében híveket szerző) szombatosok, „zsidózók” szektájának alapját. Báthory István, a katolikus fejedelem, majd lengyel király (1571–1586) fenntartotta a négy bevett vallás szabadságát, de behívta az ellenreformáció bajnokait, a jezsuitákat 1579-ben; abban az évben halt meg Dávid Ferenc a dévai várbörtönben.

A protestáns egyházak kiterjesztették missziói tevékenységüket az egyre számosabb *románságra* is. „Honterus és társai... 1544-től... lefordították és kiadták Luther kátéját és a négy evangéliumot román nyelven, melyek a legelső román nyomtatványok. ... Majd 1577-től... több oláh kálvinista gyülekezet alakult; Tordasi Mihály püspökük megkezdte az Ószövetség románra fordítását.”⁹⁹ I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna folytatta a munkát. A fogarasi uradalomban román nyelvű iskolát alapítottak „Isten dicsőségére és az oláh nemzetnek épületekre”; a lugosi román pap, S. Simion Újszövetség-fordítását jelentették meg 1648-ban.¹⁰⁰ A Rákócziak, pontosabban a kuruc szabadságharc után a román (kis)nemesek 80%-a visszatér az ortodoxiára; 20%-uk – megmaradva reformátusnak – magyarrá válik.

Összefoglalva: az 1570-es évekre a falvak népének óriási többsége protestáns; a református egyház szervezi meg a török uralom alá került magyar közösségeket, 5-6 ezer gyülekezetben.¹⁰¹ „A működő 168 iskolából 134 tartozott a reformáció táborába. 30 nyomdából 29 protestáns kézben volt. A középkorból örökölt latin iskolák felső osztályaiból kialakultak a protestáns kollégiumok, ezek közt a magyar nyelvű református iskolák. ... A felső tagozatban filozófiát, teológiát és jogot oktattak, főiskolai szinten. Előkészítették a legkiválóbb diákok külföldi továbbtanulását. Brassóban J. Honterus, a századok reformátora, Melancthon mintájára a legjobb humanista gimnáziumot hozta létre, ahol görög-latint, protestáns teológiát tanítottak, felkészítve diákjaikat külföldi egyetemekre. Kereken 500 könyv jelent meg, 9/10-e protestáns kiadású.”¹⁰² Ezek közül mindmáig a legismertebb *Károli Gáspár vizsolyi bibliája, az első teljes magyar bibliafordítás* (1590). Ez az északkeleti nyelvjárásban alkotott mű vetette meg irodalmi nyelvünk alapját,¹⁰³ mint Lutheré a németét, az 1611-es Authorized Version az angolét. Mint a legolvasottabb magyar könyv eldöntötte az addig ingadozó magyar helyesírást is.¹⁰⁴

Az erdélyi fejedelmek (Bethlen, I. Rákóczi György) és a lényegében államegyház református ösztöndíjaival számos fiatal tanulhatott a német, holland és angol egyetemeken. A király és a „kerekfejűek” konfliktusának, a polgárháborúnak az éveit ezek, így főleg Cambridge-ből, Londonból hozzák haza a *puritán eszméket*. A Bethlen által alapított gyulafehérvári/kolozsvári akadémia Heidelbergből átcsábított tanára, H. Bisterfeld már ebben a szellemben tanított, és megvédte követőit az egyházi támadásokkal szemben. Egyikük, *Tolnai Dali János* a franekeri egyetemen hallgatta az Angliából oda menekült W. Amesiuszt, majd hat évet töltött Angliában, 1638-ban megszervezte az ott tanuló magyar fiatalok tíztagú társaságát egymás támogatására az otthoni munkában. Az egyházi vezetés ellenszenvvel fogadta a lelkes fiatalokat, akadályozta a lelki megújulásért folytatott munkájukat. 1639–1642, majd 1649–1655 között a pataki kollégium több reformot bevezető tanára; ekkor tanít Patakon az Európa-hírű cseh protestáns pedagógus, Comenius (Jan Amos Komenský) is. Miskolci, tarczali prédikátor, abaúji esperes, de a tanaikat elítélő 1646-os szatmárnémeti zsinat e tisztségétől megfosztotta. Haláláig (1660) élvezte viszont a puritán eszmékkel rokonszenvező Rákóczi Zsigmond (II. Rákóczi György fejedelem öccse) és édesanyjuk, Lorántffy Zsuzsanna támogatását és védelmét. Tolnai mellett *Medgyesi Pál* a puritánus mozgalom másik vezető személyisége. Bártfa, Debrecen, Odera-Frankfurt, Leyden után Cambridge-ben tanul. Szinyérváraljai, munkácsi lelkes, a debreceni kollégium rektora, I. Rákóczi György és felesége udvari papja. Támogatásukkal eléri, hogy a nagyenyedi zsinat a presbiteri rendszer bevezetése mellett dönt. Ez azonban nem megy át a gyakorlatba, mert a szatmárnémeti nemzeti zsinat ugyan jóváhagyja, de a végrehajtást elhalasztotta.¹⁰⁵ A vereség 1648 után válik teljessé, mert II. Rákóczi György (1648–1660) 1652-ben fej- és jószágvesztés terhe alatt betiltja az új eszmék hirdetését.

A presbiteriánus mozgalom központja ekkor (Nagy)Várad, ahol a kollégium három professzora puritán, sőt independents szellemben tanított; a bihari egyházmegyében 23 lelkész prédikált hasonlóképpen.

A Bisterfeld-tanítvány *Apáczai Csere János* Kolozsvár után a frankeri, leydeni, utrechti és harderwijki egyetemeken a teológia mellett keleti nyelveket és természettudományokat tanul, Le Roy mellett Descartes-tól. Hazatérte után a gyulafehérvári akadémia tanára. Egy hitvitán J. Basire-rel, (aki I. Károly után a fejedelem udvari papja) a puritanizmus ádáz ellenségével, kijelenti, hogy ő nem independents, „csak” puritán – ez is elegendő volt ahhoz, hogy a rossz emlékü fejedelem megfenyegetse, hogy „... toronyból hányatja ki, vagy a Marosba veteti”. Lórántffy Zsuzsanna közbenjárására kolozsvári rektorként dolgozhatott korai haláláig (1659). Apáczai korát és társadalmi közegét messze meghaladó szellemi teljesítménye az oktatás és tudomány terén hozott újat és maradandót. Puritán társaival együtt javasolta az általános, ingyenes magyar nyelvű népoktatás bevezetését, a lányok számára is. Élete fő művét, a Magyar Enciklopédiát azért írta, hogy a tanuló ifjúság kezébe modern, természettudományos-enciklopédikus jellegű tankönyvet adjon, az Európa-szerte általános latin helyett magyar nyelven. Munkája nemcsak mint közép- és főiskolai tankönyv jelentős, hanem első lépés volt Apáczai másik nagy célkitűzése, a magyar-nyelvű tudományosság megteremtése felé vezető úton; s ez a tudományosság már nem egyházi, hanem világi jellegű. Megjelenik a *puritán életeszmény*: „*Szeresd a munkát* – írja az Enciklopédia előszavában –, kerüld a kényes [kényelmes – AL] életet és a léha beszédeket. Keresd az alkalmat, hogy vagy magad tanulhass, vagy másokat taníthass... *mert a boldogság munkát követ*”. Merészen felveti a zsarnokölés problémáját. Nemcsak a hatalmat erőszakkal megragadót nevezi tirannusnak, de azt a törvényes uralkodót is, aki hatalmával visszaél, megszegi a törvényeket. Az elsőt akárki megölheti, a másodikat csak az ország alkotmányos szervei. Ez életveszélyes kijelentés volt, félreérthetetlen utalás I. Károly kivégzésére, de – megkockáztathatjuk – II. Rákóczi György önkényuralmára is. Egyik latin nyelvű röpiratában – a holland szabadságharcra és az ország gazdagságára, erejére hivatkozva – bizonyítja egy teljes, négy karral bíró magyar (protestáns) egyetem szükségességét. A puritán mozgalom irodalmi központja Várad volt, ahol 1657-ben jelent meg a Várad Biblia, puritán magyarázó jegyzetekkel, apokrif iratok nélkül, és a Medgyesi által „magyarított” Praxis pietatis, amely 100 év alatt 60 kiadásban terjedt a nép között. Hazai szerzők hitmélyítő, de gyakorlati tanácsokat is adó írásai mellett Milton és Bunyan műveit is publikálták és terjesztették. Rövid időre¹⁰⁶ a puritán presbiteri lett az erdélyi református egyház hivatalos irányzata. Presbitériumok – a püspöki-esperesi rendszerrel párhuzamosan – már a kezdetektől alakultak, főleg a központi hatalomtól távolabb eső területeken, a hódolt-ságban, a végvárakban és a mezővárosokban, ellátva a magisztrátusok szerepét is. A református/presbiteriánus egyházi életet mindenütt a laikusokból álló presbitériumok szervezik és irányítják (legfeljebb moderátort választanak az ügyek intézésére meghatározott időre). Egyedül a történelmi Magyarország területén maradt fenn a hagyományos egyházvezetési rendszer, amelynek teljes kiépítését Mária Terézia követelte meg, hogy jobban kézben tarthassa az egyházat.¹⁰⁷

Nem igaz az a közismert állítás, hogy „Pázmány Péter protestáns Magyarországon született, és katolikus Magyarországon halt meg” – a 16. század végén, 17. század elején csak a nagybirtokos családok többségét sikerült át/visszatéríteni a Habsburg uralom alatt álló területeken. Az ország népességének mintegy 80%-a még a 18. század elején is protestáns: a magyarok túlnyomó többsége református („magyar vallás”); az erdélyi, a felvidéki szászok és a szlovákok zöme evangélikus. Rákóczi, a katolikus fejedelem írja

emlékirataiban, hogy seregének 90%-a protestánsokból verbuválódott. A szatmári béke (1711) után viszonylagos nyugalom¹⁰⁸ – a rekatolizáció inkább csak egyházi és földesúri magánakciók-templomfoglalások formájában zajlik. Az áttörés Mária Terézia uralkodása alatt (1740–1780) következett be: az erőszak és a gazdasági gyarapodás-társadalmi felemelkedés lehetőségének kombinációja, valamint a betelepítések hatására alakult ki a gyakorlatilag máig fennálló 2/3–1/3 arány a katolikusok javára.

„Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin?
Nem hiszem.”

(Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékművénel)

FÜGGELÉK

A magyarországi reformáció meghatározó személyiségei

Dévai Bíró Mátyás, „a magyar Luther”, humanista műveltségű nagyon buzgó katolikusból lett fő lutheránus. A krakkói egyetemen tanult; 1531-től térített Budán, majd Kassán; 52 tételt tett közzé a reformált hit alapigazságairól; egy másik iratában támadta a szentek és ereklyék tiszteletét. Korai haláláig (1546) üldözte őt az egri püspök; megjárta Szapolyai János és Ferdinánd börtöneit (Bécs) is. Rövid nyugalmas időszakokban – Wittenbergben Melanchthon társaságában, Nádasdy Tamás és Perényi Péter várkastélyaiban irodalmi tevékenységet folytatott: ő írta az első magyar nyelvű tankönyvet; a magyar nyelvészet megalapítója. A Tiszántúlon, Szatmárban, Szilágyban működött, közeledett a svájci reformátorok nézeteihez; az erdői zsinat összehívója.¹⁰⁹

Kálmáncsehi Sánta Márton az 1540-es évekig a gyulafehérvári káptalan tagja; akkortól kezdi hirdetni a svájci (Zwingli, Kálvin) tanokat: az istentiszteleti szertartások leegyszerűsítésének híve. Összetűzésbe kerül a lutheránusokkal, akik üldözik. Ő viszi diadalra a kálvini irányt Debrecenben. „Petrovics Péter védnöksége alatt 1556-ban... püspökké választják,... a későbbi tiszántúli egyházkerületre érvényes illetőséggel.” Sokan a református egyház megalapítójának tekintik.¹¹⁰

Szegedi Kis István (1505–1572) a legtudósabb reformátor, a wittenbergi egyetem doktora; „... egyedül ő alkot a nemzetközi tudományosságban is figyelembe vett, tekintélyes teológiai műveket”¹¹¹, természetesen latinul. Bécs, Krakkó, Wittenberg után Csanádon, Gyulán, Tolnán tanít és prédikál, Laskón, Cegléden, Temesváron, Kálmáncsán, Mezőtúron, Békésen, majd leghosszabb ideig Ráckeven lelkész, baranyai püspök. Többször, és hosszabb ideig volt török rabságban; kiszabadulását János Zsigmond, Méliusz Juhász Péter kísérletei, Debrecen, Kálmáncsa és Ráckeve pénzgyűjtése mellett egy kereskedő-házaspár adományának köszönhette. Kálvin genfi utódja, Beza „örök emlékezetre méltó atlétá”-nak nevezte.¹¹²

Sztárai Mihály, „az énekes reformátor”, Padovában szerzett magiszteri fokozatot. Pályája elején és végén Sárospatakon működött. Ferences szerzetesként részt vett a mohácsi csatában 1544-től Laskón lelkész, Baranyában és Drávától délre is evangelizál, saját énekeivel is hirdeti az igét, a vigasztalást a megszállt területen. 120 gyülekezetet alapít, köztük egy horvát nyelvű, Tordinci, a mai napig fennmaradt. Tolnai esperes, majd a Tiszántúlon, Gyulán szolgált tovább.

Huszár Gál az öt felföldi szabad királyi város evangélikusainak zsinatán mint kassai lelkész vett részt. Bécsben tanulta a könyvnyomtatást és ott vette nyomdáját is. 1560-ban az egri püspök üldözése elől nyomdájával Debrecenbe menekült, Méliusz könyveit

jelentette meg. Elsőként fordította magyarra a Heidelbergi Kátét. Nem vett tudomást az egyházszakadásról – élete végéig szolgálta mindkét egyházat. Énekei az evangélikus és a református énekeskönyvekben is megtalálhatók. Debreceni nyomdája az ország legrégebbi, folyamatosan működő nyomdája. Élete végén nyugat-magyarországi gyülekezetek lelkésze Nagyszombatban, Komjátiban és Pápán.¹¹³

Méliusz Juhász Péter, a somogyi származású „magyar Kálvin” Tolnán Szegedi Kis tanítványa, 1556–57-ben Wittenbergben tanult. 1558-tól debreceni prédikátor, majd Kálmáncsehi utódja a püspökségben. Tudott a latin és német mellett héberül, görögül (a Biblia nyelvein), törökül és arabul. 15 év alatt 47 könyvet írt; 44 nyomtatásban is megjelent. Munkásságával megőrizte a kálvini irány vezető szerepét az unitáriusok terjeszkedésének megállításával. Művei között van

- „a legelső magyar nyelvű református hitvallás;
- az első református szellemű, magyar nyelvű káté;
- az első magyar nyelvű református énekeskönyv, agenda
- és gyógynövény-gyógyszerkönyv.”¹¹⁴

Szenci Molnár Albert, a zsoldárfordító, Debrecenben majd olasz, svájci, német egyetemeken tanult. Latin–magyar szótárt és magyar nyelvtant írt. Prágában Kepler mint tudóst mutatta be Rudolf császárnak. Magyarra fordította Kálvin *Institutio*-ját. Heidelbergből Bethlen Gábor hívta haza, s biztosított neki lakást és fizetést Kassán, majd Kolozsváron. 150 zsoldárát máig éneklik a reformátusok; a 90.-et Kárpátalján a szovjet időkben Himnusként.

JEGYZETEK

- 1 A perzsa Mani szerint a világ duális: a szellemi világ ura Isten, ez a Jó birodalma; az anyagi világé a Sátán, az a Gonosz birodalma; ezek örök harcban állnak egymással.
- 2 Krisztus az Atya teremtménye; vele nem egy, hanem hasonló lényegű. Ez – kimondatlanul – a páli levelek eszmeiségéből is levezethető/következik.
- 3 „Van három, ugyanazon lényegű, egyaránt örök-kévaló és egyenlő méltóságú személy... ez a három az Isten, és közös egy isteni természete van az Atyának, Fiúnak és Szent Léleknek.” Második Helvét Hitvallás Kálvin Kiadó, Bp., 1996, 122. o.
- 4 Egy, valószínűleg nem valós, de jellemző történet szerint a pápa és Aquinói Tamás egy dombról nézik a szekereket, melyek a pápai udvar kincseit mentik egy ellenséges támadástól. „Hol vannak már azok az idők, amikor Péter azt mondta a templom kapujában kéregető sántának, hogy ezüstöm és aranyom nincs nekem?” „De hol vannak azok az idők, amikor azt mondhatjuk – felelte Tamás –, hogy a názareti Jézus nevében, kelj fel és járj?”
- 5 Istent szeretők, vagy akiket Isten szeret.
- 6 Albi városáról albigeneknek is nevezték őket.
- 7 Az üldözések hatására azonban felszabadítóként fogadták az oszmán-török előrenyomulást, és tömegesen tértek át az iszlámra; a nemesség azért, hogy megőrizhesse földbirtokait.
- 8 Makkai László: Vezérfonal a középkori egyház történetének tanulmányozásához. Debrecen, 1982, 38. o. Uo. 39–41. o.
- 9 Ezzel magyarázható, hogy az oszmán uralom évszázadaiban a szultáni hatalom csak a szörce-suhában járó, sarus ferencesek tevékenységét tűrte meg Boszniában, akik a nép között élve biztosították a katolicizmus továbbélését.
- 10 Katolikus hivatalos vélemény szerint is „a pápaság legsötétebb alakja” (1492–1503). Egyik ágyásától négy elismert gyermeke született; Cesare fia, bíboros, hadvezér, bérgyilkosokkal ölette meg öccsét.
- 11 Csohány János: Tegnap és tegnapelőtt – Írások a reformáció fél évezredes jubileuma elé. Debrecen, 2016, 53. o.
- 12 Sorsuk is hasonlóan alakult: vezérüket, Lord Cobhamet megégették, mint 140-től több hivat.
- 13 A német professzorok és hallgatók kivonultak és megalakították a lipcei egyetemet.
- 14 A lakosság 2/5-ét alkotó németek (és néhány város, például Plzeň) megmaradtak katolikusnak.
- 15 O. Chadwick: A reformáció. Osiris, Bp., 1998, 35. o.
- 16 Pál, Origenes, Ambrosius, Jeromos, Tertullianus, Augustinus.

- 18 „A keresztény katona kézikönyve” Strassburg, 1515. Summája: az ember életcélja Krisztus követése.
- 19 Chadwick: i. m. 18–19. o.
- 20 Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Európa, Bp., 2000, 25. o.
- 21 VIII. Henrik orvosa négy egyházközségnek volt a plébánosa, három székegyház kanonokja és a yorki apátság tanulmányi vezetője. A sensi érsek saját temetésekor „lépte át” székegyháza kapuját. II. Gyula pápa karddal az oldalán vett be egy erődöt; a pápai sereg egyik alakulatát a yorki érsek vezette. Chadwick: i. m. 13., 15. o.
- 22 Uo. 20. o.
- 23 Uo. 21., 39. o.
- 24 Péter Katalin: Hitújítók és hitvédők. Kossuth, Bp., 1993, 11., 14. o.
- 25 Chadwick: i. m. 44., 46–47., 49. o.
- 26 „... Mert sem nem bátoroságos, (safe), sem nem tanácsos dolog (salutary) lelkiismeret ellen cselekedni. Isten engem úgy segéljen.”
- 27 Élete végén a császár – állítólag – megbánta, hogy nem végeztette ki.
- 28 Korábban is készültek bibliafordítások északi és déli nyelvjárásokban, de azok nem voltak kölcsönösen érthetők.
- 29 Péter: i. m. 17–18., 22., 26. o. E. Gresch: A hugenották története, hite és hatása. Kálvin Kiadó, Bp., 2008, 9. o.
- 29/a Bajusz Ferenc: A kereszténység és a világvallások. Ref. Zsinati Iroda, Bp., 1991, 43. o.
- 30 67 tétel, 1523. Kommentár az igaz és hamis vallásról, 1525 (átfogó reformátori dogmatika). A keresztény hit magyarázata, 1531.
- 31 Gresch: i. m. 9–10. o.
- 32 Chadwick: i. m. 71–75. o.
- 33 A zsidók – akikre a tilalom nem terjedt ki – 25–50%-os kamattal folyósítottak kölcsönöket.
- 34 Nehezen hihető el, de a 16. században Svájc Európa egyik jelentős katonai hatalma volt.
- 35 Gresch: i. m. 10. o.
- 36 Institutio Religionis Christianae, azaz A keresztényen vallás rendszere.
- 37 Gresch: i. m. 14. o. Péter: i. m. 27. o.
- 38 A kenyér és a bor nem változik át (az úrfelmutatáskor) Krisztus valóságos testévé és vérévé, s Ő nincs is valóságosan jelen (a lutheri tanítás szerint) – csupán emlékezés önfeláldozására: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” Lukács 22:19
- 39 Itt kell megjegyezni, hogy mind a katolikusok, mind a protestánsok által eretneknek nyilvánított antitrinitárius (Szentháromság-tagadó). Servet Mihályt – miután véleményt kértek Zürichtől, Bernről, Bázeltól és Schaffhausentől – a városi tanács ítélte máglyahalálra. Az ezért sokat támadott Kálvin „csak” lefejezését javasolta. Péter: i. m. 31. o.
- 40 Ennek azért volt nagy jelentősége, mert egyrészt visszatért az apostoli idők gyakorlatához, másrészt átvette a feloszlatott kolostorok addigi, e téren folytatott tevékenységét.
- 41 Gresch: i. m. 12–14. o.
- 41/a Chadwick: i. m. 85. o.
- 42 Péter: i. m. 27., 33. o.
- 42/aldézi Für Lajos: Ellenállási jog és Bocskai. In: Kárpát-medencei létünk a tét. Kairosz, Bp., 2010, 172–173. o.
- 43 „... Isten szabadon és ingyen kegyelemből minden emberi tekintet nélkül öröktől fogva *elrendelte vagy kiválasztotta* azokat a szenteket, akiket üdvözíteni akar Krisztusban... Isten a szenteket Krisztusban bizonyos célra választotta ki. ... Kétségtelennek kell tartani, hogy ha hiszel és Krisztusban vagy, akkor kiválasztott vagy”. Krisztus utolsó vacsoráját... ábrázolja az *úrvacsora*, és benne lelkileg ételt és italt vesznek magukhoz a hívek. ... Az Úr teste és vére, megtartván a maga mivoltát és tulajdonságait, lelkileg közöltetik velük... a Szent Lélek által. ... És aki... igaz hittel veszi a sakramentumot... vidám szívvel hálat ad a maga és az egész emberi nemzetség üdvöziségéért.” Második Helvét Hitvallás, i. m. 134–136., 178–181. o.
- 44 Gresch: i. m. 111–12.
- 45 Uo. 19. o.
- 46 Sok ezren menekültek külföldre, köztük az én Ardey őseim is.
- 47 150 menekülési és biztonsági helyet, köztük jelentős városokat, mint La Rochelle, Nimes, Montpellier, Grenoble.
- 48 Katolikus ünnepekben nem dolgozhattak, a katolikus házassági törvények vonatkoztak rájuk is, és tizedet kellett fizetniük.
- 49 A királyi udvarban, Párizsban és környékén nem.
- 50 Berlint, a jelentéktelen halászfalut a hateraz hűnotta tette fejlett európai városá. Leszámazottaik évszázadokon át kiemelkedő szerepet játszottak a német gazdasági, kulturális és politikai életben, a világháborúk sikeres vadászpilótáitól a mai német belfügyminiszterig.
- 51 Gresch: i. m. 20–21., 25–35., 42–47., 53–54., 65., 79., 84–87. o.
- 52 „Az alsó rétegnek a kolostorok feloszlatása súlyos veszteség volt, a nemességnek és gentrynek ellenben aranybánya; a megtollasodott kereskedők is szerezhettek földbirtokot és a köznemességig vihették.” H. D. Gelfert: Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. Corvina, Bp., 1999, 65. o.
- 53 Csak névrokona a későbbi Lord Protektornak.
- 54 Chadwick: i. m. 100–101., 103., 105. o.
- 55 Szántó György Tibor: Anglia története. Akkord, Bp., 2007, 114–116. o.
- 56 Ridley és Latimer püspökök, Bucer, ekkor camb-ridge-i teológiaprofesszor.
- 57 Chadwick: i. m. 111–114. o.
- 58 „Közel 300 embert – nemeset és közrendűt, gaz-

- dagot és szegényt – köztük négy püspököt és Cranmer érseket, égettek meg, mint protestáns eretnekeket.” Uo. 119. o.
- 59 Uo. 122. o.
- 60 „Supreme governor” / főkormányzóként az egyház feje.
- 61 Genf, Strassburg, Leiden, Frankfurt.
- 62 Gelfert: i. m. 66. o.
- 63 Szántó 2007, 136. o. Szántó 2000, 123., 126. o.
- 64 XVII. „... Az életre való *eleve elrendelés* Istennek örök elhatározása, amellyel a világ fundamentumának letévese előtt... elrendelte, hogy megszabadítja az átoktól és kárhozottól azokat, akiket az emberek közül Krisztusban kiválasztott és ezeket... örök idvességre vezérli.” XXII. „... A rómaiaknak [a katolikus egyháznak – AL] a *purgatóriumról*, a búcsúkról, úgy a *képek*, mint ereklyék tiszteletéről és imádásáról, nemkülönben a *szentek segítségül hívásáról* való tana hiábavalóság, haszontalanság és nincs annak semmi alapja az Írásban, sőt inkább ellenkezik Isten igéjével.” XXVIII. „... A kenyér és bor átlenyegülése az *úrvacsorában* nem igazolható a szent iratokból. ... Az úrvacsorában a Krisztus testét csupán mennyei és lelki módon adják, kapják és eszik. A hit az a közeg, amellyel Krisztus testét az úrvacsorában elfogadják és eszik.” XXX. „... Az Úr pohara nincs eltítva a világiaktól. ...” XXXII. „... Egy isten parancsolat sem rendelí azt, hogy a püspökök, papok és diakónusok nőtlenségi fogadalmat tegyenek. ... Ennél fogva ők, éppen úgy, mint a többi keresztyén férfiak, saját belátásuk szerint megnősülhetnek.” Szántó 2000, 359., 461., 463–464. o. Uo. 129., 132., 136., 140–141., 153. o.
- 65 1596-ban presbiteriánus egyházi vezető, Melville, nagy nyilvánosság előtt közölte vele, hogy „Ebben az országban VI. Jakab nem király, ... hanem egyszerű tag”. Szántó 2000, 188. o.
- 67 „Ha nincs püspök, király sincs” – vágta egy puritán delegáció szemébe, akiket ki akart kergetni országából. Szántó 2007, 138–139. o.
- 68 Felesége titokban katolikus hitre tért, Károly fiának francia katolikus feleséget szerzett.
- 69 Legismertebbek, irodalmi alkotásaik révén J. Bunyan (A zárándok útja) és D. Defoe (Robinson Crusoe, Moll Flanders, Singleton kapitány – az első igazi regények).
- 70 Szántó 2000, 433. o.
A bevándorlók által is erősödő katolikus egyházba egyre többen lépnek át/vissza, püspök és volt miniszterelnök (T. Blair) is.
- 71 Szántó 2000, 170. o.
- 72 Chadwick: i. m. 163–164. o.
- 73 Szántó 2007, 130. o.
- 74 Gresch: i. m. 34–35, 59. o.
- 75 „A régi egyház minden birtoka a Kirk – ez lett a Church of Scotland új neve – tulajdonába ment át. Kikötötték, hogy az egyházi javakból minden község biztosítani tartozik a lelkes fizetségét és lakását, továbbá szegényalapot és iskolát működtet. Az utóbbi intézkedés igen áldásosnak bizonyult Skóciára; az országnak szegénysége ellenére a 19. századig külön iskolarendszere volt, mint Angliának...” Gelfert: i. m. 68. o.
- 76 „A puritán eszméiség legjellegzetesebb, legkövetkezetesebb és leghitelesebb megnyilvánulása... a kálvinisták körében található.” Chadwick: i. m. 168. o.
- 77 Gresch: i. m. 34–35., 59. o.
- 77/a Für: i. m. 172. o.
- 78 Chadwick: i. m. 175–177. o.
- 79 Gelfert: i. m. 67. o.
Az ellenpélda a gyarmati kincsekből mérhetetlenül meggazdagodott Portugália és Spanyolország.
- 80 „A déli német területeken, Ausztriában [a szlovén-lakta részeken is – AL], Bajorországban, Tirolban és a Szudéta vidéken... a XVI. század hatvanas éveiben fokozatosan nőtt a protestánsok létszáma és ereje, főleg a nemesség és a városi középosztályok tagjai között. II. Miksa császár [maga is kriptoprotestáns – AL] 1568-ban kénytelen volt korlátozott szabadságjogokat biztosítani az ausztriai lutheránusok számára, majd négy évvel később hasonló jogokat részesítette a csehországi protestánsokat is. 1575-ben... úgy tűnt, hogy a protestánsok egész Németországot a maguk oldalára állítják.” Chadwick: i. m. 141. o.
- 81 Rettegett Iván ellenakciót indított az ortodoxia előrenyomulását támogatva a finneknél, és 1564-ben lemészároltatta a polocki protestánsokat és zsidókat.
- 82 A megművelt földterület 28,2%-a királyi birtok lett.
- 83 N. Kent: A Concise History of Sweden. Cambridge University Press, 2010, 51., 53–57. o.
- 83/a Csohány: i. m. 52. o.
- 84 A dominikánusok vezette inkvizíció kegyetlen üldözése elől heiviek egy részével Moldvába menekültek; részben ők a csángók ősei.
- 85 Werbőczy és Báthory nádorok tizegynéhány eretneket már megégettek, vélhetően gesztusként a pápa és a császár irányában, akiket támogatást vártak a török támadással szemben.
- 86 Sztárai Mihály a mohácsi csatában még ferencrendi szerzetesként vett részt; Kopács István sárospataki prédikátor és iskolamester ferencrendi perjel volt, Dévai Bíró Mátyás és Szkhárosi Horvát András szintén a ferencrendi csuhát tették le, de az erdélyi és felföldi (szász) vezetők is mind katolikus papokból lettek reformátorokká: Honterus, Stöckel (Bártfa) Helth/Helta Gáspár, Hertel/Dávid Ferenc.
- 87 Enyingi Török Bálint, Perényi Péter, Petrovics Péter, Thurzó Elek, Ferenc és György, a Forgách, Balassa, Révay, Homonnai-Dregeth, Rákóczi, Bocskai, Várday, Drágfy, Bánffy, Mágócsi, Ecsedi Báthory, Lorántffy; időlegesen a Zrínyi, Baththyány, Nádasdy családok.

- 88 Tolna, Pápa, Debrecen, Sáropatak, (Nagy)Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár.
- 89 S. Szabó József: A protestántizmus Magyarországon. Bethlen Gábor Szövetség, Bp., 1928, 10., 12., 16., 20. o. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. I. k. Debrecen, 1938, 36–38, 44., 50., 52. o.
- 89/a Így adhatta ki Komjáti Benedek Krakkóban 1533-ban Pál apostol leveleit.
- 90 Ezt írta a protestáns Schwendi Lázár kassai főkapitánynak: „A vallási ügyeket nem lehet karddal eldönteni ... Krisztus és az apostolok másként tanítottak: az ő kardjuk a nyelv volt, a tanítás, Isten igéje, és a keresztyén élet”. S. Szabó: i. m. 38. o.
- 91 Ebből fejlődik ki a szász egyetemesség, az „Universitas Saxorum”, politikai szerveződésük.
- 92 Kassa, Eperjes, Kiszseben, Lőcse, Bártfa.
- 93 János király rokona; halála után a háromtagú kormányzótanács tagja Fráter Györggyel és Török Bálinttal; a kiskorú János Zsigmond gyámja, az 1550-es években erdélyi helytartó.
- 94 A Török család birtoka lévén, oltalmukkal az 1530-as évektől protestáns, 1557-től református. A három országrész határára fekvő, viszonylag békésen gyarapodó mezőváros a legnagyobb lélekszámú település; a Partiummal együtt 1565-től erdélyi fennhatóság alatt.
- 95 Nem kell engedelmessékedni a hatóságnak, „... ha valamit a természeti törvény, avagy az Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol... mert inkább kell félni Istentől, mint az emberektől”. Péter Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1656. I. k. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985, 539. o. Révész: i. m. 120–121. o. Ez adja majd a jogalapot az erdélyi fejedelmek, Bocskai, Bethlen, Rákóczi György Habsburg-ellenes, protestantizmust védő hadjárataihoz.
- 96 Révész: i. m. 123–124. o.
- 96/a A lutheri tanok – Magyarországhoz hasonlóan – a németek lakta városokban terjedtek el; a köznemesség körében a kálvini irányzat. Az antitrinitárius-anabaptista – „áriánus” – befolyás a társadalom minden rétegében, de különösen a városi szegények körében volt erős. A protestáns táborat színesítették az oda menekült, huszita hagyományokat őrző cseh testvérek. Zsigmond Ágost uralkodása alatt (1548–1572) úgy tűnt, Lengyelország elvész a katolikus egyház számára – a pápai udvarban is így látták. A gyors bukás négyes oka:
- a protestánsok szétforgácsoltsága, az összefogás hiánya;
 - a paraszti tömegek megmaradtak katolikusnak;
 - az anabaptistákat a többi protestánsok is üldözendő ereteknek tartották;
 - a királyi hatalommal (III. Vasa Zsigmond 1587–1632) támogatott jezsuiták eredményes munkája – az 1590-es években tömeges visszatérés.
- O. Halecki: A History of Poland. Routledge, London, 1983, 124., 138. o. Perényi József: Lengyelország története. Gondolat, Bp., 1962. 85–89. o.
- 97 Oborni Teréz: Erdély fejedelmei. Pannonica, 2002, 22. o.
- 98 „A prédikátorok saját értelmezésüknek megfelelően hirdethetik az evangéliumot, vallásáért senkit üldözni nem szabad, és mindenki [minden gyülekezet – AL] szabadon választhat papot magának.” Oborni: i. m. 23. o.
- 99 S. Szabó: i. m. 48. o.
- 100 Oborni: i. m. 146–147. o.
- 101 Péter 1985, 520. o.
- 102 Bolyki János: Reformátusok a magyar művelődésben. In: Protestáló hit és küldetéses vétő. Szerk. Pápai Szabó György. Dunamelléki Ref. Egyházközség, Bp., 1997, 113. o. Csohány: i. m. 70. o.
- 103 Uralomra juttatásához persze kellett olyan Biblián és zsolttáron felnőtt utódok, mint Besenyei, Csokonai, Kölcsey, Arany János és Ady Endre.
- 104 Károli több támogatója, oltalmazója közül kiemelkedik Rákóczi Zsigmond, Gönc és Vizsoly földesura, a későbbi erdélyi fejedelem és ecsedi Báthory István országbíró.
- 105 S. Szabó: i. m. 52–53. o.
- 106 Barcsay Ákos „ellenfejedelemsége” alatt (1658–1660), bel- és külháborús viszonyok között (Várad eleste és pusztulása 1660).
- 107 Észak-Amerikában is létezik epizkopális szárny a presbiteriánus mellett a kálvini egyházakban, így a magyar reformátusoknak is két püspöke van az USA-ban.
- 108 III. Károly az államügyek mellett a vallási kérdésekkel se nagyon törődött; adatok bizonyítják, hogy a török kiűzését a „renegát” magyarok több muzulmán közössége is túléltte Dél-Magyarországon, mecsetekkel, így pl. Szigetváron.
- 109 Péter 1985, 514. o. Rátalálni az életre – Konfirmációs munkafüzet (szerző és év nélkül). 39. o.
- 110 Péter 1985, 515. o.
- 111 A Szentháromságról (Genf); Az igaz istenismeret rendszerezése (5. kiadás, az első Bazelben). A római pápák tüköre (a pápaság története – öt kiadás, az egyik Londonban; németül is megjelent). Az egy igaz Istenbe vetett hitvallás.
- 112 Péter 1985, 516. o. Rátalálni... 39–40. o. Bottyán János: Hitünk hősei Ref. Zsinati Iroda, Bp., 1971, 46–50. o.
- 113 Rátalálni... 40–41. o.
- 114 Bottyán: i. m. 32–34. o.

Látszat és valóság – Casanova, a divatszakkértő

(*Látszat és valóság*) A *Társadalmi egyenlőtlenségek eredetéről* szóló értekezésében (1755) Jean-Jacques Rousseau befejezett tényként beszél arról, hogy látszat és valóság az ő korára már végzetesen szétvált, és ebből vezeti le azt a teljes erkölcsi romlást, amely szerinte az őszinteség és a hiteles viselkedés-, beszédmód megszűnését szükségszerűen követte.¹ Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy ez a szétválás vajon mikor következett be, akkor nem elég a 18. századot vizsgálni, hiszen már a barokk kor fő témáinak egyik visszatérő eleme a lét és a külsőségek, az „être et paraître” kettőssége, amelyet – többek között – Corneille igen hatásosan tematizált az *Illusion comique*² című darabjában. Ebből a szempontból a 17. század fordulópontnak tekinthető a nyugat-európai kultúrában: ekkorra tűnt el ugyanis a hitelesség a társadalmi kapcsolatokból, és jött létre egy bonyolult kódrendszer, amelyet meg kell fejteni. Aki nem jelleskedik a kódok ismeretében és használatában, az elveszett ember a társasági életben, az ellenkezője viszont komoly sikerekhez segít hozzá. Claude Reichler *A libertinus kor* című esszéjében³ Théophile de Viau egyik tragédiáját (*Les amours tragiques de Pyrame et Thisbé*, 1623) elemezve úgy látja, hogy a dráma véres végkifejletének oka a látszat és valóság összekeverése. A babilóniai szerelmesek balsorsa azért fordul a halálba, mert családjaik és az uralkodó ellenzi kapcsolatukat. Akárcsak Rómeó és Júlia, ők is szökni kénytelenek, és a találka helyén félreértés áldozatai lesznek. Egy oroszlán is feltűnik a cselekményben, de csak nyomokat hagy maga után, és a rosszul értelmezett véryomok láttán Pirus öngyilkosságot követ el, mire Thisbé maga is a halált választja.⁴ Ezt a jelenetet Reichler úgy értelmezi, hogy a Rousseau által említett „transparence”, vagyis az akadályokat legyőző közvetlen kommunikáció hiánya a baj gyökere. Ha a szerelmesek nem tartanak valóságnak a hamis látszatot, ha jobban ismernék egymást, ha nem lenne végzetes eltérés a lényeg és a látszat között, akkor nem következne be a tragédia. Ezt az alapvető konfliktust kiterjesztve Reichler az egész libertinus kor társasági kultúráját is ebből a forrásból vezeti le. Bemutatja, hogyan válnak a szavak félrevezető jelekké, és valóságos kommunikáció helyett hogyan alakul ki egy rendkívül fejlett, finom jelrendszer, amelynek az a lényege, hogy semmi sem azt jelenti, amit a felületes szemlélő naivul feltételezne.⁵ Ebbe a kódrendszerbe illeszkedik bele Montesquieu nagy sikert aratott levélregénye (*Perzsa levelek* [1721]), majd Marivaux és Claude de Crébillon egész életműve, valamint Choderlos de Laclos emblematisz levelezése (*Veszedelemes viszonyok*, 1782).

Giacomo Casanova szintén elsajátította ezt a kódrendszert, de nem csupán a nyelvhasználat területén alkalmazta, hanem az öltözködési és viselkedési kódokat is sikeresen megtanulta, és a kódok utánzásával és manipulációjával képes volt komoly anyagi és erkölcsi sikereket elérni.

(*A látszatok szakértőjének tanulóévei Velencében*) Casanova a külső megjelenés és viselkedés alakításával hamar megtapasztalta, hogy az öltözködés és az elvárt, illetve már sikeresnek bizonyult viselkedési normák elsajátítása révén sokkal több előnyt tud szerezni, mint bármilyen más módon. Ezért kora ifjúságától kezdve különösen sokat törődött a külsővel, akár saját megjelenése volt a tét, akár másoké: ismerősei külsejének tanulmányozásával és alakításával ugyanis igyekezett őket is előnyökhöz juttatni.

Erre az ügyeskedésre a divat kínálta a legkiválóbb lehetőséget, amivel Casanova tehetségesen élt is, amikor csak tudott. Lassacskán egészen komoly „tudóssá” nőtte ki

magát a női-férfi divat terén, és ezt a tudását kamatoztatta, a saját megjelenésében éppen úgy, mint ahogyan szerelmei és barátnői külsejének alakításával segítette őket társasági és társadalmi érvényesülésükben.

Casanova sikere eléggé kivételes, hiszen azon kevesek egyike, akiknek családi neve köznevesült, és fogalomná vált az elmúlt kétszáz évben: ő lett a csábítás, az ellenállhatatlanság, a férfiasság egyik legfőbb szimbóluma a nyugati kultúrában. A hírhedt szélhámos és nagy szerelmes kalandos és kalandor életet élt a szó legszorosabb értelmében. 1725-ben született, színészcsaládban, később azonban bejutott az európai gazdag arisztokrácia körébe. A nőknél elért sikereit nemcsak „mágikus csábító erejének” köszönhet, hanem intelligenciájának, műveltségének és kivételes alkalmazkodó képességének is. Szeretői nemcsak színésznők, kurtizánok, szegény családok lányai voltak, hanem arisztokrata hölgyek, apácák is folytattak vele szerelmi, vagy gyakran egyszerre baráti és szerelmi viszonyt. Megvolt az a képessége, hogy a bizalmukba férközzék: érdeklődéssel hallgatta őket, és ügyesen eltalálta nemcsak azt, mikor mit kell nekik mondani, mit szeretnének hallani, de azt is, hogyan lehet rajtuk segíteni adott esetben, ha rászorulnak.

Casanova jól ismert élettörténetéből ebben a dolgozatban elsősorban azzal foglalkozom, hogyan formálta át alacsonyabb sorból származó hölgyismerőseinek öltözködési szokásait, és hogyan fejlesztette viselkedéskultúrájukat annak érdekében, hogy az elfogadhatóbbá válják a magasabb társasági, sőt arisztokrata körökben is. Ezt szeretném bemutatni és bebizonyítani az emlékiratokban található történetek és a témával foglalkozó szakirodalom alapján.

Casanova igazi divatszakértő volt, ehhez azonban neki is „ki kellett járnia a női divat iskoláit, s legfőbb mestere ebben is M. M. apáca volt.”⁶ Boldogan válogatta össze szerelmeinek ruhatárát és a hozzáillő kiegészítőket a velencei felsőbb körökben megszerzett tudása alapján. A férfidivat praktikáit önmagán gyakorolta: sosem kelt útra ünnepi öltözékei és ékszerei nélkül, így mindenben igyekezett hasonlítani a nálánál magasabb rendűekhez, az arisztokratákhoz. Így történhetett, hogy elegáns öltözéket viselt még akkor is, amikor letartóztatták:

Mialatt a messer grande összeszedte kézírataimat, könyveimet és leveleimet, én gépiesen, se nem gyorsan, se nem lassan felöltöztem; megmosdottam, megborotvákoztam, C. D. megfésülte a hajamat, azután csipkés inget és a legszebb ünnepi ruhámat vettem fel, szórakozottan, szótlanul; és a messer grande, aki egy pillanatra sem tévesztett szem elől, semmi kivétnevalót nem talált abban, hogy úgy öltözöm, mintha lakodalomba készülnék.⁷

Legközelebb ezt a pompás ünnepi öltözéket, amelyet M. M. ajándékából varratott magának, az Ólombörtönből való szökésekor öltötte magára azzal a szándékkal, hogy ha menekülés közben meghal, illendő öltözékben legyen eltemetve.

Casanova kritikus szemmel figyelt másokat, és ha valakiben meglátott valamiféle tehetséget az öltözködés iránt, több-kevesebb áldozat árán is segített neki. Több ilyen esetet teljes alaposággal ír le az *Életem története* című művében.

(*Casanova, a nagy divatszakértő és „öltöztető”*) A legendás „nőcsábász” tehát már Velencében kitanulta a főbb fogásokat a divat terén, később ezeket kamatoztatta. Kalandos élete során számos különböző társadalmi állású nővel és férfival találkozott. Casanova azonban nem csupán külsőségek alapján ítélte meg barátait, üzletfeleit, áldozatait és „partnereit”: számára a belső tulajdonság ugyanolyan értékkel bírt. Vállalkozásai változó sikerrel folytak

ugyan, de mindig óriási energiát fektetett az emberi kapcsolatokba. Például nem volt minden esetben sikeres csábító,⁸ és bizonyítható, hogy leginkább a „könnyű nők” kínálkoztak fel neki, a többiek kegyeiért megdolgozott, és nem is mindig érte el célját. Számos hódítása balul ütött ki, hamar tisztába jött azzal, hogy a vagyonos hölgyek lenézik őt: társaságban nem mutatkoztak vele együtt, csupán titkos szerelmi viszonyra voltak hajlandók. Mivel Casanova nem akarta megérteni – vagy inkább elfogadni –, mennyire kevésre tartják, több arisztokrata dáma kérte, hogy társaságban tegyenek úgy, mintha sosem látták volna egymást. Egy angol hölgy a sötét parkban lebonyolított találka után a következő szavakkal jelezte, hogy világosban, társaságban, mennyire távolságtartó: „[...] jól emlékszem önre, de ezek a bolondozások nem adnak jogcímet az ismeretségre”⁹. Nyilvánvaló, hogy Casanova önértetét sértette a semmibevétel, és erősködni próbált az „ismeretség” felújítása érdekében, de a durva rendreutasítás észhez térítette. Nagy szerelmei (pl. M. M. vagy Henriette) rendre szakítottak vele, ami mélyen sértette önértetét, de előbb-utóbb mindig megtalálta a kiutat a lelki válságokból, bár idős korában már került a szerelmi csalódásokat, amelyek sok bánattal jártak. A felejtéshez utazásai, vándorlásai is hozzásegítették.

Chantal Thomas esszéjének¹⁰ *Nőkatalógus* című fejezetében a szerzőnő mérleget készített Casanova „szerelmeiről” kronológiai sorrendben, melyből kiténik, hogy partnereinek egy része kurtizán volt, mint például a Cavamacchià, akire a későbbiekben még visszatérek. „Az *Emlékiratok* világát nők népesítik be”¹¹: vannak köztük nemes származású hölgyek (Henriette, C. C.) szegény sorsú családok lányai, asszonyai (Rosalie, Lucia), kereskedők (La Baret), valamint táncosnők és színésznők egyaránt. Ezúttal két végletet igyekszem közelebről megvizsgálni, egyfelől a nagyon szegény, másfelől az igazi arisztokrata körökből származó két szerelem, Rosalie és Henriette történetén keresztül. Előbb azonban – egy fejezet erejéig – feltétlenül ki kell tértünk a színház és a színjátszás világa felé, amely meghatározó volt Casanova jellemének és viselkedésének kialakításában.

(A látszatok világa: a színház) Casanova születésénél fogva otthonosan mozgott a színész-körökben, hiszen oda tartozott saját édesanyja, Zanetta Farussi is, akit a színházi világban leginkább La Brunella néven ismertek. Sok primadonna volt valamely uralkodó vagy arisztokrata szeretője. Ezekkel a színésznőkkel-táncosnőkkel még Velencében, vagy később, itáliai kalandozásai alatt ismerkedett meg. Párizsban szoros barátságba került a Balletti-családdal, a Silvia-Mario házaspár lányát, Manont el is jegyezte, de nem lett semmi e házasságból.

Nem csoda tehát, hogy vándorlásai alatt minden városban felkereste az olasz társulatot, ahol régi barátot vagy barátnőt talált. Számára ilyenkor már nem az volt a cél, hogy színész nő szeretőit újra meghódíthassa, hanem az, hogy általuk szerezzon információt és kapcsolatokat. Casanova sok fiatal lánnyal, asszonnyal ismerkedett meg utazásai során út menti fogadóknak is, ahol találkájának egy része zajlott. Ezek a lányok hozomány nélküli, boldogtalan házasságra ítéltettek: egyetlen örömük az életben talán az volt, amit Casanova nyújtott nekik az udvarlás és az élvezetek terén.

Maszkok és álöltözetek: a velencei karnevál és a commedia dell’arte

Nincs még egy olyan város, ahol ennyire összhangban lettek volna az egykori Kelet és Nyugat kulturális örökségének bájai, mint Velencében, ahol a középkori, a reneszánsz és a barokk stílus egyszerre volt jelen. A 18. században Velence „látszat-várossá” vált: míg a 12. században vérbeli arisztokrata köztársaság volt, megelőzve ezzel korának színvonalát, és a 15. században Európa legnagyobb és leggazdagabb városa lett, addig a 18. században a velencei nemesség elveszítette tartását: a városban eluralkodott a könnyed

élet, az állandó mámor és ünneplés, az üres csillogás. A karnevál, amely másutt pár napig tartott, Velencében hónapokon át adott helyet az álarcos ünnepségeknek. A karnevál eseményсора időnként erőszakos rendbontássá fajult:

Álarcunkat végre levettük, és a nyolc fiatal üde arc meglepedést keltett a megszoktetett szépasszonyban. (...) Ezután a szép kaland után ismét felvettük álarcunkat, kifizettük a számlát, és a boldog áldozatot hazavittük, nem is hagytuk magára mindaddig, míg be nem ment a kapun, és be nem csukta maga mögött. (...) Másnap kezdett híre menni éjszakai kicsapongásunknak.¹²

Az álarcot azonban nemcsak szórakozásra használták. Aki maszkot öltött, el akarta rejteni magát, hogy senki ne ismerje fel, így őrizve meg titkos kilétét:

Az egész város visszhangzott a panaszoktól, mi pedig csak mulattunk a nyomozáson, amellyel meg akarták állapítani, ki okozza a sorozatos csendhábortásokat. Eszünk ágában sem volt elárulni magunkat, tudtuk jól, ha rájönnek, elküldenek bennünket egy időre evezni a Tizek Tanácsának valamelyik gályájára¹³.

Az álarc viselése mellett a vizsgált korszakban az öltözet is igen nagy szerepet játszott: az egyik legismertebb teljes öltözet a csuklyás, fekete köpeny, azaz a *tabarro*, amit kezdetben csak a nemesek hordhattak. Az öltözékhez tartozott az úgynevezett *bauta*, melyet a fejre tettek és melynek fekete, finom készítésű csipkés leple a vállig ért. A maszk az álruhával együtt később szerves része lett a város és persze Casanova mindennapos életének. Jó példa erre egy vele megtörtént svájci eset: még pincér-szerepet is hajlandó volt eljátszani csak azért, hogy egy mélyen katolikus vallású hölgy közelébe férközhessen. Terve persze nem sikerült túl jól, mert a meghódítani kívánt hölgy előtt kétszeresen lelepleződött, mivel nemcsak Casanova kölcsönként pincéröltözéke alól kilógó mandzsettája, hanem a kiszolgálás tökéletessége is azonnal feltűnt a hölgy számára: „Íme egy borpincér, aki ügyes a felszolgálásban. Kedvesem, régóta ennek a fogadónak a szolgálatában áll?”¹⁴ Casanova is tudta, hogy „áldozata” ráismert. Ám ezt titokban tartotta nőtársai előtt, és ők ketten az egész vacsora alatt közösen folytatták a megkezdett játékot. A „kapcsolat” azonban nem teljesedhetett ki, mivel Casanova szerepét másnap már az eredeti pincér vette át, és a hölgyről időközben az is kiderült, hogy egy idősebb úriember újdonsült felesége.

Casanovát kíváncsisággal töltötte el a női holmik viselése: szó nélkül beleegyezett a Cavamacchia által felajánlott ruhacserébe. A következő részlet aprólékosan ismerteti a ruhacsere minden mozzanatát, amelyhez szinte semmit sem szükséges hozzáfűzni:

A vacsora után, amíg a társaság menüettet táncolt, a szép hölgy félrevont, és azt súgta nekem: *vigyen fel gyorsan a szobájába, támadt egy bohókás ötletem, jót fogunk kacagni.* (...) Azt akarom, mondta aztán, hogy tetőtől talpig abbénak öltöztess engem valamelyik öltözékeddel, én pedig nőnek álcaztlak a saját ruhámmal. Ilyen álruhában megyünk majd le, és így táncoljunk végig a kontratáncokat. Fogjunk neki gyorsan, drága barátom, legelőször a hajunkat fésüljük meg.

Biztosra vettem, hogy végre elnyerem a hölgy kegyeit, és elbűvölt, hogy

ilyen ritka kalandban veszek részt, gyorsan elrendeztem köralakra Giulietta hosszú haját, és utána ő csinált kontyot nekem, amit ügyesen a saját főkötője alá fogott egybe. Rúzzsal és szépségtapaszokkal is kikészítet, ami nagyon tetszett nekem, és becsületes fiú módjára, jelét adtam tetszésemnek, mire kedvesen egy csókkal jutalmazott, de azzal a feltétellel, hogy többet nem követelek, mire mondtam, hogy minden kizárólag tőle függ. Közben azért jeleztem neki, hogy rettentően tetszik nekem.

Kikészítet az ágyra egy inget, egy nyakgallért, nadrágokat, egy pár fekete harisnyát, és egy teljes öltözéket. (...) Aztán végre kész az öltözéke, és rajtam a sor.

Gyorsan ledobtam az alsógatyáimat, bár ő erősködött, hogy maradjanak rajtam, aztán nekiáll, hogy ő adja rám a blúzát és egy szoknyát, de hirtelen kacérkodni kezd, és mérgelődik azon, hogy nem rejtem el előle, milyen erős hatást tettek rám a bájai, és nem hajlandó könnyíteni rajtam, holott ez egy perc műve lenne csak. (...)

Álruhánkban lementünk a bálterembe, ahol a kitörő taps mindjárt jobb kedvre hangolt bennünket.¹⁵

A maszk viselése Casanova számára az utánzást is jelentette, mivel sem arisztokrata, de még csak nemesi származású sem volt. Az álarc mögött eltűntek a társadalmi különbségek: az álarc nagyobb mozgásteret biztosított a csábításhoz. Ezzel elkezdődött számára a színjátszás: szerepét hűen el kellett tudni játszani, akár látható, akár láthatatlan maszkot viselt. Szentkuthy Miklós szerint: „A koponya az igazi arc alatta.”¹⁶

Ahol álarcok vannak, ott előbb-utóbb játszani is kezdenek. Például a görög színházak férfi szereplői női szerepeket játszottak el álarc mögé bújva. Nem meglepő, hogy az álarcos játékok a vásári komédiákba, a *commedia dell'arte* területére is eljutottak.

A *commedia dell'arte* színészei a szabályoknak és megkötéseknek hátat fordítva a *canevas*-t részesítették előnyben, azaz instrukciókat követtek, amelyek a dialógusok elkezdéséhez adtak segítséget. A színészek a színdarab cselekményvázlatát kapták meg, melyben a darab fordulópontjai voltak, ez alapján alakították a szöveget és a játékot. Az állandó szerepekben fellépő színészek a maszkok és jelmezek segítségével állandó személyiségeket, típusokat (*tipo fisso*) hoztak létre.

Ha a társulat szerveződését vizsgáljuk, a társadalmi valóságnak megfelelő, alapvető maszkokat és típusokat (*Pantalone, Dottore, Arlecchino, Brighella, Capitano, Servetta, Colombina*) találunk, melyek általános emberi tulajdonságokból tevődtek össze. Az idősök általában tehetősek, a fiatalok vagyontalanok, akik majd egyszer meggazdagodnak, a szolgák pedig teszik a dolgukat.

Casanovára nagy hatással volt az olasz vígjáték hagyománya, a *commedia dell'arte*, hiszen ő maga is komédiás szülők gyermeke volt: édesapját korán elveszítette, édesanyja pedig, amint már említettem, La Brunella néven vált Európa-szerte ismert színésznővé. Casanova élete és a *commedia dell'arte* típusai között számos párhuzamot lehet felfedezni, sőt nyugodtan kijelenthetjük, hogy Casanova saját magát a színészek tipikus jellemvonásaiból alkotta meg: gáláns kalandokat kezdeményezett (*Dottore*), nevetségessé vált nemesi rangú szerelmei előtt, akik csak az ágyban mutattak partnerséget, a valóságban pedig úgy tettek, mintha nem ismernék (*Pantalone*), élvezte a különleges ételeket, a testi örömeket (*Arlecchino*), alkalmazkodó volt és a meghódítani kívánt hölgygel mindig megtalálta a megfelelő hangot (*Brighella*). Rangtalan szeretőit *Colombina* „min-tájára” alakította át, akire a „kellemes hang, kecses mozgás, szellemes, irodalmi nyelve-

zetű diskurzus, természetes kedvesség⁷¹⁷ volt a jellemző. Colombina-formára „készült” Rosalie és O’Morphy, akiről a továbbiakban esik szó.

Casanova tehát beletanult a szerelem és általában a kapcsolatteremtés tudományába és művészetébe. Barátait és szerelmeit mindenben segítette: lelki támaszt nyújtott, ha kellett, postakocsit vásárolt, ha arra volt szükség, sőt, több kedvesét tetőtől talpig átformálta, mind szellemileg, mind az öltözködés terén. Jó példa erre a Rosalie-epizód.

(Casanova, az „átalakító”)

Rosalie és a marseille-i kaland

Rosalie kezdetben, találkozásuk idején egyszerű cselédlány volt, akit marseille-i tartózkodása alatt egy színházi esten ismert meg – véletlenül. A lány szépsége rongyos ruhája ellenére rabul ejtette Casanova szívét. Az „átnevelés” első lépéseként ruhákat vásárolt a lánynak:

Rosalie 15 éves korában 20 éves formának nézett ki: domborodott a keble, és teste minden porcikája arányos. A méretekben sehol nem tévedtem. Erre fordítottam az egész délelőttöt, és azután az inasom egy táskában elszállított neki két ruhát, blúzokat, szoknyákat, harisnyákat, keszkenőket, főkötőket, kesztyűket, lábbelikeket, legyezőt, egy kézimunka-készletet és egy kabátkát. Elbűvölt, hogy a lelkemnek ilyen csodálatos látványt készítettem, és alig vártam, hogy a vacsoránál részem legyen ebben az élvezetben.¹⁸

Ettől a pillanattól kezdve Casanova már nem szolgálánként, hanem leendő kedveseként tekintett a lányra, akit idővel a szeretkezés mélyebb rejtelmeibe is bevezetett. Több alkalommal vásárolt neki holmikát: órát, csipkekészítéshez szükséges arany hajócskát. Ekkor fogalmazódott meg benne a valódi cél, amely házassági szándékra utal: „Így kötöttem magamhoz, abban a reményben, hogy hátralévő napjaimra mellettem marad, és hogy boldogan élek vele, és nem lesz szükségem arra, hogy egyik szép nőtől a másikig kalandozzam.”⁷¹⁹

Az „átnevelés” következő lépéseként a szélhámoskodás, a kártyajáték tudománya következett, ahol Rosalie szintén szép sikereket ért el. Kártyán nyert pénzét hozzáértéssel, alkudozva költötte el: mivel származását tekintve egyszerű marseille-i lány volt, ostobaságnak tartotta az alkudozás nélküli vásárlást. Casanova persze mindenhová elkísérte a lányt, még ahhoz a divátárushoz is, akinél nagy szakértelemmel sikerült vásárolnia. Rosalie önállósága miatt azonban Casanova revansot akart venni a saját hiúságán esett csorbán: úgy vélte, hogy a kereskedő szolgálónak nézte. Bár értékelte a lány tehetségét, mégis ragaszkodott hozzá, hogy az első ékszerboltban ő vásároljon ajándékokat Rosalie számára. Kettejük között ezzel megindult egyfajta versengés: a lány megtette első önálló lépéseit.

Hogy Casanova bevezethesse őt az illem és a társaságban való viselkedés szabályaiba, elérte, hogy Rosalie az iránta érdeklődő, időződő Grimaldi márkit vacsorára marasztalja: „[...] örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy megadjam Rosalie-nak azt a nevelést, amelyre egy illetudó hölgynek szüksége van, hiszen csak úgy számíthat az előkelő társaság helyeslésére és jóváhagyására, ha kacéran viselkedik.”⁷²⁰

Rosalie taníttatása akkor ért igazán véget, amikor újból feltűnt a régi szerető, Paretti is, így (az időközben teherbe esett) lány immár három kérővel találta szemben magát. Casanova ugyan feleségül kérte őt, mégsem saját magát tartotta a legalkalmasabbnak e nemes „feladatára”. Rosalie végül úgy döntött, hogy zárdában szüli meg gyermekét.

Néhány hónap múlva újból találkoztak, amikor Rosalie, mint családanya és szerető feleség hálás köszönetet mondhatott tanítójának, aki kiemelte őt a szolgálók sorából: „Drága és gyöngéd barátom, neked köszönhetem a szerencsémet és azt, hogy békében élek.”²¹

Ez a történet szépen bizonyítja, milyen bonyolult szálak fűzték a csábítót szerelmeihez, és hogyan sikerült Casanovának egy szolgálólányból áldozatok árán boldog feleséget és társasági hölgyet „alkotnia” – ezúttal mások számára.

O’Morphy, a szutykos lányból lett királyi ágyas

Ahogy Casanova, úgy XV. Lajos sem volt érzéketlen a női szépség iránt. Felesége, a nála hét évvel idősebb lengyel Marie Leczinska mellett több szeretőt is tartott egyszerre. Hivatalos szeretője, Madame de Pompadour javaslatára a palotában egy külön kéjlakot építtetett magának, ahol szeretőivel kedvét tölthette, távol a királynéától. A *Parc-aux-Cerfs*-ben a számos szerető között igen sok kispolgári származású lány, színésznő is akadt. A király szeretőiről többen gondoskodtak, így Casanova is, aki ugyan nem ilyen célzattal „mosdatott ki” a szegénységből egy szép lányt, de később sem talált semmi kivétlnivalót abban, hogy minden módon a király kedvteléseit szolgálja. Az ő segítségével került a királyi ágyba O’Morphy, akivel egy véletlen során ismerkedett meg.

Casanova Patu nevű barátjával egy színésznőhöz, Victorine O’Morphy-hoz ment vacsorázni. Mivel Victorine nem igazán nyerte el a tetszését, inkább a szemlélődést és a pihenést választotta az azt követő vacsora alatt és után. Ekkor találkozott először O’Morphy, ahogy ő írja és emlegeti: *Morfi*²² koszos kishúgával, aki felajánlotta neki – egy fontocskáért cserébe – a fekhelyét. A piszkos, tizenhárom éves kislány (akit hol Helénának hív, hol Louison beceneven emleget) szépsége azonnal magával ragadta Casanovát: „Heléna²³ fehér volt, mint a lilium, és egyesítette magában a természet és a művészet minden szépségét. Arcvonalai oly lágyak voltak, hogy láttukra a szívbe valami meghatározhatatlan boldogság, valami édes nyugalom költözött.”²⁴

Casanova, hogy megőrizhesse ezt a szőke, gyönyörű testű lányt, hívatott egy német festőt²⁵, aki elragadó pózban festette le Louison-t: „hasán fekszik, karjával és mellével egy váncosra dőlve, de fejét úgy tartja, mintha háromnegyed részben a hátán feküdnék.”²⁶

A kép igen hamar eljutott Versailles-ba. XV. Lajos a saját szemével akarta látni a képen szereplő lányt. Ahhoz, hogy a kislány a király elé járulhasson, Casanovának kellett őt előkészítenie: kimosdatta, művészien kiöltöztette, és egy-két illemszabályt is megtanított neki. A király előbb megbizonyosodott a lány érintetlenségéről, majd mikor érintetlennek találta, nyomban elhelyezte őt a *Parc-aux-Cerfs*-ben, a királyi ágyasoknak fenntartott részben. O’Morphynek egy hercegnő cselszövése miatt kellett elhagynia a királyi udvart, ahol három évig élt. A szakításkor a király szépen kistafirozta, és megházasította. Férje egy M. de Beaufranchet nevű breton tiszt lett. Született tőle egy fia, akivel Casanova 1783-ban ismerkedett meg.

A titokzatos francia arisztokrata hölgy férfiruhában: Henriette

Míg Rosalie Casanova segítségével a szolgasorból került ki és emelkedett polgári sorba: mondhatni előkelő hölgygé vált, addig Henriette cselekedeteit titokzatosság jellemezte. Ő volt az, akit először 1749-ben katonaruhában pillantott meg, amelyet egy maszkabalon részt vevő dáma eleganciájával és magabiztosságával viselt. Első találkozásukkor még csak sejtette, hogy a katonai uniformis egy hölgyet rejt: „Erre a paplan alól kibukkan egy elragadó, kócos, üde, nevető fej, amely férfi hálósipkája ellenére azt a nemet árulja el, amely nélkül a férfi a legboldogtalanabb állat volna a földön.”²⁷ A lány szép-

sege, szellemessége teljesen hatalmába kerítette Casanovát: „Meghódítása nem látszott nehéz feladatnak, csak az eszközökön kellett gondolkodnom.”²²⁸

A hódítás végbeviteléhez Casanovának elég volt egy pillantást vetnie a lányra, máris megváltoztatta úti célját, és felajánlotta szolgálatait annak a magyar kapitánynak, akivel a lány utazott. A furcsa pár képtelen volt kommunikálni egymással, mert az idős úr latinul, Henriette pedig csak franciául beszélt, így Casanova tolmácsként vállalt szerepet. A lány szépsége azonnal rabul ejtette Casanova szívét: úriemberhez méltóan átvette az idős magyartól a lányt, majd együtt indultak útnak Pármába. Mivel Henriette – pénz híján – az útra csak egy katonaruhát vitt magával, így Casanova alkudozás nélkül látott hozzá a női ruhák megvarratásához, illetve a szükséges anyagok megvásárlásához. Mindenképp a legjobbat vette meg, és természetesen varrónőket is keresett, hogy a lehető legszebbnek és legboldogabbnak láthassa a francia hölgyet: „Huszonnégy női ingre való gyolcsra van szükségem, sávolyozott pargetra az alsószyoknyákhoz és fűzőkhöz, muszlinra, batisztra a zsebkendőkhöz, és még sok egyéb cikkre; szeretnék mindent önnél vásárolni... Útközben selyemharisnyákat és fonalat vásároltam, és magammal vittem egy csizmadiát, aki a szálló mellett lakott.”²²⁹

Casanova nem volt tisztában Henriette származásával és valódi kilétével³⁰, bár női ruhában igazi arisztokrata látványt nyújtott. Nem volt ugyan pénze, és valószínűleg megszökött a családjától (és/vagy a férjétől), viselkedése mégis nemesi neveltetésre engedett következtetni: szellemességétől, kecsességétől, társalgási hangnemétől, intelligenciájától, ravaszágától Casanova el volt bűvölve.

Henriette Casanovából a legjobb tulajdonságait hozta ki: önzetlenséget, kedvességet, empátiát és nagylelkűséget.³¹ Tisztelte szerelme magánszféráját, és nem kért tőle mást, mint azt, hogy élvezhesse a társaságát, és örömet szerezhesen neki. Casanova a lánnyal hercegnőként bánt: mindenképp a legjobbat akarta szerelme számára.

Egyik alkalommal Casanova rávette őt, hogy menjenek el egy szalonban rendezett hangversenyre. Itt végre rádöbrent, hogy mekkora rangbeli különbség van kettejük között: Henriette kottából, majd kíséret nélkül játszott csellón, ami pedig nem igazán tartozott akkoriban a női hangszerek közé. A lány eddig a pillanatig szinte teljesen elszigetelten élt, de ekkor már valószínűleg érezte a családja hiányát. Tisztában volt azzal, hogy e köztétellel híre ment a felbuklásának, és valószínűleg felismerik. Néhány héttel később megragadta az alkalmat, hogy újra kapcsolatba léphessen családjával: egy ünnepségen olyan rangjabeli emberekkel találkozott – bár tagadta Casanova előtt, hogy ismeri őket –, akik összeköttetésben állhattak családjával. Casanova már sejtette, hogy hamarosan elveszíti a lányt, ennek ellenére továbbra is anyagi áldozatot hozott érte: Genfben a legjobban fogadóban szállt meg. Casanova számára eljött az újabb felismerés: a lány családja igen gazdag és befolyásos, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy pénzügyi kérését (ezer Lajos-arany) másnapra már teljesítette is a lyoni bankárceg genfi képviselője, biztosítva őt afelől, hogy huszonnégy órán belül minden mást is megkap.

Ekkor adta ki a titokzatos hölgy Casanova útját: „[...] ne kérdezősködj se sose felőlem, és ha véletlenül találkozánk valaha, tégy úgy, mintha nem ismernél.”³² Csakugyan, sok évvel később, 1763-ban találkoztak újból egy véletlen folytán, amikor Casanova újdonsült szerelmével, Marcolinával utazgatott Dél-Franciaországban: nem ismerte fel Henriette-et a csuklya takarásában vagy csak egyszerűen tökéletes úriemberként viselkedett, amikor a francia hölgy kastélyában kapott szállást. Henriette egész vacsora alatt nem mutatta meg az arcát, bár célozgatott arra, hogy ő kicsoda. Casanova bemutatatta egymásnak a két hölgyet. Ez a bemutatkozás olyannyira jól sikerült, hogy Marcolina az egész éjszakát szállásadójukkal töltötte. Erről az éjszakáról másnap be is számolt

Casanovának: „minden bolondságot elkövettek, amit két nő elkövethet, akik, amikor szeretik egymást, együtt alszanak. Egész testében láttam őt ma reggel, és összevissza csókoltuk egymást.”³³ A „vad” éjszaka emlékére Henriette egy gyűrűt ajándékozott a lánynak, Casanovának pedig levelet írt, melyben kifejtette, hogy ő ugyan ráismert régi szerelmére, de nem akart családjá előtt kínos perceket átélni.

Casanova, miután elolvasta Henriette levelét, csak akkor döbbsent rá, hogy az egész éjszakát annak a nőnek a házában töltötte, aki élete egyik legnagyobb szerelme volt.

A muranói apácák és a francia négyes

Casanova *Emlékirataiban* számos egyházi személlyel találkozhatunk, annak ellenére, hogy hozzájuk fűződő viszonya meglehetősen ellentmondásos volt. Nyolcéves korában egy Gozzi nevű paphoz került, akinek segítségével műveltségének alapjait elsajátította, majd egyházjogot tanult. Prédikátornak készült, noha sohasem érzett igazán elhivatottságot e pálya iránt.

Casanova 1753-ban ismerkedett meg Caterinával (C. C. monogrammal jelöli): a lány bátyja szándékosan kompromittáló helyzetben hozta őket össze azt remélve, hogy e viszony révén Casanovától pénzt szerezhet. Azonban Casanova tényleg beleszeretett a lányba; elbűvölte őt őszinte gondolkodása, vidámsága, romlatlan jelleme. A Casanovára jellemző ajándékozási és „öltöztetési” szenvedély ismét megnyilvánult a *Guideccán*, egy általuk rendezett futóversenyen, amelynek fődíja egy harisnyakötő volt:

- Magának vettem, és váltig törtem a fejem, hogyan tudnám elfogadtatni; a szerelem sugallta azt az ötletet, hogy ez legyen a versenyfutás díja. Képzelmehi, hogy odavoltam, amikor azt láttam, hogy Maga nyeri ezt a versenyt!
- Nagyon tetszik nekem ez a harisnyakötő. Ezentúl soha nem viselek mást, és kezeskedem érte, hogy a fivérem ne lopja el.
 - Képes lenne rá?
 - Nagyon is, hiszen a kapocs aranyból van.³⁴

A kalandor meg is kérte a lány apjától szerelmese kezét. Elutasító válaszként az apa a lányt egy muranói zárdába záratta, ahol egy gyönyörű apáca – M. M. monogrammal – vette pártfogásába. Hetente két-három alkalommal franciaórákat is adott neki. C. C.-nek tilos volt mindenféle zárdán kívüli kapcsolat létesítése, így tehát a zárdán belül barátkozott M. M.-mel. Később azután sikerült neki egy megvesztegetett világi apáca segítségével kapcsolatba lépnie szerelmével. Casanova nemcsak pénzt juttatott be neki a zárdába, hanem egy dupla fedeles gyűrűt is, amelyről e dolgozat „Parfümök és ékszerek” című fejezetében esik majd szó.

M. M. sejtette, hogy a fiatal lányt szeretője elől küldték zárdába, de nem is gondolta, hogy éppen arról a férfiről van szó, aki iránt ő is mély vonzalmat érzett. M. M. bevallotta Casanovának, hogy szeretője előtt nincsenek titkai. Az első légyottra Bernis abbé (M. M. titkos szeretője) kaszinójában került sor. Casanova várakozás közben a libertinus irodalom és képzőművészet remekeit lapozgatta. Megrészgítette az a helyzet, amelybe került: újabb szerelme Krisztus egyik gyönyörű menyasszonya, aki szeretője beleegyezésével létesített egy másik viszonyt. A szentségtörés tudata külön gyönyörűséget szerzett neki:

- De ebben a szent öltözékben nagy meglepetést szerzel nekem. Hadd rójam le imádatomat haladéktalanul, angyalom.
- Egy perc alatt átöltözöm világi ruhában. Elég lesz egy negyedóra. Nem érzem jól magam ezekben a gypjúholmikban.

– Jaj, dehogy! Olyan öltözékben fogadd szerelmem tiszteletadóját, amelyet akkor viseltél, amikor beléd szerettem.³⁵

A következő légyottra Casanova kaszinójában került sor. Mivel nagyvonalú vendéglátó volt és semmilyen költséget nem kímélt, találkozásuk előestéjén próbavacsorát rendelt, nehogy alulmaradjon M. M. másik szeretőjével szemben. Ez a főpróbaként végigbírált vacsora mutatja, hogy színházi tapasztalatait minden élethelyzetben képes volt kamatoztatni.

M. M. erre a találkozóra már előkelő hölgyként jelent meg:

Rózsaszínű sima bársonyöltözék volt rajta, a szélein aranyflitterrel kirakva, hozzáillő, kézi szövésű, páratlanul gazdagon díszített kabátka, fekete szatén térdnadrág, csupa kézzel varrott csipkét, briliáns fülönfüggőket, a kisujján értékes nagy gyémántgyűrűt, a másik kezén olyan gyűrű, amelybe csak fehér taft-alapon egy domború kristályt foglaltak bele. Fekete bauttája³⁶ lehelet finom és felülmúlhatatlanul szép mintájú.³⁷

Casanovát annyira bámulatba ejtette M. M. előkelő ruházata, hogy azonnal csináltatott magának egy ugyanilyen elegáns öltözéket, melyet a királlyal történt találkozás alkalmával öltött magára.

Bernis a nemeseknél megszokott tárgyakkal tömte tele kedvese zsebeit: illatos zsebkendővel, fogpiszkálóval és pisztollyal is, feltehetően azért, hogy megvédhesse magát akár Casanovával szemben is, bár erre nem volt szükség. Casanova tisztában volt helyzetével: M. M. a másik szeretőhöz tartozott, az övé csak a második hely lehetett.

Hogy minden tekintetben Bernis kedvére tegyenek, nagyon sok áldozatot kellett hozniuk: C. C.-t lassan megrontották, Casanova elcsábította, teherbe ejtette, zárdába csukatták, ahol M. M. szintén elcsábította a lányt, majd arra készítette fel, hogy egy másik férfi szeretője is legyen. Casanova úgy érezte, hogy minden szívességet viszonznia kell, amit a velencei nagykövettől kapott, ezért a legközelebbi négyes találkára szándékosan nem ment el, nehogy hálátlanok vagy udvariatlanok tűnjön a gazdag politikus szemében.

M. M. személyében méltó párjára akadt, és ezzel a ténnyel nem is tudott igazán mit kezdeni. Miután a két nő egy éjszakát eltöltött Bernis-vel, Casanova az alábbi levelet kapta M. M.-től: „Caterina most már szabad gondolkodó, mint mi, és ezt nekem köszönheti. Azzal dicsekedhetek, hogy befejeztem számodra a kitanítását.”³⁸

A római kaland: Armellina

Casanova már korosodott, ötvenedik életéve felé közeledett, amikor Rómában megismerkedett egy Menicuccio nevű fiúval, akinek a szerelme kolostorban várta, hogy férjhez mehessen. A fiú rendkívül szép, de nincs elég vagyona, hogy feleségül vehesse Emíliát, és Casanova segítségéhez folyamodik, hogy segítsen rajtuk. A kalandor mindig a szerelmesek pártfogója volt, most sem habozott, és barátja segítségére sietett. Elkísérte a zárdába, a beszélőre, ahol a fiú nővére azonnal megtetszett neki. Armellinából először a hangja ütötte szíven (pályafutása során nem először a hangba szeretett bele, mielőtt még a hang tulajdonosát látta volna...), majd a szépsége méltónak bizonyult a hangjához, és minden jel arra mutatott, hogy újabb nagy szerelem bontakozik ki a találkozásból.

Casanova mindent megtett a hódítás érdekében: javaslati alapján megreformálta a zárdá házirendjét, elvitte a két lányt színházba, operába, utána vacsorázni egy fogadóba, és különleges fogásokat szolgáltatott fel. Sikerült ámulatba ejtenie Armellinát és ba-

rátnőjét az osztrigaevés művészetének bemutatásával. Hogy még jobban elkápráztassa szerelmét, pezsgőt és puncsot rendelt az osztriga mellé, ahogyan annak idején M. M.-tól tanulta Velencében. A csábítás magasiskolája beválni látszott, és a sok ital is meghozta hatását: a bepezsgőzött lányok felhevültek, és vetkőzni kezdtek. Casanova segített könnyíteni az öltözékükön, de nem élt vissza a helyzettel: „Merészen azt mondtam nekik, hogy a lábuk nagyon szép [...]”³⁹, mivel még azt sem vették észre, hogy a rövid szoknya alól a lábuk kilátszott. Casanova próbálta az erotika terére irányítani a szavakat és a gesztusokat, de nem járt sikerrel.

Armellinát a meghódítására bevetett praktikák ellenére sem tudta meghódítani, mert a lány idősebb barátot és jóakarót látott benne, nem pedig szeretőt. Casanova ezen elkeseredett, mert régebbi tapasztalataira emlékezve félt a boldogtalan szerelem okozta keserűségtől és depressziótól. Inkább lemondott a folytatásról: elhatározta, hogy ritkábban fognak találkozni. Csakugyan, ettől kezdve csak kétnaponta látogatta meg a lányt, nem vetett felé szerelmes pillantásokat és úgy tett, mint aki elfelejti megcsókolni a kezét: „Úgy éreztem, belehalok, hogy egy olyan angyallal játszadózom, akit imádom.”⁴⁰

Elhatározása mellett mégsem tudott kitartani, és újabb kísérletet tett a lány meghódítására: kibérelt az egyik színházban egy harmadik emeleti páholyt, hogy Armellinának örömet szerezzen. A páholy felé menet egy rég nem látott ismerősbe, d’Aoust márkinőbe botlott, aki egy gazdag és szép firenzei nemes ifjú társaságában tartózkodott a színházban. Armellina elpirulva, figyelmesen nézte a fiatalembert, aki rögtön nagyon megtetszett neki. Casanovát féltékenység kerítette hatalmába, hiába próbálta őt a lány az ellenkezőjéről meggyőzni. Amikor később végiggondolta a történeteket, Casanova rádöbrent, hogy elszálltak fölötte az évek, és öregedő fejjel már nemigen arathat sikereket a fiatal nőknél.

Az opera-előadás után Casanova ismét elvitte a hölgyeket osztrigát enni, amihez újra puncsot és pezsgőt szolgáltatott fel. Az előző vacsora-jelenet újból megismétlődött, a meleg miatt a lányok levetették nehéz, prêmes felső ruháikat. Casanova keserűen figyelte a jelenetet, bár egy „elszabadult” osztriga egy újabb lehetőséget nyújtott neki, hogy a lányhoz közelebb kerülhessen. Finoman simogatni próbálta a lányt, akiből a közeledés semmilyen reakciót nem váltott ki, inkább tréfának fogta fel. Miután az étel elfogyott, Casanova láb-sejtségerszert rendezett Armellina és Emília között, amelyet a lányok nagyon élveztek, majd szembekötődsi játékkal ért véget az este. Casanova ugyan megkísérelte, hogy igazi csókot adjon Armellinának, de a lány keményen visszautasította. Armellina ajánlatából, hogy rokonlelkek lévén, a barátságára mindig számíthat, nyilvánvalóvá lett, hogy semmi esélye az igazi szerelmi kalandra. A szenvedéstől való félelmében végleg elhatározta, hogy ideje lemondania a lányról. Ez azonban nem ment könnyen a szerelmes férfi számára. A lány kéréseit továbbra is teljesítette, elment egy bálba, ahol újra találkozott azzal a fiatal firenzeivel, aki korábban olyan heves vonzalmat keltett Armellinában. A történet még folytatódik egy ideig, kínosan és keservesen, de nem lesz belőle szerelem.

A római kaland alapján könnyű levonni a tanulságot: Casanova öregszik, nem erőlteti már mindenáron a hódítást, sőt arról is lemond, hogy nagyvilági hölgyet csiszoljon Armellinából. Nem ajánlja fel neki, hogy ruhákat és ékszereket vásárolj neki, nem oktatja társasági csevegésre, nem próbálja a belé nevelt gátlásokat feloldani. Csöndben lemond a lányról, bár a barátjának, Menicuccio-nak tett ígéretét azért még beváltja, és Emiliát hozzásegíti a vágyott házassághoz.

(Parfümök és ékszerek) Casanova azt a tapasztalatot, amelyet a saját bőrén szerzett, hogy a megjelenés és a magasabb körökben honos társasági viselkedésformák ismerete alapvető a társadalmi érvényesülés terén, gyorsan kiterjesztette az illatszerek és ékszerek területére.

A divat követése, a szépítőszer használata inkább társadalmi kérdés volt, mint női kiváltság. Az öltözködési praktikáknak, illetve a tudatos önformálásnak köszönhetően tudott arisztokrataként élni. Annyira kitanulta az illatszer, az ékszerek és divatholmik praktikáit, hogy M. M. nevű apáca szeretőjével ezekben a kérdésekben már egyenrangú félként léphetett fel a tudását illetően:

M. M. óráján apróságok csüngtek, köztük egy kis hegyikristály-üvegcsé, amely szakasztott mása volt az enyémnek, amely az én óraláncomon lógott. Megmutattam neki, és dicsértem a benne lévő rózsaoajat, amellyel egy vattadarabka volt átitatva. Ő is megmutatta nekem a sajátját, amelyben ugyanilyen rózsaoaj volt.

– Csodálkozom – jegyeztem meg –, mert az ilyesmi rendkívül ritka, és nagyon drága.

– Nem is árulják.

– Igaz, ennek az esszenciának maga a francia király az alkotója, és csak egy fontnyit készített belőle, ami tízezer tallérjába került.

– A szeretőm ajándékba kapta, és tovább ajándékozta nekem.

– Két évvel ezelőtt Pompadour márkiné küldött belőle egy üvegcsével Mocenigo úrnak, Velence párizsi nagykövetének. A. de B.⁴¹ közvetítésével, aki jelenleg Franciaország követe itt.⁴²

Casanova nagyon szeretett ajándékozni, és persze ugyanúgy értékelte, ha ajándékot kapott. Rengeteg pénzt és időt fektetett abba, hogy barátainak, szerelmeinek megfelelő ajándékokkal örömet tudjon szerezni. A duplafedelű dobozok, szelencék a 18. századi rokokó művészet kedvelt apró műtárgyai voltak, amelyek segítségével a földi élet örömei méltón kifejezhetőek. Különösen nagy jelentőséggel bírt az ilyen titkos tárgyak ajándékozása, és ez a motívum a muranói négyes (C. C., M. M., Bernis és Casanova) gáláns kalandorozatában többször is szerepet játszott. Először C. C.-nek ajándékozott egy duplafedelű gyűrűt, melyen felül a lány névadó szentje, Szent Katalin látható, alatta viszont egy másik portré (női akt) volt elrejtve. Később M. M.-nek egy csipkés főkötőt adott, melyért cserébe Bernis abbé – M. M. titkos szeretője – egy apácaportrét küldött szintén egy dupla falú szelencében:

Azért lesz drága neked az ajándékom, gyöngéd kedvesem, mert a képmásomat látod rajta, amelytől a barátom, akinek kettő van belőle, örömmel megválnak abban a tudatban, hogy a te birtokodba jut. A dobozában kettőzve találd meg képmásomat, kettős titok pecsétje alatt. Előbb apácának öltözve látsz, ha a hosszúkás dohányszelence alját felemeled, és ha a sarkát megnyomod, kinyílik egy rugós fedél, és ott úgy mutatkozom meg, amilyennél te tettél. (...) Casanova egy szelencét talál a fiókban, amelynek a felső része dohánytartó, de «... a kapott utasítást követve a fenekén megtaláltam M. M-t, apácának öltözve, álló helyzetben, arcát félig felém fordítva. Amikor a második fedelet is felpattintottam, ugyanőt láttam meztelenül egy fekete szaténnal letakart ágyon, Correggio *Madonnájának* testtartásában. Egy Ámorra nézett, aki a lábához helyezett tegezzel az ő apácaruháin ült.⁴³

Mivel Casanova nem szeretett volna alulmaradni M. M. gazdag szeretőjével szemben, Velencében felkeresett egy ügyes ötvöst – feltehetően ugyanazt, akivel korábban a dupla fedeles gyűrűt is csináltatta –, hogy saját képmásával imádott apácáját megajándékozassa:

Az aranyműves olyanra készítette el az *Angyali üdvözlés* medaliont, amilyenek vágyaimban képzeltem. Nyakba lehetett akasztani. Az egyik kilukasztott láncszemen át kellett fűzni a nyakba való zsinórt, és ez őrizte a titkot. Ha erősen megrántották, az *Angyali üdvözlés* felpattant, és alatta láthatóvá vált az arcom. Ezt a zsinórt egy nyolcőrős spanyol stílusú, finomszerű aranylánchoz erősítettem, amivel nemesebbé tettem az ajándékom. Zsebre vágtam, és Vízkereszt estéjén kiálltam a pompás szobor lábához, amelyet a Köztársaság a hős Colleoninak emeltetett, miután megmérgeztette, amennyiben a titkos krónika igazat mond.⁴⁴

Casanova ekkor már szenvedélyesen szerelmes volt M. M.-be, és ezzel még keserűbbé vált a felismerés: a két apáca csak játszadozott vele, ráadásul M. M. gazdag kedvese, Bernis abbé kérésére. A gazdag francia és arisztokrata diplomatával szemben a senkiházi velencei ifjú minden téren alulmaradt: győzedelmeskedett a gazdagság, a kultúra és a libertinizmusban való jártasság. Casanova nem volt igazi libertinus, inkább érzelmes szeretőnek mutatkozott, aki nem csak a testi örömeket hajszolta. A későbbiekben is sokszor alulmaradt szerencsés vetélytársakkal szemben, de ebből a muranói kalandból okulva egyre óvatosabban járt el a szerelmi játszmákban és az ajándékozás terén is.

(Összegzés) Casanova neve a köztudatban a híres szerelmi kalandokkal és a (feltételezett) erkölcselenséggel fonódott össze. Irodalmi, divatszaktörtéti, gasztronómus oldala kevésbé ismert azok előtt, akik nem tanulmányozták emlékiratait.

Az *Életem története* számos fejezete arról tanúskodik, hogy Casanova szakértő szemmel és szenvedéllyel vezetett be olyan hölgyeket a társasági élet rejtelmeibe, akiket mások erre nem tartottak érdemesnek. A női szépség kibontakoztatásához a divat kiváló lehetőséget nyújtott, és Casanovát kora gyermekkorától fogva a színház is inspirálta. Színészek gyermekeként alaposan kitanulta a jelmezek és maszkok adta lehetőségeket. Ehhez járult hozzá a *commedia dell'arte* típusainak ismerete, és Casanova hamar szert tett egy olyan tudásra, amelyet már társadalmi célokra is fel lehetett használni. Jellemző rá, hogy ezt a tudást nemcsak saját érdekében kamatoztatta, hanem barátai és szerelmei társadalmi sikereit is elősegítette. Egy kései szerelmének (Armellina) a története jól mutatja viszont, hogy idősebb korában már félt a szenvedéstől, és kevesebb energiát fektetett a kalandokba. Ekkoriban már takarékoskodott a saját erejével, és lemondott arról, hogy minden rokonszenves ismerősének öltözködési és viselkedési tanácsokat adjon. Ennek tükrében még nyilvánvalóbb, hogy fénykorában mekkora szolgálatokat tett másoknak, és milyen ügyesen alkalmazta a látszatok másolását a saját kalandjaiban is. Korán megszerzett tudásával remekül tudott bánni, így tehetségének köszönhetően ő maga is sokáig jól boldogult a magasabb társasági körökben, illetve több hölgyből boldog feleséget és társasági hölgyet sikerült „alkotnia”.

Véleményem szerint az emlékiratoknak ez az új szempontú olvasata rávilágít arra, milyen sokoldalú volt Casanova, a 18. századi kalandor, és milyen sok szempontból lehet hasznosítani ma is az *Életem történetének* a magyar szakirodalomban mindeddig kiaknázatlan történeteit.

JEGYZETEK

- 1 „Etre et paraître devinrent deux choses tout à fait différentes, et de cette distinction sortirent le faste imposant, la ruse trompeuse, et tous les vices qui en sont le cortège.” (Jean-Jacques Rousseau: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, [1755], Paris, Flammarion, 2008.)
- 2 Magyar címe: *Színpadí varázslat* (Somlyó György kiadatlan, bár több színházban játszott fordításában).
- 3 REICHLER, CLAUDE: *L'âge libertin*, Paris, Éditions de Minuit, 1987. Ld. a *Piramus halála* c. fejezetet, 15–19. o.
- 4 Shakespeare ezt az Ovidius által megverselt történetet (*Metamorphoses – Átalakulások*) csak paródia formájában idézi fel a *Szentiványi álom* több jelenetében, viszont a híres tragédia, *Rómeó és Júlia* főhőseinek tragikus halálával való párhuzam nyilvánvaló. Itt nincs hely a részletes összevetésre, ezért csak utalok erre a (nem teljes) analógiára.
- 5 A látszat és valóság egyetlen ellentéte szoros összefüggést mutat a dolgok és reprezentációik klasszikus kort jellemző elválásával. Lásd: FOUCAULT, MICHEL: *Szavak és dolgok*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- 6 KOVÁCS ILONA: *Casanova Velencéje. Irodalmi útikalauz*, Budapest, Atlantisz, 2010.
- 7 *Giacomo Casanova emlékiratai*. Ádám Péter, Kovács Ilona, Szeredás András fordításában, t. II., Budapest, Atlantisz, 2000, 75. o.
- 8 Legnagyobb kudarca a Charpillon nevű londoni prostituálthoz fűződik, ld. Atlantisz II/251–325. (A Charpillon). Ez a groteszk történet számos regényt és filmet ihletett meg a későbbiek során.
- 9 PELLE JÁNOS: *Casanova, a szerelem félistene*, Budapest, Magyar Könyvklub, 1997, 115. o.
- 10 Magyarul olvasható THOMAS, CHANTAL: « Nőkatalógus » in *Casanova szerelmei* című kötetben, Kovács Ilona fordításában, Budapest, Seneca, 1998, 87–127. o.
- 11 Uo. 87. o.
- 12 *Giacomo Casanova emlékiratai*, Szerb Antal fordításában, t. I., Budapest, Atlantisz Könyvkiadó 1995, 54–56. o.
- 13 Uo. 53. o.
- 14 HV. II/301. o. (saját fordításomban)
- 15 HV. I/92–94., idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Casanova Velencéje*, Budapest, Atlantisz, 2010.
- 16 GALLA ÁGNES: *Karnevál Velencében*, Pécs, Alexandra Kiadó, 2000, 100. o. Szentkuthy maga is szeretett beöltözni álarcos bálokon: Casanova-maszkjáról fénykép is ránk maradt.
- 17 NYERGES LÁSZLÓ: *A velencei komédia színháza*, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1999, 45. o.
- 18 HV. II/521. idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Dilettánsok az irodalomban. Sade márkí, Casanova et al.*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, 44. o.
- 19 KOVÁCS ILONA, *Dilettánsok az irodalomban. Sade márkí, Casanova et al.*, i. m. 46. o.
- 20 Uo. 47. o.
- 21 HV. III/2. o. idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Dilettánsok az irodalomban. Sade márkí, Casanova et al.*, i. m. 51. o.
- 22 A család ír származású volt.
- 23 A kislányt eredetileg Louison-nak hívták, Casanova nevezte Helénának szépsége miatt.
- 24 *Giacomo Casanova emlékiratai*. Szerb Antal fordításában, t. I., Budapest, Atlantisz, 2000, 164. o.
- 25 Minden bizonnyal François Boucher volt a kép alkotója, amelyet Casanova „német festőnek” tulajdonított. A kép eredeti címe: *Blonde Odalisque*, amely a párizsi Louvre-ban található.
- 26 Uo. 165. o.
- 27 Uo. 125. o.
- 28 Uo. 128. o.
- 29 Uo. 144. o.
- 30 Soha nem tudta meg a kilétét, hogyan a casanovisták sem tudták egyértelműen azonosítani a hölgyet, bár több jelöltjük is van.
- 31 JUDITH SUMMERS: *Casanova szerelmei*, Budapest, Partvonal Könyvkiadó, 2007, 150. o.
- 32 *Giacomo Casanova emlékiratai*. Szerb Antal fordításában, t. I., Budapest, Atlantisz, 2000, 156. o.
- 33 JUDITH SUMMERS: *Casanova szerelmei*, i. m. 160. o.
- 34 *Giacomo Casanova emlékiratai*. Szerb Antal fordításában, t. I., Budapest, Atlantisz, 2000, 191. o.
- 35 HV. I/751. o., idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Casanova Velencéje*, i. m.
- 36 Arcot elfedő csuklya, csuklyás köpeny.
- 37 HV. I/744–745. o., idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Casanova Velencéje*, i. m.
- 38 HV. I/798. o. Idézi: JUDITH SUMMERS, *Casanova szerelmei*, i. m. 190. o.
- 39 HV. III/899. o. „J'ai osé leur dire que leurs jambes étaient si belles” (saját fordításomban).
- 40 HV. III/902. o. „Je me sentais mourir en devant jouer ce rôle vis-à-vis de cet ange que j'adorais.” (saját fordításomban)
- 41 Abbé de Bernis.
- 42 HV. I/737. o., idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Casanova Velencéje*, i. m.
- 43 HV. I/762–763. o., idézi és fordítja KOVÁCS ILONA, in *Casanova Velencéje*, i. m.
- 44 Uo. 762–763. o.

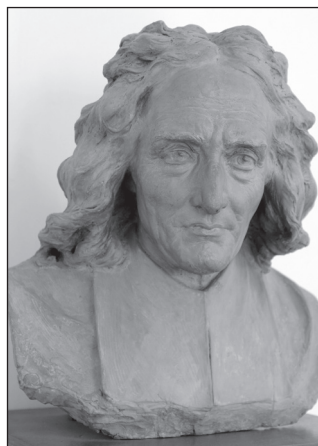
Ágoston és Vico

Szent Ágoston helye és szerepe Giambattista Vico gondolkodásában*

(Az értelmezési keretek) A Szent Ágoston és Giambattista Vico közötti kapcsolat a filozófiatörténet létező témája, de mindkét gondolkodó esetében mintegy a második vonalba szokott tartozni. E tárgykörben egy évszázada létezik néhány könyv és időnként megjelenik egy-egy tanulmány. Úgy tűnik, az utóbbi időben a két gondolkodó kapcsolata iránt némiképpen megnőtt az érdeklődés.¹ Ez összefügg általában a mai filozófiatörténeti kutatások sokoldalúságával, a rendkívül szerteágazóvá vált Ágoston-recepcióval, és az újabb Vico-interpretációkkal.

**Bartolomé Esteban
Murillo: Szent Ágoston.
XVII. sz. közepe. Campion
Hall, University of Oxford**

**Francesco Jerace:
Giambattista Vico. 1914.
Museo Civico di Castel
Nuovo, Napoli**

Mindkét filozófus életműve újraértelmezések alatt áll, s ezek során felszínre kerülnek a gondolatviláguk közötti kapcsolódási pontok. Egy évszázaddal ezelőtt sok egyéb kérdést megelőzően a történetfilozófiai érdeklődés állította őket egymás mellé. Szent Ágoston művei és tanai az újkorban sorozatos újrafelfedezések alatt állnak, Vico gondolatvilágának egész értelmezésében pedig – természetesen világnézetektől függően – egy ideje nagy mintaváltás érzékelhető: míg korábban a hangadó pozitívista, illetve idealista és liberális nézőpontból Vico filozófiájának modern jellegét emlegették², ma konzervatív és metafizikai oldalról Vico életművének éppenséggel antimodern szellemét hangoztatják és méltatják.³

Szent Ágoston és Vico összevetése első pillantásra talán nem tűnik túlságosan ígéretesnek, hiszen látszólag sok különbség adódik életművükben. Felszínesen nézve ilyen

lehetne már történetfilozófiai látásmódjuk is, hiszen Ágoston esetében egyfajta lineáris, Vico esetében pedig ciklikus szemlélet jut eszünkbe.⁴ A közelebbi vizsgálat azonban kiderítene, hogy egyrészt Ágostonnál nincs szó a történelem menetéről, különösen nem haladásáról, hanem csak egyszerűségéről, másrészt Vico történelemfelfogását az egyház-atyához hasonlóan szintén a gondviselés uralja.

Magával a történetfilozófiával kapcsolatban kettejükéről szólva felmerül a kérdés: voltaképpen ki és melyikük a történetfilozófia atyja? 130 éve Paolo Billeri tette fel a kérdést: „Ki alkotta meg a történetfilozófiát, Ágoston vagy Vico?”⁵ Néhány évtizeddel később, John Neville Figgis reagált a kérdésfelvetésre nevezetes Ágoston-könyvében, ahol a két gondolkodónak inkább a különbségét hangsúlyozta.⁶ Figgis utalt arra, hogy Billeri (az ágostonos pap) szerint Ágoston az eredetibb gondolkodó; Figgis ezzel szemben azt vallotta, hogy a két filozófusnak eltérő céljai voltak. Szerinte Ágoston apologéta, Vico pedig kutató volt; történeti és államjogi tanaik pedig – s itt Figgis már tévútra kerül – teljesen különböznek egymástól.

Figgis ugyanakkor rámutat arra, hogy a két gondolkodó eszméi között hasonlóságok is vannak. Négy ilyen vonást említ meg: mindketten vallják a gondviselés tanát, mindketten az eredeti bűnt tekintik kezdetnek, az embert mindketten társadalmi természetűnek tartják, s mindketten erősen hivatkoznak Varróra. Figgis ezután ismét sematikusá válik, amikor azt mondja, hogy Ágoston nézőpontja főként egyházi, Vico látásmódja pedig inkább világi; helyesen mutat rá, hogy egyaránt világtörténelmi perspektívában gondolkodnak; majd kapcsolatukat ismét gyengíti, mikor kijelenti: Viconál Ágoston csak egy a sok szerző között.

Bizonyos következetlenséget mutat Figgis, amikor egyetértőleg és hosszasan ismerteti Robert Flint véleményét, aki egyértelműen kiélezi Ágoston és Vico különbségét. Flint szerint történelemelméletük nemhogy folytatást nem jelent, hanem ellenkezőleg, alapvetően különbözik egymástól. Flint arról ír, hogy Vico a történelmet nem a predesztináció szerint értelmezi, nem a bűnbeesés, a megváltás és a világvége szempontjából szemléli, hanem az emberi természet megnyilvánulásaként, s rögzített törvények szerint folyik. Itt jelezni szeretnénk: Vico valójában mind az isteni gondviselést, mind a történelem bizonyos öntörvényűségét elismeri.⁸ Nagy József a Vico-interpretációkat áttekintve mutat rá: „Kelemen megállapítása szerint az, amit Croce a leginkább jogosan üdvözöl Viconál, a történelem immanens felfogása, és ezzel összefüggésben adekvát Croce meglátása, miszerint a vicói »gondviselés« eszméje is tökéletesen összefér az immanencia gondolatával.”⁹

Figgis szenttelen kritikája szerint: „Mind a *De civitate Dei*, mind a *Scienza Nuova* nagyszerű könyvek. Mindkettő szenved egy nagy adag rossz megoldástól. Mindkettő témáit inkább érezni, mintsem érteni lehet. Különböző módon mindkettő rendkívüli hatást gyakorolt a gondolkodásra. De az egyik nem gyermeke a másiknak. Kiegészítői egymásnak, nem pedig ellentétesek egymással.”¹⁰

Vico értékelésének nehézségeihez járul hozzá az a körülmény, hogy munkásságának magyar szempontból van egy gyászos – de Szent Ágostonhoz kivételesen semmiben nem kötődő – fejezete: Vico Caraffa-életrajza.¹¹ Vico annak az Antonio Caraffának az életét foglalta egy terjedelmes dicsőítő történeti műbe, aki az 1687-es eperjesi vértörvényszék¹² felállításával és ott számos felvidéki nemes és polgár kivégzésével hathatósan hozzájárult a magyar nemzet politikai erejének megtöréséhez, s ezáltal a Habsburg-berendezkedés kényszerű elfogadásához. Ez az azévi októberi pozsonyi országgyűlésen következett be, ahol a magyar rendek hozzájárultak¹³ a Habsburg-ház fiági örökösödéséhez és elsőszülöttségi öröklési rendjéhez, és lemondtak az Aranybulla ellenállási záradékáról.¹⁴

Ezzel kapcsolatban Rozsnyai Ervin a következőket írja: „Vico magatartását az elvetelenség kiszámíthatatlan kacskaringói jellemzik, amilyenekkel vagy kora hivatásos politikusainál, vagy a politikával szemben tökéletesen közömbös embereknél találkozhatunk. [...] Ezer dukátért életrajzot üt össze az eperjesi vérengzéseiről hírhedt Caraffa tábornokról. [...] Élete végéig a megélhetés gondjaival viaskodva, szegyenletes irodalmi robottal kényszerül előteremteni a filozófiai alkotás anyagi feltételeit.”¹⁵

Sejthető, hogy ez a magyarázat nem lehet kielégítő. A történészek viszont rávilágítanak arra, hogy a Thököly-felkelés nyomán, a Habsburg-udvar gátlástalan hatalmi propagandájának eredményeképpen, Thököly-ellenes német és olasz röplapok tömegén keresztül kedvezőtlen kép alakult ki a külföldi közvélemény egy részében a magyarokról, mint a törökökkel szövetséző, a kereszténységet veszélyeztető rebellis népről,¹⁶ Eperjes pedig eközben a korábbi „rebellió műhelye”-ként tűnik fel. Ezért történhetett, hogy „helyeslésre talál a kor olasz történészeinél Caraffa észak-magyarországi katonai parancsnok eljárása is, aki Eperjesen a politikai hűtlenséggel gyanúsítottak egész sorát végeztette ki.”¹⁷ E kérdéskör részletei mindenesetre már nem tartoznak mostani tárgyunkhoz.

Vico helyét, szerepét, kötődéseit és önállóságát illetően tartózkodni kell a végtelen kijelentésektől. Vico egyszerre régi és új filozófus; szervesen kapcsolódik a klasszikus hagyományokhoz, az antikvitáshoz és a kereszténységhez, miközben ezeket továbbgondolva specifikusan újszerű gondolatrendszert hoz létre. Ez az új filozófia, „Új Tudomány” mindenesetre különbözik mind a baconi „Új Organum”-tól, mind a racionalista új tudománytól, folytatója kíván lenni a természetjognak, bemutatása az ember történeti létének, újraértelmezője az egész hagyománynak. Összetett mivoltában a vicói filozófia viszonya az újkori irányzatokhoz ezért meglehetősen képlekeny, későbbi interpretációja pedig változékony.¹⁸

Felvetem, Vico munkásságát talán fel lehet dolgozni úgy, hogy monográfusa sorra veszi nagy témáit, s közben nem tér ki Szent Ágostonra; nagyon sok ilyen könyv született. Kedvezőbb és helyesebb azonban az az eljárás, amelynek alapján az életművet összekötjük és összevetjük elődeivel. Ennek során természetesen nem kell túlzásokba esni, túlmagyarázásokba csúszni. Röviden szólva, úgy vélem, Vico nem Ágoston folytatása, de fel kell ismerni, hogy munkássága sok ágostoni elemet rejt magában. Vico életműve számos ágostoni hatást mutat, részben kifejezett és kinyilvánított, részben ki nem mondott és közvetett formában. Azt állíthatjuk tehát, hogy Szent Ágoston szerepet játszik Vico gondolkodásában. Ez a körülmény számos jellegzetes és súlyos, sokszor éppen központi kérdéskörben megmutatkozik.

Vico filozófiájának, illetve egész munkásságának ilyen témái a következők: A *verum-factum* nevezetes elve; A szabad akarat-kegyelem viszonyának kérdése; A természetjog eszméje; M. T. Varro munkásságának értékelése, a korok és teológiák varrói tanainak ágostoni és vicói interpretációja; Önéletrajzának ágostoni párhuzamai; Végül Szent Ágoston Vico költészetében¹⁹. Ennyiből is látszik, hogy Vico életműve sokszoros ágostoni hatást hordoz. Vico nagyra becsülte Szent Ágostont; 1731-ben úgy nyilatkozott róla, hogy Szent Ágoston az ő különleges védelmezője avagy támogatója: „Il mio particolare protettore.”²⁰ Vajon mit kell értenünk ezalatt? A következőkben ennek fontosabb elemeit kívánjuk megvilágítani.

(*A verum-factum elve*) Vico egyik központi elve tudvalegőleg a *verum-factum* elve.²¹ Az elvet műveinek több helyén megtaláljuk, mindenekelőtt pedig „De antiquissima italorum sapientia” című munkájának kezdő mondataiban: „A latin »verum« és »factum« felcserélhetők, vagy, ahogy az iskolai köznyelv mondja, megfordíthatók.”²² Vico a lap alján így folytatja: „A verum maga a factum, és Isten az első igazság, mivel Isten az első alkotó.”²³

Szent Ágoston és Varro vitázik.
S. Augustinus: De civitate Dei. XV. század.
Koninklijke Bibliotheek / Nationale
Bibliotheek van Nederland, Den Haag

„Az új tudomány”-ban azután Vico alapelvként fogalmazza meg az alábbiakat: „Csodálkoznunk kell azon, milyen komolyan iparkodott minden filozófus megszerezni ennek a természetes világnak ismeretét, holott azt, mivel Isten teremtette, egyedül Isten ismeri; és hogyan hanyagolták el azt, hogy a népek világáról, vagyis a társadalmi világról gondolkodjanak, holott ezt, mivel emberek alkották, az emberek megismerni is képesek.”²⁴

Az itáliaiak legrégebbi bölcsességéről írott, előbb említett műben Ágostonnal kapcsolatban csupán egy említést és idézetet találunk, az is másról, tudniillik a kegyelemről szól, amit itt épp alább tárgyalunk. A most tárgyalt elv mégis határozottan Ágostonra utal vissza, mégpedig két szempontból.

Egyrészt Vico rehabilitálja magát a történelmi szemléletet, s ez a felfogása rokonítja Szent Ágoston látásmódjával. Másrészt pedig tudni kell, hogy a tárgyalt elv eredetileg teológiai keretben jelentkezik, az alábbiak szerint.

Szent Ágoston „A Szentháromságról” című könyvében ezt írja: „Az Ő összes teremtményét, mind az anyagi, mind a szellemi dolgokat nem azért ismeri, mert vannak, hanem azért vannak, mert ismeri őket.”²⁵ Aquinói Szent Tamás a Summa Theologicában szintén tárgyalja a kérdést, a következőképpen. Hivatkozik Ágoston előbbi kijelentésére, majd ezt írja: „Isten tudása úgy viszonyul minden teremtett lényhez, mint az alkotó tudása alkotásaihoz.”²⁶ Mutatis mutandis Vico ezt a szempontot vonatkoztatja az emberre, s az ember-alkotta történelemre.

Rendkívül tanulságos mindezek után észrevenni, hogy míg a verum-factum a neoidealista Vico-interpretáció vezérelve, addig a történetfilozófiai érdeklődés a hermeneutikai Vico-interpretáció vezérelve, s a fenti kapcsolódások miatt Szent Ágoston mindkettőt összeköti Vico gondolkodásában!²⁷

(*A kegyelem és a szabad akarat*) Egy másik fontos téma, amely összekapcsolja Vicót és Ágoston, a szabad akarat és a kegyelem kérdése. Ez Szent Ágoston egyik jellegzetes témája, Vico korában pedig a jezsuiták és a janzenisták közötti vita szintén jellegzetes témája volt. Vico szintén az előbb idézett „De antiquissima italorum sapientia” című munkájában, Ágoston szellemében fejt ki, hogy Isten mindenható, de ez nem sérti a szabad akaratot.²⁸

Vico egyaránt ismerhette a janzenisták és a jezsuiták Ágoston-magyarozatát. Önéletrajzában megírja: a kegyelemtannal kapcsolatban Richardus sorbonne-i teológus (műve) mutatta meg neki, hogy Ágoston a kálvinista és a pelagiánus szélsőségek között helyezkedik el.²⁹ Az említett „Ricardo” a francia jezsuita Étienne des Champs (1613–1701), aki Antonius Richardus álneven írta *Disputatio de libero arbitrio* (1645) és *De haeresi ianseniana ab apostolica Sede proscripta* (1654) című műveit.

(*A természetjog*) Természetjogi tanaiban Vico szintén kapcsolódik Szent Ágostonhoz, s „De universi iuris uno principio et fine uno” című munkájában az Ágoston-hivatkozások sorát találjuk.³⁰ Ezekben szóba kerül a *De civitate Dei*, M. T. Varro, a *Confessiones* (amely szerint Isten az isteni filozófiát mutatja be), a *Contra Iulianum*, Ágostonnak egy levele az erényről, a természetjog fogalma, az igazságos állam eszméje, Isten változhatatlansága és az ember szabad akarata, Róma, végül az államformák kérdése.

Ami a természetjog fogalmát illeti, ennek tárgyalására Varro a mű 48. fejezetében kerít sort. Varro szerint a természetjog „az isteni értelem végzése és mintegy hangja”, ahogyan azt Ágoston meghatározta.³¹ Az áthagyományozott szerkesztői-kiadói jegyzet itt feltüntet egy Ágoston-helyet (*De civitate Dei*, V. 9.), ahol azonban a szóban forgó mondat nem szerepel, sőt az Szent Ágoston egész munkásságában sem található meg. Hibás tehát Vico utalása és minden későbbi helymegjelölés.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy ettől még jogosan lehet Szent Ágostonra hivatkozni, mert ő valóban hasonló szellemben beszél a természetjogról „A Szentháromságról” című művében. Szent Ágoston a magatartás szabályait, a jó és a rossz ismeretét az igazságból, az abszolút isteni létből eredezteti. Nem más ez, mint majd a skolasztikus „örök törvény”, amelyből a természetes erkölcsi törvény származik. Szent Ágoston a következő a szavakkal világítja meg felfogását, amely objektív alapot ad az erkölcsnek:

„Hol vannak tehát ezek a törvények felírva, hol ismeri fel az ember, hogy mi jó és mi rossz, és hol látja, meg, hogy arra kell törekednie, amiye még nincs? Hol lennének megírva, ha nem annak a világosságnak a könyvében, amelyet igazságnak nevezünk? Innen terjed el minden igaz törvény az ember szívébe is, ha az igazság szerint él. Nem helyváltoztatással, hanem bevésődéssel, ahogy a pecsétgyűrű átadja formáját a viasznak, de az a gyűrűben is megmarad.”³²

Ami az előbbi téves hivatkozást illeti, találtam egy helyet, amely esetleg ennek az eredete lehet. A fenti kifejezés tudniillik előfordul Iustus Lipsiusnál, ahol már tévesen el van látva a később mindig visszaköszönő, a *De civitate Dei* V. 9. helyet feltüntető jegyzettel.³³ Úgy tűnik tehát, hogy Lipsius tévedett, s Vico esetleg egyszerűen tőle veszi át a formulát. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a kortárs és a későbbi, ilyen tárgyú művek is ugyanezt szerepeltetik.³⁴

Az igazságosság elvét Vico a mű 59. fejezetében tárgyalja. Itt kijelenti: „Az igazságosság minden társadalom alapja”³⁵, s helyesen hivatkozik Ciceróra és Ágostonra. Szent Ágoston tudniillik kijelenti: „Minden államban a jólétnek az egyetértés a záloga, ez pedig igazságosság nélkül semmiképpen nem lehetséges.”³⁶ Ágoston továbbá rámutat: „Semmi sem olyan veszedelmes az államra nézve, mint az igazságtalanság, és a köztár-

saságot sem kormányozhatja és tarthatja fönn semmi, csak a teljes igazság.”³⁷ Ágoston egyébként fejtegetését azzal zárja, hogy „a teljes igazságosság sehol sincs meg”, csakis Krisztus „köztársaságában”.

A mű 80. fejezetében Vico a keresztény jogtudomány saját elvéről szólva érinti az isteni Ágostont, aki – miként fentebb érintettük – gyakran együtt vallja Isten változhatatlan parancsát és az ember szabad akaratát.³⁸ Itt említjük meg, hogy Vico másik jogfilozófiai műve, a „De constantia iurisprudensis” néhányszor szintén foglalkozik Szent Ágostonnal. A mű első részében a filozófia szilárdságáról szólva hivatkozik Ágoston János-kommentárjára, a mű második részében pedig római történeti témák, továbbá Sallustius kapcsán a De civitate Dei-re.³⁹

(*Varro tanai*) Szintén fontos a De civitate Dei szerepe Varro szempontjából, hiszen mindazt, amit Vico Varróról mond, s annak monumentális művéből felhasznál, Szent Ágoston hatalmas műve alapján mondhatja, minthogy Varro munkáját Ágoston munkájából ismerjük. „De universi iuris uno principio et fine uno” című, már említett könyvében Vico a De civitate Dei-re⁴⁰ támaszkodva hivatkozik Varróra, a theologia naturalis szellemében beszél Istenről mint egyről, testetlenről és végtelenről, ennek alapján a természetjogot formulaként s az igazság eszméjeként határozza meg, amely megmutatja nekünk az igaz Istent.⁴¹

Az új Tudomány-ban Szent Ágoston csupán négyszer szerepel különböző római történeti tényezők kapcsán, viszont ismét ott áll Varro mögött, aki 29 helyen említetik meg. Ezek között kiemelkedő jelentőséggel bír a teológia avagy vallás hármasságáról kialakított tan. Vico a régi „theologia tripartita” elvét újra felveti, s valamiképpen Szent Ágostonra emlékeztető módon annak mindhárom elemét a kereszténységbe vezeti bele és ott oldja föl.

Vico „Az új tudomány című könyvében ezt írja: „Ezért – több joggal, mint Varro – háromféle teológiát különböztetünk meg. Az első a teológus költőké, a *költői teológia*, vagyis minden pogány nép társadalmi teológiája. A második a *természetes teológia*, a metafizikusoké. Varro a harmadik helyre teszi a költői teológiát, amely nem különbözik a pogányságtól a *társadalmi teológiától*. (De Varro azt megkülönböztette a társadalmi és a természetes teológiától, s így osztozik abban a közös tévedésben, amely szerint a mondák egy fenséges filozófia mély misztériumait tartalmaznak, s a költői teológiát a társadalmi és a természetes teológia keverékének gondolja.) Mi a *harmadik* helyre a *keresztény teológiát* tesszük, amely keveréke a társadalmi, a természetesnek és a legmélyebb kinyilatkoztatott teológiának, és mind a hármat az isteni gondviselés szemlélete fűzi össze. Úgy vezette ez az emberi dolgokat, hogy eleinte a költői teológia – amely eme dolgokat az istenektől az emberek számára küldött, istenieknek felfogott érzékelhető jelek szerint szabályozta –, majd később a természetes teológia – amely az érzékek alá nem eső örök okokkal bizonyítja a gondviselést – képessé tette a népeket a kinyilatkoztatott teológia elfogadására egy természetfölötti hitnek az erejével, amely felette áll nemcsak az érzékeknek, hanem egyszersmind minden emberi okoskodásnak is.”⁴²

Vico ezzel eredeti módon – fogalmilag némiképp tisztázatlanul hagyva – átszabja az összefüggéseket. Rokonítja a költői és a társadalmi (politikai) teológiát; nála is tisztán áll a theologia naturalis. Mondanivalójának lényege – Szent Ágoston szellemében – az, hogy a kereszténység egyesíti szerencsésen a három elemet, ez adja értékét és erejét. Az emberi érzékek számára jogos a költői forma, az értelem számára jogos a természetes teológia, viszont a társadalmi teológia helyén a mindkettő fölé emelkedő

hit mozzanata jelenik meg. Vico itt érzéki-értelmi-hitbéli hármasságot állít fejlődésként: ezek a költői, a természetes és a kinyilatkoztatott teológia. Ez önálló séma, és egyébként nem illeszkedik Vico isteni-heroikus-emberi alapsémájához.

(*A Vallomások és az Önéletrajz*) Összehasonlítható és bizonyos párhuzamba állítható még Szent Ágoston Vallomások című halhatatlan könyve és Vico Önéletrajza: mindkettő tartalmaz intellektuális, filozófiai és költői önéletrajzi ívet, s mindkettő a Gondviselésen keresztül szemléli a bukás és az igaz élet megelégszések fordulatait.⁴³ Szent Ágoston Az Isten városáról című művében idézi a Példabeszédeket: „Mert az igaz fölkel, ha hétszer esik is el.”⁴⁴

Életrajza első bekezdésében Vico megemlíti, hogy hétéves korában leesett a lépcsőn, rettenetesen összetörte magát, és csodával határos módon épült fel, hogy sorsa meghatározott módon forduljon.⁴⁵ 1725. október 25-én pedig Vico levelet ír Bernardo Maria Giacco-nak, s a levélben bizonyos szekuláris jellegű változásról, új életre találásáról ír.⁴⁶

Ahogy tehát a Biblia a bukástól a megváltásig, a tudás fájától a keresztfáig tartó ívben mutatja be az ember útját, s ahogyan Ágoston életútja a körtefától, a gyermekkori körtelapástól mint bukástól a fügefafa alatti megtéréséig, a „Tolle, lege!”⁴⁷ kerti jelenetéig vezet,⁴⁷ úgy Vico sorsa gyermekkori elesésétől további eleséseken keresztül új élete megtalálásáig halad.

(*Vico szonettje Szent Ágoston tiszteletére*) Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk, hogy Vico Szent Ágoston tiszteletére írt egy szonettet⁴⁸, amelyet előadott 1735. augusztus 31-én, Szent Ágoston napja után két nappal, a nápolyi Accademia degli Oziosi-ban⁴⁹. (Az 1611-ben alapított Accademia jelmondatát a nápolyi illetőségű híres régi római költőtől, Statiustól merítették: Non pigra quies, Nem rest nyugalom.⁵⁰) Nem tudom megnyugtatóan és teljeskörűen megítélni, hogy olaszul mennyire foglalkoztak eddig ezzel a verssel, de – szakmai visszajelzések alapján is – az a benyomásom, hogy egyáltalán nem esett rá nagyobb hangsúly, magyarul viszont tudtommal egyáltalán nem tárgyalja a szakirodalom. A vers a következőképpen hangzik:

Il duce valoroso, astuto e fero
che, di sangue e spavento in Canne armato,
differì di portar l'ultimo fato
del Roman rotto al vacillante impero;
E di Cartago sopra il lido altèro
l'ampia reggia del mondo aria fondato;
de la sua patria alfin con ciglio irato
vide il cener superbo afflito e nero.
Altre maggior vittorie il nume eterno
a l'Africa serbò contro di Roma,
su le quali non val tempo né obbligo.
Questa crebbe in immenso, e poi fu doma
del mio Agostino dal saper superno
che vi spiegò l'alma città di Dio.

A vers jelentése a következő: A kiváló, ravasz és kegyetlen vezér⁵¹, / aki vérrel és rettegéssel felfegyverkezett Cannae-nál⁵², / elszalasztotta, hogy végső csapást mérjen / a megtört Rómára, a támolygó birodalomra.⁵³ / És Karthágó a büszke part fölött / a tűnő

világ tágas palotáját alapította, / végül hazájának haragos szemmel / látja büszke, bús, fekete hamvát. / Más nagyobb győzelmektől az örök istenség / Afrika felől megóvta Rómát / amelyek időn és feledésen túl lennének. / Ez növekedett mérhetetlenül, és aztán meg lett szelídítve / a legfőbb bölcsességtől vezérelt Ágostonom által, / aki nektek elmagyarázta az Isten dicső városát.

Vico verse szonett, tagolása szabályos: 2 quartina és 2 tercina. Rímképlete a klasszikus petracarai abba, abba, cde, dce. A sorok – kevés kivétellel – jambikus hendekasyllabusok. A vers skandálása számos eliziót igényel.

Il du/ce va/loro/so, astu/to e fe/ro	a
U - U - U - U - U	
che, di/ sangue e/ spaven/to in Cann/e arma/to,	b
U - U - U - U - U - U	
diffe/ri di/ portar/ l'ulti/mo fa/to	b
U - U - U - U - U - U	
del Ro/man rott/o al va/cillant/e impe/ro;	a
U - U - U - U - U - U	
E di/ Carta/go sop/ra il li/do altè/ro	a
U - U - U - U - U - U	
l'ampia/ reggia/ del mon/do aría/ fonda/to;	b
U - U - U - U - U - U	
de la/ sua / patri/a alfin /con ciglio / ira/to	b
U - U - U - U - U - U	
vide il/ cener/ super/bo afflit/to e ne/ro.	a
U - U - U - U - U - U	
Altre/ maggior/ vitto/rie il nu/me eter/no	c
U - U - U - U - U - U	
a l' Af/rica/ serbò/ contro/ di Ro/ma,	d
U - U - U - U - U - U	
su le/ quali/ non val/ tempo/ nè obbli/o.	e
U - U - U - U - U - U	
Questa/ crebbe in/ immen/so, e poi/ fu do/ma	d
U - U - U - U - U - U	
del mi/o Agos/tino dal/ saper/ super/no	c
U - U - U - U - U - U	
che vi/ spiegò/ l'alma/ città/ di Di/o.	e
U - U - U - U - U - U	

Ezek alapján a következőképpen fordítottam le a verset, hol hívebben, hol kényszerűen szabadabban (bízva abban, hogy az olvasó egyetért a költővel, aki szerint „ut desint vires, tamen est laudanda voluntas”⁷⁵⁴):

A nagy, ravasz és vad vezér a porba
 leverte hőseink, és vértől ázott
 Cannae, de lásd, a sors ám nem hibázott,
 s Róma áll, ural és ír a korba.
 S a büszke part fölött Karthágó orma,
 hol friss, erős királyi lak virágozott,

tengertől vert partján aláhanyatlott,
s maradt a döllyfös, bús hazája korma.

Egyéb sötét erőktől, hogy ne veszté,
Urunk, a gondvivő, megóvta Rómát,
azóta áll örökre már a Város.

A fenti Bölcs növelte nagy hatalmát,
Ágostonom lélekkel eltelíté,
s feltárta, hogy minő az égi Város.

Figyelemreméltó, hogy korábban Vico, jogfilozófiai művének 145. fejezetében, a népek természetéből folyó államformákról szólva ezt írja: „Afrikában a karthágóiak erős és csodálatosan elmés népet alkottak; Hannibál, aki a hadvezetésben túnt ki, és annak a világnak az egyházatyái, akik között Ágoston volt a legkiválóbb, másokat felülmúltak; s a szabadság vonzerejét hamar megértették.”⁵⁵

Tudvalevő, hogy az ókeresztény irodalomtörténetnek valóban szembeötlő és külön kiemelkedő fejezetét alkotják az afrikai egyházatyák, Ágostonon kívül és őt megelőzően Tertullianus, Cyprianus, Arnobius és Lactantius.⁵⁶ Szerepük kultúrfilozófiai és történelmi jelentőségű, ami a most tárgyalt összefüggésekben is megmutatkozik.

Hannibal. Capuai márvány mellszobor. Museo Archeologico Nazionale di Napoli

Jacopo Ripanda: Hannibal átkel az Alpokon. 1510 körül. Palazzo dei Conservatori, Capitolium, Roma

Az előbbi idézetből látnivaló, hogy a téma már megvan 1720–22-ben, s épp ehhez nyúlik vissza Vico, amikor 1735-ben Ágostont méltatni szeretné. Szembeszökő, ahogyan Vico mind a szonettben, mind az értekezésben egy lendülettel, egy lélegzettel, egy gondolatkörön belül említi Hannibált és Ágostont, hogy azután különbségüket is felmutassa.

Közbevetőleg jelezzük: Serge Lancel jó érzékkel veti fel a kérdést: Hogyan volt egyáltalán lehetséges, hogy az újkorban az olaszok Róma ősi és gyűlölt ellenségének neve után a Hannibál (Annibale) nevet adják gyermekeiknek?⁵⁷ Külön érdekesség, hogy a Hannibál–Ágoston, mint egymást ellensúlyozó névpár megtalálható az újkori

Itáliában. Tanú erre a művészettörténetből a kiemelkedő Carracci-testvérpár: Agostino (1557–1602) és Annibale (1560–1609)! Csak sajnálhatjuk, hogy Giovanni Pietro Bellori klasszikus Carracci-életrajzaiban (1672) annak idején nem tért ki a névadás kérdésére.⁵⁸

Nyilvánvalónak látszik, hogy Vico szemében Ágostonnak, az ő életművének épp ez a témakör, az előbb említett kapcsolat jelenti az egyik legnagyobb, maradandó jelentőségét. Ez tehát a civilizációk közti viszony, áthidalás és átalakítás problémája. A kérdéskört a pogány Karthágó – pogány Róma – romanizálás (római Afrika)⁵⁹ – keresztény Róma – keresztény Afrika (Ágoston)⁶⁰ – keresztény Európa⁶¹ fázisaiban jelezhetjük röviden.

A nevezetes pun háborúk középkori perspektívában a következőképpen tűnnek föl: „Karthágó keresztény szempontból bűnös város volt, amit a Baal-kultusz már önmagában magyaráz, a gyermekáldozatok szokása pedig különösen hangsúlyossá tesz.⁶² Igaz, Róma ekkor még jó ideig nem keresztény, hiszen a kereszténység ki sem alakult, egy középkori keresztény szerző számára mégsem lehetett kétséges, hogy Róma és Karthágó harcában melyik város a bűnös, és melyik képviseli az Úr akaratát.”⁶³

Ezután kell gondolnunk Szent Ágoston alakjára, aki egy személyben római és afrikai. Nagyszabású gondolatvilágában ez a kettősség még számos további réteggel és tényezővel együtt alkot végső egységet és gazdagságot. Ágoston római tudata, műveltsége, latinsága evidencia.⁶⁴ A régi „pogány” római államot egyrészt bírálja, másrészt méltatja. A keresztény római államot üdvözli, de látja világi korlátait. Történelemszemléletét és kultúrfilozófiáját a két civitas tana határozza meg.

Másfelől konstatálnunk kell, hogy Szent Ágoston pun származású, akinek afrikai arcéle olyan tényező, amellyel számot kell vetni, s amelyet helyes módon szem előtt kell tartani. Augustinus Afer, az „Afrikai Ágoston” címmel másfél évtizede egy nevezetes és úttörő nemzetközi konferencián tekintették át ennek a szempontnak a különböző vonatkozásait.⁶⁵ Az egész kérdéskörben speciális problémát jelent még Ágoston harca a donatizmus ellen, amelyben egyesek eltúlozva az afrikai és a római egyház konfliktusát domborítják ki.

Ide tartozik Szent Ágoston gondolatvilágának még egy eleme: Vergilius szerepe Ágoston műveiben, s bizonyos párhuzam útjaik között. Szent Ágoston a Vallomásokban beszámol arról, mennyire megérintette Aeneas és Dido története. Miként írja: „És sírtam Dido halálán, mert szerelemből megölte magát.”⁶⁶ A kései szemlélemben felvetődhet, hogy e történet, a maga romantikus voltán túl, azért is megérintette Ágostont, a romanizált Afrika gyermekét, mert ez a jelenet, még messze a római–pun háborúk előtt, a pun–trójai/római vonzalom eredendő meglétét is jelenthette a számára.⁶⁷ Szent Ágoston gondolkodásában így kaphat fokozott jelentőséget Vergilius. Harald Hagendahl kimutatta, hogy Szent Ágoston műveiben legalább 239 Vergilius-idézet szerepel, ebből 186 az Aeneisből származik.⁶⁸

Vico verse felvillantja a nagy történelmi távlatokat: Karthágó és Róma, Afrika és Európa viszonyát, a romanizálás, majd a krisztianizálás menetét. A kontinensek és civilizációk eme pozicionálásában és oppozicionálásában, a szellem térbeli elhelyezésében mármint Szent Ágoston alakja, a római keresztény európai civilizáció alkotója tűnik fel, mint akinek ebben a hatalmas folyamatban meghatározó szerepe van.⁶⁹ Ez Vico Ágoston-dicséretének lényege. Itt csak utalni tudunk arra: külön érdeklődésre tarthat számot, hogy Vico, aki maga is itáliai, ezt a témát ragadja meg a maga korában, a XVIII. században, amelyben Európa ismét igen sajátos helyzetben találja magát a világban és önmagának tekintetében.⁷⁰

S végül, különös módon, a civilizációk, kultúrák és vallások mai érintkezésének és harcának korában⁷¹, amikor egyrészt azt látjuk, hogy Afrikának a keresztény Európa ellenségei által elindított népességét az olasz államvezetés a saját hadihajóin szállítja tömegesen és pápai egyetértéssel Itáliába (2015–), másrészt fel kellene fogunk, hogy Bizánc ma is oszmán-török megszállás alatt áll⁷², a szonett által megjelenített témában

ismét bizonyos időszerűséget pillanthatunk meg. Ez egyaránt fényt vet Szent Ágoston és Giambattista Vico sajátos időszerűségére, s európai távlatú gondolatvilágára.⁷³

Az már természetesen szétfeszítené a jelen vizsgálódás kereteit, bár a logikus továbbgondolás irányát jelenti, ha – az oly negatív újkori antiklerikális beállításokkal szemben – a keresztes háborúk mint távlatos megelőző offenzíva⁷⁴, továbbá a spanyol reconquista⁷⁵ és a magyar-balkáni törökellenes háborúk⁷⁶ tényezőit is ebben az összefüggésben elemeznénk⁷⁷. Mindenesetre, ha visszatérünk Vico szonettjének témájához, s megfontoljuk és továbbgondoljuk az abban foglaltakat, a vicói „corsi e ricorsi” nyomán végeredményben ma is ezt a kérdést kell föltennünk magunknak: Hannibál vagy Szent Ágoston? Bár a válasz nem lehet kétséges, az európai civilizáció főszereplőinek működése és ideológiájuk hatása láttán sürgetően vetődik föl kontinensünk politikai és kulturális megújulásának szükségessége, s az antik és a keresztény európai hagyományok felelevenítésének igénye.

**Tiepolo: Szent Jakab
legyőzi a mórokat. 1750
körül. Szépművészeti
Múzeum, Budapest**

**Harc a második keresztes háborúban.
Willelmus Tyrensis (Türoszi Vilmos):
Historia rerum in partibus transmarinis
gestarum. XIV. század. Paris, Bibliothèque
Nationale de France, Département des
Manuscrits, Français 22495 fol.**

**Peter Krafft: Zrínyi kirohanása. 1826.
Magyar Nemzeti Galéria, Budapest**

JEGYZETEK

- * Előadás a „La concezione del diritto nelle opere di Giambattista Vico” című nemzetközi kollokviumon. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, 2016. szeptember 22.
- 1 Ágoston és Vico viszonyát tárgyalja: Karin Schlapbach: *Giambattista Vico and his Reception of Augustine*. In: K. Polmann – W. Otten (eds): *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*. Oxford, 2013. 3. 1365–1361.; Ada Lamacchia: *Vico e Agostino. La presenza del De civitate Dei nella Scienza Nuova*. In: *Giambattista Vico. Poesia, logica, religione*. Morcelliana, Brescia, 1986. 270–319.; Peters, Richard: *Aurelius Augustinus und Giambattista Vico*. H-M. Marcus Verlag, Breslau, 1928.; Ld. még: U. Galeazzi: *Sullo statuto epistemologico della Scienza Nuova come teologia civile*. In: F. Botturi – U. Galeazzi – A. Lamacchia (ed.) – F. Marcolungo – P. Porro: *Metafisica e teologia civile in Giambattista Vico*. Levante, Bari, 1992.
 - 2 Joseph Mali: *The Legacy of Vico in Modern Cultural History*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2012.; Pio Viazzi: *La modernità e il positivismo di G. B. Vico*. Sonzogno, Milano, 1910.
 - 3 Mark Lilla: *G. B. Vico: The Making of an Anti-Modern*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.
 - 4 Paul G. Kuntz: *Linear or Cyclical Order? Contrasting Confessions of Augustine, Vico and Joyce*. *Soundings. An Interdisciplinary Journal*. Published by Penn State University Press. Vol. 75. No. 4. Winter, 1992. 517–536.
 - 5 „Chi ha creato la filosofia della storia, Agostino o Vico?” Paolo Billeri: *Sant’Agostino e Giambattista Vico, ossia della teoria scientifica della filosofia della storia e della sua applicazione*. Francesco Mariotti, Pisa, 1887. Introd. XV. p. Vö: *Civiltà Cattolica*, Serie XIII. Vol. VII. Quaderno 893. Manuelli, Firenze, 1887. 567.
 - 6 Figgis, John Neville: *The political aspects of S. Augustine’s ‘City of God’*. Longmans, Green and Co. London, 1921. 48 skk.
 - 7 Figgis, i. m. 49. sk.; Amikor Figgis Flint véleményét ismerteti, Flintnek a történetfilozófia történetéről írott munkájára utalja az olvasót. Ez a mű R. Flint: *History of the Philosophy of History* (Blackwood, London, 1893.) című könyve kell, hogy legyen. A mű azonban a hivatkozott fejtegetéseket nem tartalmazza. Megtalálhatóak viszont a szóban forgó nézeteket R. Flint: *Vico című munkájában* (Lippincott, Philadelphia, Blackwood, Edinburgh, 1884. 180.). R. Flintről: Joseph Mali, i. m. 32.
 - 8 Vico vallási és világi vonatkozásairól ld.: Baldassare Labanca: *Giambattista Vico e i suoi critici cattolici*. Luigi Pierro, Napoli, 1898.; Domenico Lanna: *La religiosità della filosofia di G. B. Vico*. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e discipline ausiliarie*. Roma. Vol. LVII. 30/11/1911. 319–353. Vol. LVII. 31/12/1911. 451–489.; Guglielmo della Rocca: *La religiosità filosofica del Vico*. *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto*. Vol. V. 1925. 473–479.; Nicola Badaloni: *Il problema della grazia e della provvidenza nella filosofia di G. B. Vico*. Società (Firenze), Vol. 7–8. 1946. 667–677.; Fausto Nicolini: *La religiosità di Giambattista Vico*. Laterza, Bari, 1949.; Corsano Antonio: *Il pensiero filosofico e religioso di G. B. Vico*. Adriatica, Bari, 1950.; Amerio Franco: *Critici cattolici e critici non cattolici di G. B. Vico*. *Giornale di Metafisica*, VII. 1952. 6. 711–736.; Luigi Bellafiore: *La dottrina della Provvidenza in Giovanni Battista Vico*. Cedam, Bologna, 1962.; Silvestro Candela: *La unità e la religiosità del pensiero di G. B. Vico*. *Cenacolo Serafico*, Napoli, 1969.; Chaix-Ruy Jules: *Primat de la religion chez Vico*. *Atti dell’Accademia Nazionale dei Lincei*, 366. 1969. 325–332.; John Milbank: *The Religious Dimension in the Thought of Giambattista Vico*. Lewiston, New York, 1991.; József Nagy: *Vico e il Sant’Uffizio*. *Información Filosófica*, Vol. VIII (2011), Núm. 17. 7–25.
 - 9 Nagy József: *Vico. Eszméletörténet mint korlátlan szemlézés*. Aron Kiadó, Budapest, 2003. 155.
 - 10 Figgis, i. m. 50.
 - 11 Vico: *Opere*, VI. Scritti storici. Laterza, Bari, 1939. 3–297. *Joh. Baptistae Vici De rebus gestis Antonj Caraphaei*. Neapoli, Felix Musca, MDCCXVI. *Liber secundus, caput VI. Eperjesről*: 116–123. + nota: 426–437.
 - 12 Rezik János: *Theatrum Eperjense sive laniena Eperjensis 1687. Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad vagy az eperjesi vérfürdő*. Latin–magyar. Transoscium, Liptószentmiklós, 1931.; *Die Schlachtbank zu Eperies*. Göttingen, 1808.; K. Papp Miklós: *Caraffa és az Eperjesi vértörvényszék*. Kolozsvár, 1870.; Szeremlei Sámuel: *Az eperjesi mérszárszék*. *Magyar egyháztörténelmi monographiák*. Budapest, 1880. 91–133.; Hörk József: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, 1896. 48–60.; Hörk József: *Keczer András és vértanú családja*. Budapest, 1906.; Mayer Endre: *Eperjesi vértanúk kivégeztetése vagy az Eperjesi mérszárszék*. Eperjes, 1908.; Grexa Gyula: *Caraffa és az eperjesi vértörvényszék*. Rozsnyó, 1913.; Bidner Ákos: *Az eperjesi vértörvényszék*. Budapest, 1941.; Kónya Péter: *Az eperjesi vértörvényszék, 1687*. Eperjes – Budapest, 1994.; Kónya Péter: *Das Blutgericht von Prešov/ Eperjes im Jahre 1687*. In: K. Schwarz – P. Švorc:

- Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Evangelischer Pressverband, Wien, 1996.; Radvánszky Anikó: „Hol vagytok Lutheránusok, hogy protestáljatok?” Adalék az eperjesi vészőrvényszék történetéhez. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Mondat Kiadó, Vác, 2013. 337–353.
- 13 A hozzájárulás a durva erőszak hatására, s nem hálából történt, miként Kosáry Domokos mondja könyvében: Magyarország története. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943. 132.
- 14 1687: I–III. tc.; 1687: IV. tc.; Fraknói Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8-ik évi országgyűlésen. Athenaeum, Budapest, 1922.
- 15 Rozsnyai Ervin: Filozófiai arcképek. Descartes, Vico, Kierkegaard. Magvető, Budapest, 1971. 176–177.
- 16 Kőpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.; G. Etényi Nóra: Thököly Imre nemzetközi híre. Credo, XI. évf. 2005/3–4. 211–227.; Benczédi László: A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: Németh Péter (szerk.): A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Vaja, 1985. 21–33.
- 17 Jászay Magda: Párhuzamok és keresztjeződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Gondolat, Budapest, 1982. 305.; A könyvben felsorolt olasz történeti munkák közül megemlítjük a következő, beszédes című műveket: Angelini Buontempi, G. A.: Historia della ribellione d’Ungheria. Bologna, 1678.; Gualdo Priorato, G.: Continuazione dell’Historia di Leopoldo Cesare, nella quale si describe la ribellione d’Ungheria (...) sino all’anno 1676. Vienna, 1676.; Zenarolla, G. P.: Relatione sopra le operationi fatte dopo l’Assedio di Buda (...) Con l’aggiunta della nuova Ribellione d’Ungheria. Vienna, 1687.
- 18 Levine, Joseph: Giambattista Vico and the Quarrel between the Ancients and the Moderns. Journal of the History of Ideas 52. 1. 1991. 55–79.; Lilla, Mark, i. m.; Harold Samuel Stone: Vico’s Cultural History. The Production and Transmission of Ideas in Naples, 1685–1750. Brill, Leiden, 1997. A régiek és újak harcáról: 46. skk.; Andrea Battistini: Vico tra antichi e moderni. Il Mulino, Bologna, 2004.
- 19 Vö.: Giuseppe Mazzotta: The New Map of the World. The Poetic Philosophy of Giambattista Vico. Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1999.
- 20 Vita di Giambattista Vico, scritta da se medesimo. Autobiografia. Opere V. A cura di B. Croce – F. Nicolini. Laterza, Bari, 1929. 377.
- 21 Rodolfo Mondolfo: Il verum-factum prima di Vico. Guida, Napoli, 1969.; Massimo Lollini: On Becoming Human. The Verum Factum Principle and Giambattista Vico. Modern Language Notes, Volume 127. Number 1. January 2012. 521–531. The Johns Hopkins University Press.; James C. Morrison: Vico’s Principle of Verum is Factum and the Problem of Historicism. Journal of the History of Ideas, Vol. 39. No. 4. Oct-Dec. 1978. 579–595. University of Pennsylvania Press.; Karl Löwith: Vicos Grundsatz Verum et Factum Convertuntur. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg, 1968.; Robert C. Miner: Verum-Factum and Practical Wisdom in the Early Writings of Giambattista Vico. Journal of the History of Ideas, Vol. 59. No. 1. Jan. 1998. 53–73.
- 22 „Latinis ’verum’ et ’factum’ reciprocantur, seu, ut Scholarum vulgus loquitur, convertuntur” Vico: De antiquissima itaforum sapientia. Opere I. 131.
- 23 „Verum est ipsum factum; ac proinde in Deo esse primum verum, quia Deus primus Factor.” Vico, i. m. 131–132.
- 24 Giambattista Vico: Az új tudomány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 227.
- 25 „Universas autem creaturas suas, et spirituales et corporales, non quia sunt ideo novit, sed ideo sunt quia novit.” Augustinus: De Trinitate, XV. 13.
- 26 „Sic enim scientia Dei se habet ad omnes res creatas, sicut scientia artificis se habet ad artificata.” Aquinói Szent Tamás: Summa Theologica, I. p. 14. q. 8. a.
- 27 A Vico-interpretációkat bővebben lásd: Nagy József: Vico. Eszmetörténet mint korlátlan szemlézés. Áron Kiadó, Bp., 2003. 135. skk. A könyv a neoidealista és a hermeneutikai irányok mint végpontok között tekinti át a Vico-értelmezések irányait.
- 28 Itt Ágostonra hivatkozva mondja: „Non solum volentem, sed et lubentem trahit, et voluptate trahit.” Majd hozzáfűzi: „Quid aptius et divinae voluntatis constantiae et nostri arbitrii libertati?”. G. B. Vico: De antiquissima itaforum sapientia. Opere I. 174.
- 29 „La dottrina di sant’Agostino posta in mezzo, come a due estremi, tra la calvinistica e la pelagiana.” G. B. Vico: Autobiografia. Opere V. 10.
- 30 G. Vico: De universi iuris uno principio et fine uno. Opere II. Laterza, Bari, 1936. 33.; 43.; 51.; 56.; 63.; 82.; 98.; 115.; 138.
- 31 Vico, i. m. Opere II. 56. „Sanctio et veluti vox divinae mentis.”
- 32 Szent Ágoston: A Szentháromságról, XIV. 15. 21. Szent István Társulat, Budapest, 1985. 424.; „Ubinam sunt istae regulae scriptae, ubi quid sit iustum et iniustum agnoscit, ubi cernit habendum esse quod ipse non habet? Ubi ergo scriptae sunt, nisi in libro lucis illius quae veritas dicitur, unde omnis lex iusta describitur et in cor hominis qui operatur iustitiam non migrando sed tamquam imprimendo transfertur, sicut imago ex anulo et in

- ceram transit et anulum non relinquit?” Augustinus: De Trinitate, XIV, 15. 21. Corpus Christianorum, Series Latina, 50. A. 451.; A szöveget a Római Kúria Nemzetközi Teológiai Bizottságának „Egy egyetemes etika keresése. Új rátekintés a természeti törvényre” (2009) című dokumentuma is hangsúlyosan idézi (31. jegyzetében).
- 33 Iusti Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, I. 4. Leiden, 1589. Amsterdam, 1632. 33. „Sanctio et velut vox divinae mentis.”
- 34 Cornelio Cornelii A Lapide: Commentaria in quattuor prophetas maiores. Antverpiae, 1703. 27.; Niccola Niccolini: Della procedura penale. Napoli, 1828. 145. Baldassare Poli: Saggi di scienza politico-legale. Mariani, Milano, 1841. 48. (Itt csak a formula szerepel, az Ágostonra való hivatkozás nélkül.); A rossz hivatkozást ismétli, átveszi Vico angol kiadása: Giorgio Pinton – Margaret Diehl (eds): G. Vico: Universal Right. Rodopi, Amsterdam-Atlanta, GA, 2000. 40.; 215.
- 35 Vico, i. m. Opere II. 63.
- 36 Augustinus: De civ. Dei, II. 21. skk. Vö: Cicero: De re publica, II. 42. 69.
- 37 Augustinus: De civ. Dei, II. 21.
- 38 Vico, i. m. Opere II. 82.; 98.
- 39 Vico, i. m. Opere II/2. Laterza, Bari, 1936. 282.; 560.
- 40 Augustinus: De civ. Dei, IV. 31.
- 41 „Igitur ius naturale est formula, est idea veri, quae verum nobis exhibet Deum. Igitur verus Deus, ut verae religionis, ita veri iuris, verae iurisprudentiae principium est.” G. Vico: De universi iuris uno principio et fine uno. Opere II. 33.
- 42 Giambattista Vico: Az új tudomány, II. könyv, Bevezetés, I. fejezet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 246. La scienza nuova (1744). Opere IV/1. Laterza, Bari, 1928. 138–139.
- 43 Donald Philip Verene: Vico’s Vita. In: Pisano, L. – Carassai, M. – Guidi, S. (eds): Vite dai filosofi. Filosofia e autobiografia. Lo Sgurado. Rivista (Elettronica) di Filosofia. N. 11. 2013. I. 123–143.; Marie-Anne Vannier: Narration et herméneutique de soi dans le Confessions de Saint Augustin. In: Pisano, L. – Carassai, M. – Guidi, S. (eds): Vite dai filosofi, i. m. 57–70.; Fabrizio Lomonaco: La Vita di Vico storico e filosofo. Revista Educação e Filosofia. Universidade Federal de Uberlândia, Brasil. v. 28, n. especial, 2014. 21–40.; Claudio Megale: Strategie interpretative e didattiche intorno alla Vita del Vico. Revista Educação e Filosofia Uberlândia. v. 28, n. especial, 2014. 41–75.; Agostino Gemelli: Unità di vita e di pensiero in G.B. Vico. In: A. Gemelli (ed.): G. B. Vico. Volume Commemorativo. Vita e Pensiero, Milano, 1926. 7–19.
- 44 Augustinus: De civ. Dei, XI. 31.; Péld 24,16.
- 45 G. Vico: L’Autobiografia. Opere, V. Laterza, Bari, 1929. 3.
- 46 G. Vico: Opere, V. 187–189. XXXV. Al Padre Giacomo. Manda la prima Scienza Nuova.; A levél közölve még: New Vico Studies 16. 1998. 31–35.; Vö. Verene, i. m. 137.
- 47 Ld. még: Ferrari, Leo C.: The tree in the works of Saint Augustine. Augustiniana 38 (1988) 37–53.
- 48 Giambattista Vico: Sonetto LXXXIX. In onore di Sant’Agostino. Opere, VIII. Versi d’occasione e scritti di scuola. A cura di Fausto Nicolini. Laterza, Bari, 1941. 117–118.; Az ékezetek pontosabbak egy régebbi kiadásban: Opusculi di Giambattista Vico. Nuovamente pubblicati con alcuni scritti inediti da Giuseppe Ferrari. Società Tipografica de’ Classici Italiani, Milano, MDCCCXXXVI. 460.
- 49 Miranda, G. De: Una quiete operosa. Forma e pratiche dell’Accademia napoletana degli Oziosi. Fridericiana Editrice Universitaria, Napoli, 2000.; Padiglione, Carlo: Le leggi dell’Accademia degli Oziosi in Napoli. Giannini, Napoli, 1878.
- 50 Publius Papinius Statius: Silvae II. 3. 66.: Nec pigra quies.
- 51 Vö. Titus Livius leírása Hannibálról: „E férfi ily kiváló erőnyeit igen nagy hibák ellensúlyozták: embertelen kegyetlenség, még a punoknál is szokatlan álnokság, az igazságérzetnek, a jámborságnak, az istenek félelmének, az adott szó hűségének s a valóságos érzésnek teljes hiánya.” Titus Livius: A római nép története, XXI. 4. Európa, Budapest, 1970. 3. köt. 8.; Silius Italicus leírása Hannibálról: „Vad természetű, kapzsi, csalárd volt ő, szava álnok; / nagy ravasz ész, de igazságosságról le-leterő.” Tiberius Catius Asconius Silius Italicus: Punica. Részletek. In: Szepessy Tibor (szerk.): Római költők antológiája. Európa, Budapest, 1964². 349. „Ingenio motus avidus fideique sinister / is fuit, exsuperans astu, sed devius aequi.” Punica, I. könyv, 56–57. sor. Silius Italicus: Punica. Ed. by J. D. Duff. W. Heinemann LTD – Harvard University Press, London – Cambridge, MA. (1927) 1961. I. köt. 6.; Ld. még: Cornelius Nepos: Híres férfiak, XXIII. Hannibal. Európa, Budapest, 1984. 146–157.
- 52 A II. római–pun háború híres cannae-i csatájáról van szó, amely Kr. e. 216. augusztus 2-án („mai naptár szerint valószínűleg június közepe táján” – vö.: Hahn István [szerk.]: A hadművészet ókori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1963. 484.) zajlott le, s amelyben a római hadsereg katasztrofális vereséget szenvedett. Titus Livius leírása szerint: „Másnap kora hajnalban [...] megszemlélték a mészárlás nyomait; oly látvány volt ez, amely még az ellenségre is iszonyú hatást tett.” Livius XXII. 51. i. m. 146–147.; Hasonló képet nyújt az öldöklésről Polübiosz Egyetemes története, III. 107–118. Polybius: The Histories. 2. Vol. Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA. – Heinemann LTD. London, 1979. (1922) 262–294. Polübiosz Történeti könyvei. I. köt. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2002. 226–237.; Ugyanezt érzékelteti Florus: „A negyedik és

- csaknem végső dőfés Cannaeánál érte birodalmunkat, ennél a hitvány apuliai falunál, amelyet ez az iszonyatos vereség emelt ki az ismeretlenség homályából, és hatvanezer ember lemészárlása tette hírhedtté. [...] Így vágták le két hatalmas seregünket, míg az ellenség torkig nem lett vérel. [...] Minden a katasztrófát hirdette: az Aufidus habja egy ideig véresen hömpölygött, a pun vezér parancsára hullákból építettek hidat a hegyről alázúgó Vergellus patak fölé.” Florus: Róma háborúi. Európa, Budapest, 1979. 49–50.
- 53 Titus Livius tudniillik ezt írja: „Így zajlott le [...] a baljóes emléké (cannae-i) csata, amely – hála az ellenség tétovázásának – ha következményeit tekintve nem is volt olyan végzetes, de azért súlyosabb és iszonyúbb csapást is jelentett, mert seregünk odaveszett.” Livius XXII. 50. i. m. 144–145.; Polübiosz erről így ír: „Noha kétségtelen, hogy a rómaiak ekkor döntő vereséget szenvedtek, és át kellett engedniük az ellenségnek a győzelem dicsőségét, államrendjük előnyös vonásai és a megfelelő intézkedések révén azonban nemcsak, hogy le tudták győzni a karthágóiakat, és képesek voltak visszaszerezni az Itália feletti uralmat, hanem kis idő múltán az egész lakott világ uraivá lettek.” Polübiosz, i. m. 236.
- 54 Ovidius: *Epistulae ex Ponto*, III. 4. 79. „Bárha erőm nincs már, dicséretes akkor a szándék.” Ovidius: *Levelek Pontusból*. Ford. Kartal Zsuzsa. Európa, Budapest, 1991. 84.
- 55 „In Africa carthaginienses, gens fortis et miro ingenii acumine, quo militaribus consiliis insignis, Annibal, et Ecclesia eius orbes Patres, inter quos eminent Augustinus, ceteris praestitere, cito libertatis dulcedinem intellexerunt.” G. Vico: *De universi iuris uno principio et fine uno*. Opere II. Laterza, Bari, 1936. 138.
- 56 A téma klasszikus összefoglalása: Monceaux, P.: *Histoire littéraire de l’Afrique chrétienne*, 1–7. kötet. Paris, 1901–1923.
- 57 Serge Lancel: *Hannibal*. (Fayard, Paris, 1995) Osiris, Budapest, 2005. 319.
- 58 Giovanni Pietro Bellori: *Vite dei Pittori, Scultori ed Architetti Moderni*. Roma, 1672. Pisa, 1821. 1. köt. 21. skk. és 112. skk.
- 59 A római Afrikáról: Lennox Manton: *Roman North Africa*. Seaby, London, 1988.; Susan Raven: *Rome in Africa*. Routledge, London – New York, (1969) 1993.; Elizabeth Fentress: *Romanizing the Berbers*. *Past & Present*, 190. 1. (2006), 3–33.; Dick Whittaker: *Ethnic Discourses on the Frontiers of Roman Africa*. In: Ton Derks – Nico Roymans (eds.): *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009. *Amsterdam Archaeological Studies*, 13, 189–206.; Silvia Bullo: *Provincia Africa. Le città e il territorio dalla caduta di Carthagine a Nerone*. „L’Erma” di Bretschneider, Roma, 2002.; Brent D. Shaw: *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa*. London, 1995.; M. Brett – E. Fentress: *The Berbers*. Oxford, 1996.; Monique Seefried Brouillet: *From Hannibal to Saint Augustine: Ancient Art of North Africa from the Musée du Louvre*. Emory University, Atlanta, 1994.
- 60 J. Patout Burns Jr. & Robin M. Jensen (eds.): *Christianity in Roman Africa. The Development of its Practices and Beliefs*. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan – Cambridge, UK, 2014.
- 61 Vö.: Frenyó Zoltán: A „keresztény Európa” eszméje. In uő: *Kereszténység és filozófia*. Kairosz, Budapest, 2006. 81–102.; Paul von Sokolowski: *Der heilige Augustin und die christliche Zivilisation*. Niemeyer, Halle, Saale, 1927.
- 62 A gyermekáldozatok karthágói szokását már az antik szerzők is egyöntetűen utálatosként és gyűlöletesként tárgyalták. Ld. még: Tertullianus: *Apologia IX. 2-6.*; Hahn István – Máté György: *Karthágó*. Corvina, Budapest, 1972. 27.; 88. skk.; Warmington, B. H.: *Karthágó*. Gondolat, Budapest, 1967. 139–147.; Eißfeldt, Otto: *Molk als Opferbeibriff im punischen und hebräischen und das Ende des Gottes Moloch*. Tübingen, 1935.; J. B. Heard: *Alexandrian and Carthaginian Theology Contrasted*. Clark, Edinburgh, 1893.
- 63 Németh György: *Karthágó és a só*. Korona, Budapest, 2002. 142.
- 64 Friedrich Merzbacher: *Augustin und das antike Rom*. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. Vol. 39. No. 1. 1950. 102–112.; Franz Georg Maier: *Augustin und das antike Rom*. Kohlhammer, Stuttgart – Köln, 1955. Bracco, R.: *La romanità di S. Agostino*. 1930.; Semeria, P. G.: *La romanità di S. Agostino*. *Vita e Pensiero*, 1930. 473. skk.; Bronzini, G.: *Romanità di S. Agostino*. *Convivium* 3. 1931. 247. skk.; Klein, Richard: *Das spätantike Romverständnis vor Augustinus*. *Harvard Library Bulletin*, Vol. 185. 1985. 97–142.; Milbank, John: *Sacred triads: Augustine and the Indo-European Soul*. In: Lawless, R.: *Augustine and his Critics*. Routledge, London, 2002. 77–103.; Diesner, H. J.: *Der römische “Imperialismus” im Urteil Augustins*. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald* 1. 1951–1952. 106–108.; Gerosa, P.: *S. Agostino e l’imperialismo Romano*. *Miscellanea Agostiniana* 2. 1931. 977–1040.; John J. Gavigan: *St. Augustine’s Use of the Classics*. *The Classical Weekly*, Vol. 39. No. 7. Nov. 26. 1945. 50–53.; A. Regnier: *La latinité de Saint Augustin*. Hachette, Paris, 1887.
- 65 Pierre-Yves Fux – Jean-Michel Roessler – Otto Wermelinger (eds): *Augustinus Afer. Saint Augustin. Africanité et universalité*. (Actes du colloque international, Alger-Annaba, 1-7. avril 2001.) 2 vols. Éditions Universitaires Fribourg,

- Freiburg, 2003.; Ld. még: Lapeyre, G. G.: St. Augustin et Carthage. *Miscellanea Agostiniana* 2. 1931. 91. skk.; Karla Pollmann: St. Augustine the Algerian. Ruprecht, Göttingen, 2007².; Pottier, René: Saint Augustin le Berbère. Fernand Lanore, Paris, 2006.; Green, William M.: Augustine's Use of Punic. University of California, Berkeley, 1951.
- 66 Szent Ágoston: Vallomások, I. 13.
- 67 Szent Ágoston Vergilius-képéről: Bennett, Camille: The Conversion of Vergil. The Aeneid in Augustine's Confessions. *Revue des Études Augustiniennes*, 34. 1988. 47–69.; John O'Meara: Virgil and Augustine. The Aeneid in the Confessiones. The *Maynooth Review*, Vol. 13. Dec. 1988. 30–43.; Oberst, Jennifer S.: The Use of Vergil's Aeneid In St. Augustine's Confessions. *Anthós*, Vol. 1. No. 1. 1990. 91–95.; McCarthy, Michael C.: Augustine's Mixed Feelings: Vergil's Aeneid and the Psalms of David in the Confessions. *Harvard Theological Review*, Vol. 102. Issue 4. Oct. 2009. 453–479.; Ramage, Carol L.: The Confessions of St. Augustine. The Aeneid Revisited. *Pacific Coast Philology*, 5. 1970. 54–60.; Garry Wills: Vergil and St. Augustine. In: Joseph Farrell – Michael C. J. Putnam (eds.): *A Companion to Vergil's Aeneid and its Tradition*. Blackwell, Malden, MA – Oxford, 2010. 123–132.; Harald Hagendahl: *Cristianesimo latino e cultura classica* (Göteborg, 1983). Borla, Roma, 1988. 145. skk.; Springer, Carl: Augustine on Virgil. In: Livingstone, E. (ed.): *Studia Patristica*, Vol. XXII. Peeters Press, Leuven, 1989. 337–344.; Clark, E. G.: City of God(s): Augustine's Virgil. *Proceedings of the Virgil Society*, Vol. 25. 2004. 83–94.; MacCormack, Sabine: *The Shadow of Poetry. Vergil in the Mind of Augustine*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1998.; Schelke, Karl Herrmann: *Virgil in der Deutung Augustins*. Kohlhammer, Stuttgart, 1939.; O'Donnell, James J.: Augustine's Classical Readings. *Recherches Augustiniennes* 15. 1980. 144–175.; A. Schindler: Verifying or Falsifying Psychohistorical Observations. The Case of Dido's Suicide in Augustine's Confessions. In: E. A. Livingstone (ed.): *Studia Patristica*, Vol. XXXIII. Peeters, Leuven, 1997. 239–243.
- 68 Harald Hagendahl: *Augustine and the Latin Classics*. Elander, Gothenburg, 1967.; Ld. még: Sarah Spence: *Rhetorics of Reason and Desire. Vergil, Augustine and the Troubadours*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1988.
- 69 Szent Ágostonról, mint korok közötti közvetítő: Reitzenstein, R.: *Augustin als antiker und mittelalterlicher Mensch*. 1924.; Seele, Peter: *Philosophie der Epochenschwelle. Augustin zwischen Antike und Mittelalter*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2008.; Helga Zepp-LaRouche et al.: *Saint Augustine, Father of European and African Civilization*. (S. Agostino, Padre della Civiltà Europea ed Africa. Schiller Institute Conference, Roma, Nov. 1-3. 1985.) New Benjamin Franklin House Publishing Company, New York, 1985.
- 70 Európa újkori Afrika-képéről: Urs Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”. Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Gondolat, Budapest, 1982. 52 skk.
- 71 Vö.: Huntington, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (1996). Európa, Budapest, 2001.
- 72 Roger Crowley: *1453. Konstantinápoly utolsó nagy ostroma*. Park, Budapest, 2016.; Bernard Lewis: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat, Budapest, 1981. Irodalom: 223–225.; Georg Ostrogorsky: *Geschichte des Byzantinischen Staates*. Beck, München, 1980. 482. skk.; A. P. Kazdan – G. G. Litavrin: *Bizánc rövid története*. Gondolat, Budapest, 1961. 286. skk.; Fodor Pál: *Három civilizáció ütközése. Az Oszmán Birodalom, Bizánc és a nyugati kereszténység*. *Historia* 29. 2007/1. 3–10.; Spyridon Stefanos: *The Legacy of the Treaty of Lausanne*. *Balkanica XLVI*. 2015. 195–218.; Alexandra Karambelas: *The „Un-mixing of Peoples”*. The 1923 Treaty of Lausanne. *American Hellenic Institute Foundation, Policy Journal*, Spring 2015. 1–21.
- 73 Utóbbi illetően: Andrea Battistini: Vico, az európai író és gondolkodó. *Világosság*, XLVII. 2006/2. 35–49.; Andrea Battistini: Giambattista Vico, pensatore e scrittore Europeo. In: *Giambattista Vico e l'enciclopedia dei saperi*. Pensa MultiMedia, Lecce, 2007. 29 – 49. Atti di: *Giambattista Vico e l'enciclopedia dei saperi*. Bari, 16-18. dicembre 2004.; Andrea Battistini: Vico gondolatainak európai hatása. *Helikon*, LI. 2005/4. 525–542.; Andrea Battistini: Vico tra antichi e moderni. *Il Mulino*, Bologna, 2004. 376.
- 74 „Négy század óta folyt már a küzdelem az iszlám és a kereszténység között, de míg a két vallási és társadalmi rendszer harcában *mindaddig az iszlám volt a támadó* s az Afrikából és Ázsiából villámgyorsan és csaknem teljesen kiszorított kereszténységet Európában szorongatta, most a kereszténység intéz nagy támadást a mohammedán világ ellen, s a harc színterét Európából Ázsiába teszi át. E két század a XI. század végétől a XIII. század végéig, mely alatt a keresztény világ nagy vállalatjai az iszlám ellen tartanak, az európai nemzetek hőskora, az egyetlen pillanat, midőn a vallásos érzelem Európa nemzeteit, társadalmának minden rétegét oly mértékben egyesítette, minőre politikai célok vagy kereskedelmi érdekek soha képesek nem voltak.” Mika Sándor: *A hűbériség és a keresztény hadjáratok*

kora. Franklin-Révai, Budapest, 1900. 238–239. (*Kiemelés tőlem: F. Z.*); Ez az értelmezési keret mindenestre máig nincs megfelelően jelen a keresztés háborúk bonyolult historiográfiájában. A korábbi vallási szempontú irodalmat az újkori irodalom a pozitívista, az antiklerikális-liberális és az antiklerikális-materialista irányzatokkal váltotta föl. Néhány – különböző felfogású – magyar nyelvű kiadvány: Áldásy Antal: A keresztés hadjáratok története. Szent István Társulat, 1924. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2009. Irodalom: 123–125.; Rudolf Pörtner: A Szent Sír - hadművelet. A keresztés hadjáratok a legendákban és a valóságban. Európa, Budapest, 1985. Irodalom: 678–682.; Walter Zöllner: A keresztés háborúk története. Kossuth, Budapest, 1980.; Steven Runciman: A keresztés hadjáratok története. Osiris, Budapest, 1992. 2002.; Az iszlám eredendően hódító jellegéről mélyen hallgat: Amin Maalouf: A keresztés háborúk arab szemmel (Paris, 1983). Európa, Budapest, 1997. 2002. 2012.

Nem mellékes továbbá tekintetbe venni az újkori „fehér-rabszolgáság” alig emlegetett jelenségét, a több millió fehér keresztény foglyot ejtő európai partmenti iszlám kalózkodás és a kontinenseken átívelő iszlám (arab, török) és zsidó rabszolga-kereskedelem történetét. Ld.: Robert C. Davis: *Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast and Italy, 1500–1800.* Palgrave, MacMillan, 2003.; Az egyháztörténet mindazonáltal jól ismeri a történelemnek e szomorú fejezetét a trinitárius és mercedárius rendek tevékenységén keresztül. Fallenbüchl Ferenc: A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Budapest–Pécs, 1940.; Ld. még: Tardy Lajos: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 70–74.; „Olivier Pétré-Grenouilleau szerint (Les traites négrières. Gallimard, 2004.) 11 millió fekete rabszolgát szállítottak Afrikából Amerikába az európai hajók, 14 millióan az Afrikán belüli rabszolga-kereskedelem áldozatai lettek, és 17 millióan kerültek a keleti rabszolga-kereskedelem révén a muszlim országokba.” Jean Sévillia: *Történelmileg inkorrekt. Kairoosz, Budapest, 2013.* 112–113. Tudnunk kell, hogy ennek az Európát rabló rabszolga-kereskedelemnek vetett véget Észak-Afrika francia gyarmatosítása; ennek kezdeteként X. Károly francia király 1830-ban megszállta Algériát, amely e sötét kereskedelem egyik legfőbb fészke és menedéke volt. Ez a körülmény egyúttal új (vagy inkább eredeti) értelmében világítja meg a gyarmatosítás eme fe-

jezetét.; Emlékeztetnénk végül arra, hogy erről a jelenségről mondotta Voltaire a megelőző század derekán: „Szent Ágoston hazája nem más, mint kalózfészek.” „Le pays de saint Augustin n'est plus qu'un repaire de pirates.” *Œuvres complètes de Voltaire. Dictionnaire Philosophique* (1764). Tome II. Delangle Frères, Paris, 1826. 348.

75 Szigetvári Krisztián: A keresztény reconquista Hispániában. *Valóság* 46. 2003/12. 25–37.

76 Itt már csupán illendőségből utalunk a hatalmas történeti szakirodalom néhány vonatkozó tételére: Markó Árpád: *Magyarország hadtörténete. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943.*; Perjés Géza: *Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1669).* *Hadtörténelmi Közlemények, 1966/4.*; Marosi Endre: *A török elleni harc lehetőségei 1352–1718 között.* *Hadtörténelmi Közlemények, 1980/4.*; Hegyi Klára – Zimányi Vera: *Az Oszmán Birodalom Európában.* Corvina, Budapest, 1986.; R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország visszafoglalása, 1683–1699.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.; Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás.* Argumentum, Budapest, 1991.; Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a XVIII. század végéig.* *Történelmi Szemle, 1996/2–3.* 163–217.; Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a 15–18. századi Magyarországról.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.; Kruppa Tamás: *A kereszt, a sas és a sárkányfog. Kelet-közép-európai törökellenes ligatervék és küzdelmek.* MTA – PPKÉ – Gondolat, Budapest – Róma, 2014.

77 „E nagynál nagyobb fejedelmek közül különösen a magyar- és a spanyolföldi királyok emelkednek ki azon szolgálatok révén, amit eddig tettek a nagy közösségnek. Mindketten Sión örüllői az előre törő mohammedanismussal szemben.” Ballagi Aladár: *A spanyol inquisitio.* Akadémiai Értesítő, XV. köt. 12. füzet, 1904. dec. 15. 533. Később kiadva: *Élő tanítások.* Ballagi Aladár kisebb munkái. Szerk.: Sárkány József. *Volt tanítványai kiadása, Cegléd, 1934.* 36.; Hasonló módon kapcsolta össze Hispániát és Magyarországot már Erasmus is, midőn Franciaország helyzetét ecsetelte: „Ézért lett Franciaország a legnagyobb hatalom. Itt tisztelik a törvényeket, csorbítatlan a vallás tekintélye, nem rontotta azt meg a zsidók környezete, mint Itáliában, nem szennyezte be a törökök vagy a marannusok szomszédsága, mint ahogy az Hispániában vagy Magyarországon történt.” Erasmus: *Querela pacis.* A béke panasza. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, é. n. 73.

János pap messianisztikus királysága

Mindenki számára, akit csodálattal tölt el a középkor történelme és kultúrája, izgalmas terület a középkor európai emberének fantáziája, az általa elgondolt, megalkotott, vagy csak hallott és továbbadott legendás események világa. Az említettekben pedig bővelkedett a középkor. A szentek élete, olykor csodákkal magyarázott tettei, híres-hírhedt, halhatatlannak kikiáltott alkimistákról keringő elbeszélések, a boszorkányokról, varázslókról, vagy akár messzi vidékek hihetetlen külsejű lakóiról szóló históriák mind-mind azt az érzetet keltették az emberekben, hogy az általuk ismert világ határai mind földrajzi, mind szellemi értelemben sokkal távolabb húzódnak annál, mint amiről álmodni képesek.

Az érett és a késő középkorban az európai államok között dúló folyamatos háborúk, az éhínségek, a járványok (főleg a pestis), a különböző természeti csapások – amelyek mind a védtelenség, kiszolgáltatottság érzését kelthették az emberekben – sokban befolyásolták a népi vallásosságot és a népi kultúrát. A kérdéses időszak meghatározó hányada a kereszties hadjáratok korszaka is, amely számos területen komoly hatást gyakorolt Európára. Az európai keresztény kultúra évszázados intenzív érintkezése az iszlámmal, s a váltakozó sikerű hadi vállalkozások közepette a Távol-Keletre irányuló diplomáciai küldetések, az európaiak számára ismeretlen vidékek és államok felfedezése, az új földrajzi leírások hatalmas jelentőséggel bírtak. Mivel a korabeli viszonyok között csak nagyon kevesen vállalkoztak az akár hosszú évekig tartó viszontagságos, életveszélyes utazásokra, az európai udvarokba el-eljutó távoli hírek, valós vagy fiktív útleírások, követi jelentések olykor hatalmas politikai haszonnal kecsegtettek. A nyugati keresztény uralkodók lázasan keresték az iszlám elleni szövetség lehetőségeit, ezzel igyekezve maguknak nagyobb tekintélyt, majd lehetőleg hadi sikert is kivívni. Így fordulhatott elő, hogy János papkirály legendája úgy tartott számot az európai egyházi és világi vezető réteg lankadatlan érdeklődésére, úgy kutattak és kutattattak utána királyok, pápák, felfedezők, hogy soha senki, egyszer sem bizonyíthatta létezését. Csalók „úti beszámolóí”, a János papnak tulajdonított hamis levelek, bizonyítalan eredetű mendemondák évszázadokon keresztül táplálták a dicsőséges és gazdag, szó szerint paradicsomi állapotok között uralkodó kegyes keresztény király legendáját. Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az illúzió szertefoszoljon, s nyilvánvaló legyen, hogy János pap alakja csupán csak az ember jóformán korlátlan képzelőerejének, a fantasztikum iránti hajlamának egyik példája. De nem csak ezé: János alakja, a róla, uralkodásáról, országáról született beszámolók egy sor olyan tulajdonságot elegyítenek, amelyek idealisztikusan tárják elénk egy korabeli keresztény állam és uralkodójának képét. *Jánosé tehát nem csupán egy legenda a sok közül: János papkirály országa a lehetőségei határán túlszárnyalni akaró középkori európai társadalom kollektív szociális és vallási vágyainak, valamint a vezető társadalmi rétegnek az ideális állameszményre vonatkozó eszményképeinek a realisan megtapasztalhatóval szembeni megfogalmazása.* Az egyik első olyan nyugati utópia megfogalmazása, amely nem kizárólag írói képzelet nyomán született, hanem a kevés számú történetileg hiteles adat mellett „forrásai között ott találjuk [...] az ókeresztény legendák némelyikét, a különböző keleti kultúrák mese- és hiedelemvilágát ötvözve az útleírások és tudósítások számos valós elemével.”¹ Az egyszerű nép aztán ezt adta szájról szájra, ámulattal tekintve János alakjára. A semmiből felbukkanó és fokozatosan bővülő legendárium azonban nem csak az egyszerű embereket ihlette meg: az elbeszélők között találhatunk műkedvelő skót bárót,² bolondos világpolgárt,³ elismert író⁴ és tudóst⁵ egyaránt.

(*A legenda eredete, legfontosabb említései és ábrázolásai*) A János papról szóló első írásos adat 1145-ből való, Freisingi Ottó (~1114–1158), az előkelő származású klerikus tollából. A *Freisingi Ottó krónikája* ⁶ néven ismertté vált forrás szerint a szíriai Dzsabala (lat. Gabala), városának püspöke, Hugó, látogatást tett III. Jenő pápánál – a kihallgatáson jelen volt Ottó is. A János papot illető részről kiderülő legfontosabb információk a következők: A Jánosnak nevezett „pap és király” keleten egy nagy és rendkívül gazdag ország uralkodója – aki „persze nesztoriánus”, – a „perzsák és médek királyait” egy véres, de győztes csatában felülmúlta; ezután kísérletet tett Jeruzsálem felszabadításra, amely vállalkozása azonban természeti körülmények miatt nem sikerülhetett.

A papkirályról szóló történetek elterjedésében és népszerűségében szerepet játszott az a tény is, hogy János alakja összefüggésbe hozható Tamás apostollal. Már a legenda fenti, első írásos említéséből is kitűnik a hitetlenkedő tanítvány szerepe: Hugó részben annak az Edessának az arabok általi meghódítása miatt érkezik vissza Európába, amelyben az apostol maradványai nyugodtak. Ez persze még önmagában talán nem is tűnne olyan jelentős összefüggésnek, azonban Krisztus tanítványa a szenthagyomány szerint az Indiába tartó missziós út kezdetén megkeresztelte a három napkeleti bölcset, akiket a papkirály legendája János elődeiként tár elénk.

Számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy János alakjának és hivatalának valóban lehetett történelmi előzménye, ezt a tamáskeresztények (a jelenleg 3–4 millió fős szír-malabár egyház) mindenkori vezetőjének személyében kell keresnünk. Az indiai keresztények vezetőjét mindig is a világi és egyházi hatalom együttes birtoklójának tartották. A *successio apostolica* (apostoli utódlás) egy sajátos formáját gyakorló, a cölibátus intézményét nem ismerő közösség vezetői a hagyomány szerint csak olyan családokból származhattak, amelyek tagjai a Tamás által pappá szenteltek utódai.⁸

„A szakirodalom Otto *Chronicáján* kívül egy másik jelentős forrást is említ, egy levelet, amelyet a legenda szerint maga János pap írt. A levél 1160–1170 körül keletkezhetett, s a bizánci császárnak, I. Manuél Komnénosznak (1143–180) címezték. A korai forrásokat összehasonlítva ezen írás már terjedelménél fogva is jelentősebb Otto rövid beszámolójánál – olyannyira, hogy a János papról szóló szakirodalom nagy része csak e levéllel és az utókorra gyakorolt hatásával foglalkozik.”⁹ A feljegyzést megkapta III. Sándor pápa is, de Barbarossa Frigyesnek, sőt, VII. Lajos francia és még I. Alfonz portugál királynak is jutott egy-egy. A mai olvasó számára nem kétséges, hogy kizárólag hamisítványról lehet szó, azonban a középkorban, főleg a kereszties hadjáratok idején ennek eldöntése egyáltalán nem volt ennyire egyértelmű. A szöveg nagy valószínűséggel azonban nem Keleten keletkezett, hanem sokkal inkább valószínű, hogy egy nyugati klerikus fantáziáját „dicséri”. Erre utal a szövegben fellelhető Bizánc-ellenesség, és írójának műveltsége, amely alapján arra lehet következtetni, hogy az írás egy nyugati szerző munkája.¹⁰ A szöveg több ellentmondást is tartalmaz, melyeket csak a levél írójának szándéka által lehet feloldani: ezek szerint a mű egyik célja az olvasó szórakoztatása, elbűvölése volt;¹¹ ennek ellenére III. Sándor pápa igen nagy jelentőséget tulajdonított neki, s Jánost valós és nagyhatalmú uralkodónak elfogadva követet küldött annak udvarába. Az 1177-ben Keletre indult Filippó nevű udvari orvos további sorsa azonban mindmáig ismeretlen az utókor előtt: soha nem tért vissza többé a diplomáciai útról.

A szöveg írójának tanúsága szerint János országában (amelynek 72 tartománya fizet adót az uralkodónak) számos csodás, mesebeli lény él – ezek mindegyike ismerős lehetett más „útleírásokból”, irodalmi művekből, legendákból. A küklopszokkal, kentaurokkal, egyszarvúakkal, óriásokkal és egyéb teremtményekkel benépesített országot örök fiatalságot és szépséget biztosító források szelik át, amelyek medrükben hatalmas

drágaköveket görgetnek. Ám ezeknek ott nem sok értéke van, hiszen az országban jólét és béke honol, lakói nem ismerik az éhínséget, a nyomort és a betegségeket. János naponta látja vendégül alattvalóit (palotája természetesen teljes egészében aranyból készült és a legkülönfélébb drágakövek díszítik), alkalmanként mintegy harmincezer embert. Rendkívül fontos momentum, hogy a beszámoló szerint János országában nincsen bűn – erre a későbbiekben visszatérünk még. Az írás tartalma széles körben ismertté vált Európában: ismert és híres szerzők, vándorkomédiások, énekesek terjesztették a János országról szóló hihetetlen történeteket. Wolfram von Eschenbach ismert és népszerű *Parzival*-jában is olvashatunk róla, de ennél is népszerűbb volt Sir John Mandeville angol orvos és utazó szintiszta fantazmagóriája: az ő János pap országról szóló útleírásának sem volt egyetlen hiteles eleme sem.¹²

Magyar földön először Valkai András, erdélyi szerzetes történetíró tesz említést róla – a nyugati forrásokhoz viszonyítva igen későn. Ezért fordulhat elő, hogy János alakját már olyan megjegyzésekkel színesíti, amelyek nem tartoztak a legkorábbi beszámolókhoz. *Cronica* című, 1573-ban megjelent munkájában hiteles forrásként támaszkodik Mandeville lódtításaira, igaz, némileg „mitosztalanítja” a világszerte ismert beszámolóját. Érdekes, hogy Valkai nem tud János mesztroianusságról,¹³ viszont úgy véli, hogy kereszténysége mégsem tökéletes, mivel a papkirály poligámiában él.¹⁴

A két legelső említést követően évtizedekig nem találunk Jánossal foglalkozó írott forrást. Személyének említése legközelebb az ötödik kereszties hadjárat (1217–1221) idején bukkan fel ismét, és járul hozzá újabb elemekkel a János-legendához – innentől azonban már Dávid király néven is írnak vele kapcsolatban. Dzsingisz kán 1219-ben csapást mért a főként a mai Üzbegisztán területén fekvő Hvárezi Birodalomra, hadserege a győzelmet követően tovább vonul Perzsiáig – ez utóbbi haditette Európában János pap tetteként hivatkoztak, Dávidot és János papot ez a hagyomány egy személynek tekinti.¹⁵ De nem csak ez: több klerikus, diplomata (pl. Alberic de Trois-Fontaines, Jacobus de Vitriano, Andrea Dandolo, Plano Carpiani stb.) is Dávidként hivatkozik Jánosra, illetve annak utódaira. Ezen későbbi források némelyikében „már felfejlik a reményt keltő hírek mögött rejtőző valóság: a gyors sikereket elérő keleti nagyhatalom talán nem is keresztény.”¹⁶ Ezzel együtt is, Jánosnak Dávid királyként történő megnevezése a papkirály alakjának értékelésében még rendkívül nagy szerepet fog játszani.

A János papot ábrázoló képek mindegyikében közös az a vonás, hogy az uralkodót ereje teljében lévő, tekintélyes, hatalmas királynak mutatják. Francisco Alvares, az Etiópiából visszatérő portugál hittérítő 1540-ben készült könyvének rajzán például győztes hadvezérként vonul kísérete körében, díszes lovon ülve (egyébiránt túl sok fantázia nem kell hozzá, hogy a testes és korszakállas alakban az éppen a luzitán trónon ülő III. (Kegyess) János királyra ismerjünk). A híresebb ábrázolások közül fontos még az 1558-ban, I. Mária angol királynő kódexében Etiópia királyaként, jogarán hatalmas Tamás-keresztel látható János. A Hartmann Schedel német polihisztor által szerkesztett és 1493-ban kiadott *Nürnbergi Krónikában* pedig nem királyi, hanem elképzelt spirituális szerepe kerül előtérbe: a képen éppen áldoztat, miközben a háta mögötti oltáron nyitott szentségtartó, kezében ostyá, feje felett pedig glória látható. A legérdekesebbek kétségkívül azok közé a későbbi képek tartoznak, amelyek fekete bőrű emberként tárják elénk a papkirályt. A Jánossal kapcsolatos ábrázolások között a 13. századtól már a neki tulajdonított címerrel is találkozhatunk.

A János országát is feltüntető térképek alapvetően két csoportra oszthatók: az egyik Indiába (vagy Belső-Ázsia Indiához közel eső részére, másik Afrikába helyezi az eszményített keresztény királyságot. Elsőre példa Andreas Walsperger, reichenai barát 1448-

ban keletkezett térképe, amely Taprobanától (Sri-Lanka) északra helyezte el, a másakra Juan de la Cosa spanyol utazó és térképész 1500-ban készült rajza, amely Etiópiától északra, a Nílus bal partján képzelte elterülni a legendás birodalmat – később Abraham Ortelius kartográfus és geográfus, valamint Jodocus Hondius flamand rézkarcoló és térképész is hasonlóan gondolták.

(János mint a „napkeleti bölcsek” leszármazottja) János származásával kapcsolatban fontos tény, hogy az első híradás szerint a papkirály a Jézus születését megjósoló „napkeleti bölcsek” leszármazottja, ráadásul a gabalai püspök szerint „ugyanazon népek felett uralkodik, mint amazok.” Az Újszövetségben több helyen is találkozunk a mágus (μάγος) görög nyelvbe is bekerült perzsa szóval, amely Mt 2,1-ben egyértelműen perzsa vagy babiloni papot, csillagióst, sőt, álomfejtőt jelöl. Az első századok kanonikus iratai a mágus megjelölést mintegy gyűjtőfogalomként használták, ezért fordulhat elő, hogy „mágusok” fordítása habár elsősorban valójában pogány csillagióst, álomfejtő papot jelent, teológiai megfontolás eredményeként a mégis más szavakkal jelenik meg. Nem túlzó a feltételezés: az, hogy Jánost kapcsolatba hozzák a babiloni mágusokkal, akik Jézus születését megjövendölték és őt imádták, arra is utalhat a Jánosról szóló elbeszélésben, hogy azok „prófétai” képességeit is örökölték.

(János pap vallása) Már Freisingi Ottó beszámolója is kitér arra, hogy habár a király keresztény volt, nem a római vagy a keleti egyházrész hitét vallotta, hanem a nesztoriánust,¹⁷ amely Nesztoriosz (381–451) konstantinápolyi pátriárkáról kapta a nevét. A keresztény teológia első évszázadainak egyik nagy fordulópontja a 431-es epheszoszi (efezusi) zsinat volt, az egyetemes konzíliumok közül a harmadik a sorrendben. Nesztoriosz úgy vélte, hogy Krisztusban az isteni és az emberi természet bár összekapcsolódott, de külön-külön létezett, vagyis Jézus cselekedeteiben hol isteni, hol emberi lényege nyilvánult meg. Nesztoriosz visszautasította Mária istenszülő (*theotokos*) jelzőjét, és helyette következetesen emberszülőként (*anthropotokosz*) beszélt róla. A zsinat végzései elítélték Nesztorioszt,¹⁸ őt magát száműzték, nyomorúságos körülmények között halt meg. A nesztoriánus irányzat igen gyorsan terjedt Belső-Azsia területei felé, olyannyira, hogy egyes ázsiai területek lakói előbb váltak keresztényé, mint az Európában megtelepedő barbár törzsek; sőt, egyes becslések szerint mindent egybevetve az ázsiai nesztoriánus keresztényég az első évszázadokban nagyobb létszámú volt az európai ortodoxiánál. A nyugati kereszténység végig számon tartotta a keleti egyházat, annak részeit, illetve az egykor abból kiszakadt közösségeket – így a nesztoriánusokat is. IV. Miklós pápa (1288–1292) arra törekedett, hogy a messze élő közösséget visszaterelje Róma fennhatósága alá. Ennek érdekében III. Márk Yabhallaha, a Bagdadban székelő nesztoriánus pátriárka számára hivatalos kinevezést küldött, „ezzel az egykori eretnekeket visszafogadta a római kereszténység közösségébe”.¹⁹ Csak a 19. században vált bizonyítottá, hogy a nesztoriánus kereszténység gyorsan megjelent Perzsiában, Indiában, Mongóliában, Kínában is. Az iszlám terjeszkedése, illetve az említett területek uralkodóinak valláspolitikája miatt azonban a kései középkorra visszaszorult, utóbb pedig szinte nyomtalanul el is tűnt²⁰ – ez az oka, hogy a gyakorlatban sajnálatos módon nem teljesedhetett ki a IV. Miklós által hivatalossá tett unió. A nesztoriánus kereszténység nyomainak felkutatásában a világ tudós közvéleménye előtt a nagy magyar felfedező, Stein Aurél (1862–1943) szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A János pap-legendának az uralkodó nesztoriánus konfessziójáról szóló részlete állandó alkotóeleme lett a róla készült beszámolóknak. Ennek oka feltételezhetően ab-

ban a tényben keresendő, hogy az ázsiai nesztoriánus keresztényég létezéséről szóló híradások Európában a János papról szóló legenda megjelenése előtt már ismertek voltak – ezek kapcsolódtak össze a papkirály alakjának segítségével egységes, egy ázsiai nesztoriánus királyról szóló történeté.

(*A Munus triplex Christi elemei János pap alakjában*) A János személyére vonatkozó alapvető történeti és teológiai ismeretek áttekintése után a továbbiakban arra szeretnék rámutatni, hogy János alakjában a nyugati művelődéstörténetben egyedülálló módon felfedezhető egy igen jelentős és nagy hagyománnyal rendelkező keresztény teológiai elképzelés manifesztálódása, amelyet a dogmatikák általában Jézus Krisztus ún. „hármastiszt” elnevezéssel szoktak tárgyalni. A hármastiszt a prófétai, főpapi és királyi hatalmas teológiai szakirodalommal rendelkezik. E teológiai felfogás János alakjára vonatkoztatható ismertetése nyomán igyekszem kimutatni a Jézus és János alakja között ezek alapján felfedezhető párhuzamokat, illetve azt, hogy ennek is köszönhetően az érett és a kései középkor történetében miként állhattak össze egy János vezetése alatt megvalósuló „földi menyország” leírásává a papkirály uralmáról alkotott elképzelések. Természetesen Krisztus alakjának megváltói tökéletessége miatt a párhuzam egyes elemei nem lehetnek teljesek, azonban így is vitán felül álló megállapítás, hogy ezek mind-egyike rendkívüli mértékben meghatározza a papkirály alakjáról alkotott képet.

(*János, mint próféta*) Az ószövetségi prófétaágnak több formája is létezett; a prófétaág intézménye, annak hagyománya sokrétű mondanivalót közvetített a történelemben Jézus kora felé. Bár a klasszikus prófétaág időszaka Jézus idejére már lezárult, nemcsak kanonizált személyeket, hanem másokat, ma már csak részben vagy egyáltalán nem ismert történelmi alakot is prófétaágnak tartottak. A mind tanításukat, mind társadalmi szerepüket tekintve rendszerint teljesen jelentéktelen „próféták” működése nyomtalanul múlt el – nem így Jézusé. Ravasz László dogmatikájában a Jézus Krisztus prófétai tisztét meghatározó bevezetőjében így foglalja össze röviden a prófétai hivatást: „A prófétát Isten arra választotta ki, hogy általa időszerű akaratát közölje az ő népével.”²¹ Gál Ferenc katolikus teológus Jézus prófétai tisztével kapcsolatban pedig így fogalmaz: „Tekintélyének nyitja az Istennel fennálló különleges viszony.”²² A János papról szóló beszámolók ilyennek képzelték el őt is: Isten emberének, akin keresztül Isten akaratja a történelem részeként megvalósulva érvényesül. Figyelemreméltó tény, hogy a papkirály legendája a keresztes hadjáratok idején terjedt el, és fontos eleme Jeruzsálem végleges felszabadításának lehetőségére is. III. Sándor már csak amiatt is hajlamos lehetett hitelt adni a már tárgyalt hamis levélnek, mert János felbukkanásával, az általa, mint Isten akaratának közvetítője által, új reményt és impulzust kaphattak a keresztes hadjáratok céljai – ez pedig egybeesett Sándor igen ambiciózus Szentföld-politikájával. Még erősebb a Jánossal való párhuzam, ha a korábbi próféták szerepén túl Krisztussal, prófétai szerepével kapcsolatban elfogadjuk: „Ez a »másik«, »új színvonal« amelyen Jézus Krisztus prófétaága mozog: Isten országa, Isten királysága, az Új Impérium. Kijelentése arról szól, hogy benne és általa egy új eon (aiōn) jött el, amelyben Isten akaratja akadálytalanul megvalósul.”²³ A pápához és Európa fontosabb uralkodóihoz eljuttatott írás pontosan ilyen, Isten akaratának, igazságának tökéletesen megfelelő országot tár elénk: a középkor emberének életében mindennapos éhezés ismeretlensége, a bűn és büntetése, a halál eltűnése arra engednek következtetni, hogy Jánoson uralkodásán keresztül Isten akaratja valósul meg. A korabeli hívő számára ráadásul a mohamedánok legyőzésének és megtérítésének, Jeruzsálem végleges birtoklásának vágya előremutathatott Krisztus második eljövetele és az utolsó

ítélet felé. A középkorban olyan gyakran felbukkanó vallási rajongók sokasága hitt benne, hogy a „feltételek” mielőbbi teljesülésével, az ideális közösségek megvalósításával mintegy megsiettethető, meggyorsítható Krisztus visszatérése, ehhez azonban az egész világnak meg kell léleken újulnia, és büntelen életet élnie. „János próféta” paradicsomi országának képe pedig pontosan ezt üzenté az általa vezetett közösség életén keresztül a kor Európájának. Amikor a 15. század végén Girolamo Savonarola dominikánus barát hatalmába kerítette Firenzét és annak népét, szintén azzal az elképzeléssel találkozhatunk, hogy az ideális, a paradicsomi, Isten szándékát tökéletesen reprezentáló állam a kiindulópontja lehet az egész világ megújulásának. Ugyanez a vágy tükröződik vissza a tökéletes jánosi királyság leírásában.

(*János, a főpap*) A főpapság intézménye a prófétasághoz hasonlóan rendkívüli jelentőséggel bírt az ókori zsidóság történetében. Mivel ennek bővebb tárgyalásától most el kell tekintenem, a főpapságnak a téma szempontjából két fontos jellemzőjére hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy a Biblia és a történeti források szerint a főpapság egyszerre jelentett lelki vezetői és – bár koronként változó jelentőséggel – politikai tisztséget is. A másik az, hogy Isten előtt hivatalosan a főpap képviseli a népet (ez leginkább az éves nagy engesztelő áldozati szertartás idején nyilvánul meg). Jánossal kapcsolatban ezidáig nincsen arra vonatkozóan semmilyen meggyőző magyarázatunk, hogy mi János „papságának” tulajdonképpeni oka. W. Salgó Ágnes szerint János papként való szerepeltetése azzal magyarázható, hogy „a távol-keleten elszórtan élő, kisebb-nagyobb keresztény közösségekbe olykor csak több évtized elteltével jutott el püspök, s hogy ne maradjanak pap nélkül, szokásban volt, hogy szinte valamennyi férfit, sokszor még gyermekként, pappá szenteltek.”²⁴ Még ha maga ez az állítás történetileg igazolható is,²⁵ kevésbé valószínű, hogy Jánosnak papként (*presbyter*) történő elnevezése csupán erre a hagyományra vezetett vissza. Sokkal inkább kell ebben János szerepének a leírásokból feltételezhető küldetésének szakrális értelemben vett dimenzióját látni: népének nemcsak királya, de főpapja is (*rex et sacerdos*), és ebben a minőségében felel alattvalóinak lelki üdvéért. Ha harcra indul, azt a legszentebb cél, a hit védelme vezérli – ezt olvashatjuk ki a vele kapcsolatba hozott katonai események leírásaiból is.

A világi és egyházi hatalom hivataltalainak és címeinek egyidejű viselésére számos példát találhatunk az ókorban és a középkorban is, a pápák világi hatalma egészen annak az olasz egységgel bekövetezett elvesztéséig is ilyen. Habár a 11. századi gregoriánus reformelképzelés szerint lehetetlen volt, hogy a királyi méltóság egyszerre uralkodói és papi intézmény legyen, ugyanez a főpapi intézménnyel kapcsolatban már megállta a helyét. A pápasággal és a pápai hatalommal való párhuzam miatt sem lehetett annyira hihetetlen János valós történelmi személyként való létezésének feltételezése.

Annak ellenére, hogy Jézus főpapi művének a tökéletes áldozat, vagyis önmaga odaadása a legfőbb mozzanata – János papként történő bemutatása Istennel való rendkívül szoros kapcsolatára, az ő akaratának teljesítésére mutat rá.

(*János, a király*) A királyság fogalmának rendkívül gazdag bibliai hagyománya van. Izrael törzsei a „Kr. e. XI. sz. folyamán nemcsak letelepedtek Palesztinában, hanem egymással is bizonyos kapcsolatra léptek;”²⁶ minden bizonnyal egymással is külön-külön kapcsolatot tartottak fent, ez katonai akciókban és vallási tevékenységekben is megnyilvánult, ez pedig „közös izraeli öntudat kifejlődését tette lehetővé”.²⁷ „Az Ószövetségben a királyságot megelőző időben elterjedt nézet szerint Isten maga Izrael királya: kezdetben Izrael olyan népnek tekintette magát, amelynek egyetlen ura (s mint

ilyen egyben királya, bírója és törvényhozója) Jahve.²⁸ Bár Sámuel felemelte szavát a királyság, mint idegen intézmény ellen, a törzsek egységesülési folyamatának politikai, katonai és vallási következményeként végül mégis létrejött a királyság – ennek természetesen teokratikus felfogásában az uralkodó nem helyettesítheti a nép igazi urát, hatalma Istentől származik, s csak addig élhet vele, míg az engedi. A megtévedt uralkodó és a nép, valamint ezeknek Isten általi megbüntetése, és ennek nyomán újra Istenhez és Törvényéhez térése az Ószövetség történeti narratívájának egyik vezérfonala. Az Újszövetség istenképének az Ószövetségtől való eltérése, valamint Jézus mint a megígért Megváltó megjelenése az isteni királyság fogalmának bővülésével, gazdagodásával járt – fontos megjegyezni, hogy a Septuaginta Adonai szavának Kúrioszra fordítása Jézus jelzőjévé és szinonimájává²⁹ válik a keresztény irodalomban. Krisztus mint Kúriosz, mint szuverén Úr uralkodik az istenség számolyaként akaratanak alávett világon: „Isten a feltámadott és megdicsőült Jézusra bízta uralmát.”³⁰ Az Ószövetségben a kezdetben laza, egy földi király uralma alatt fokozatosan megszilárduló törzsszövetségnek végül királysággá szerveződve alakult további történelme. Az Újszövetség nyomán kibontakozó üdvtörténet pedig valamennyi nép Krisztus által, a megváltásban történő egységét tárja elénk: Krisztus immár nemcsak Isten népének, hanem a földkerekség összes népének uralkodója is.

Jánosnak a forrásokból elének táruló királyságában államszervezetről, államigazgatásról egyáltalán nem esik szó, attól eltekintve, hogy hetvenkét tartomány fizet neki adót. De miért pont hetvenkettő? A számmal kapcsolatban egyáltalán nem találunk magyarázatot, így annak János személyét és uralkodását példázó egyéb attribútumokhoz hasonlóan jelképes értelmet kell tulajdonítanunk: Jézus hetvenkét tanítványára és a tágabb tanítványi kör kiküldési történetére utal. Lk 10 tanúsága szerint Jézus azzal a paranccsal küldi el maga előtt a hetvenkét tanítványt, hogy hirdessék: elközelgett Isten országa. A visszatérő hetvenkettő pedig arról számol be, hogy Jézus nevére még az ördögök is engedelmessé váltak nekik. A Jézus szájából elhangzó látomás leírása („Láttam a Sátánt villámként leesni az égből.”) és a tanítványok számára adott hatalom („Íme, hatalmat adtam nektek, hogy kígyókon és skorpiókon tapodjatok, és az ellenség minden erején, és semmi sem árhasson nektek.”) eszkatológiai mondanivalóval bír: a jelen világ nyomorúságának megtapasztalása felől az eljövendő dicsőség ígérete felé mozdítja a tekintetet. A János papkirály által békében és bőségben uralt hetvenkét tartomány szimbóluma annak az egyetemességnek és üdvtörténeti üzenetnek, amelyet a Jézus érkezését és Isten országának eljövételét meghirdető hetvenkét tanítvány története jelenít meg a Szentírásban.

Fentebb említettük, hogy János papkirályt említik Dávid néven is. A zsidó nép számára megígért Messiás legitimitációjának talán legfontosabb történeti és teológiai eleme a Dávid házából való leszármazás kérdése. Dávid Jézushoz hasonlóan Betlehemben született és nagy, egységesítő uralkodóként Jeruzsálemet teszi meg fővárossá. János Dávid néven történő szerepeltetése egyrészt szimbolizálja a Dávidhoz köthető bibliai hagyomány történeti interpretációját, vagyis, hogy a legfontosabb királyként uralkodásában Isten cselekszik, másrészt hangsúlyozza személyének teológiai üzenetét: uralkodása üdvtörténeti jelentőséggel bír.

(Bűntelenség és bőség) A bűnbeesés történetének legfontosabb mozzanata az Istennel fennálló tökéletes szeretetközösségnek az ember oldaláról történő megbontása. Az isteni parancsnak való engedetlenséggel a Paradicsom teremtettségének tökéletes harmóniájába az ősbűn elkövetésével az ember hibájából diszharmonia kerül. A bűn azonban nem-

csak egyszeri aktusként valósul meg, hanem megjelenésével az ember révén az immanens történelmi idő részévé is válik: a paradicsomi időtlen büntelenség evilágivá, s a bűn ártó hatalma által halandóvá is teszi az embert és minden utódját. Az ember „kiesik” a Paradicsomból, s innentől szüntelenül oda vágyik vissza. Minden utópia lényegi üzenete az eltűnt (ám valahol mégis csak fellelhető), büntelensége révén romlatlan világba való visszatérés lehetőségével való kecsegtetés. A büntelenség fogalmához az utópikus gondolkodás a materiális értelemben vett tökéletességet társítja: bőséget, vagyis jóllakottságot, betegségektől, szenvedéstől való mentséget, ennek nyomán egyszerre intellektuális elégedettséget és spirituális boldogságot a csodálatosnak tapasztalt világ állapotával.

Meg kell még említeni a Jánosról szóló beszámoló azon mozzanatát is, miszerint a gazdag király naponta harmincezer embert vendégel meg. A folyamatosan özönlő vendégsereg ellátása a korabeli viszonyok között egy egész hadsereg élelmezésével ér fel, ám a nap nap után történő vendéglátás nemcsak a papkirály elképzelhetetlen gazdagságára és János udvara bámulatos szervezettségére utal: maga a vendéglátás, még inkább a tömegek megvendéglése az újszövetségi példázatokban mindig Isten kegyelmének, az általa nyújtott javak irreális bőségének az üdvösség elnyerése felé mutató jele. A földi javak ilyen bősége, még inkább a rengeteg étel változatossága, ízletessége, esetenként egzotikussága a korabeli hallgatóság számára nem csupán a mérhetetlen gazdagság jele. Az, hogy János király birodalmában a középkor embere számára olyannyira ismert napi nélkülözést felváltja a minden képzeletet felülmúló kulináris bőség, az, hogy saját világát az elbeszélésben egy minden addig tapasztalatától eltérő, irreálisan gazdag, bőséges világ váltja fel, addig kizárólag az eljövendő üdvösség, a feltámadás, a mennyország bőségének a nép hiedelemvilágában összekapcsolható képével volt párhuzamba állítható.

János alakja és uralkodása mint utópisztikus ideál) Többen kísérletet tettek arra, hogy rekonstruálják, lehetettek-e történelmi alapjai Hugó püspök beszámolójának, és ha igen, pontosan milyen események befolyásolták Gabala előljárójának Jánosról előadott történetét. Az jelenleg teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy az 1145-ös pápai kihallgatást az első forrás János papkirály létezéséről, vagyis a beszámoló az általa hallottak félreértelmezésén alapul, vagy pedig teljes egészében ő találta ki. A nemzetközi szakirodalom egyáltalán nem vet számot János alakjának véleményem szerinti legrelevánsabb – jóllehet, rendkívül komplex – értelmezési lehetőségével. János papkirály alakja a róla kialakult képpel, a róla szóló legendával teljes mértékben függetlenedik figurájának verifikálhatóságától: ennek eredője az a teológiai reflexió, amelyet maguk az elbeszélők sejtetnek János alakjának olyan tulajdonságokkal történő felruházásával, amelyek bár nem lehetnek emberi tulajdonságok, illetve olyanok, amelyekre nincsen analógia előtte az ismert és belátható emberi történelemben, mégis hitelt érdemelnek a hallgatóságtól. Krisztus mindhárom tisztének világos előképe van az Ószövetségben, ezek újszövetségi beteljesedése, illetve eljövendő tökéletes betöltésük ígérete a hívő számára azt a tökéletességet ígéri Krisztus második eljövetele, a feltámadás és az utolsó ítélet bekövetkeztével, amelyek a bűnbeesés előtti idő jellemzői voltak – s ekkor, ahogyan a Paradicsomban sem volt, újra megszűnik a történelmi idő. E két korszak határan „egyensúlyozik” mint krisztusparafraízis János papkirály. Történetinek vélt alakján keresztül egyszerre tárul elénk a kor keresztény uralkodói által irigyelt hatalmú és gazdagságú uralkodó, alakjának teológiai utalásaiban és annak értelmezési lehetőségeiben pedig minden keresztény hívő vágyának eljövendő dicső beteljesülése. A próféták tiszte „idői és alkalmi”²³¹, s úgy tűnik János papkirály szerepe – mint Keresztelő – az Úr eljövetelének, pontosabban visszatérésnek megjelölése, előkészítése volt: földi birodalma által amaz mennyei

világa tökéletességének evilági megsejtetése: utópikus ideál. A középkori nép azért fogadta ilyen lelkesedéssel Jánost és országát, akárcsak a mennyországot, mert személyében és a róla szóló történetben az tökéletességet vágyta visszanyerni, melyet az ember régen elvesztett. „Senki nem volt benne biztos, hogy hol lehet János Papnak, a pogány kontinens egyetlen keresztény uralkodójának királysága, de senki sem kételkedett a létezésében”⁷³² – ahogyan a Paradicsomban vagy a mennyországban sem. János pap legendája az egyik első európai kollektív utópikus élmény. Senki sem teremtette, de mindenki részese lett, aki csak kapcsolatba került vele. Alakja számtalan dolgot szimbolizál: elsősorban az ideális keresztény uralkodót, Krisztus földi uralma tökéletes megvalósulásának hirdetését, és Isten hibátlan szolgálatát – s mindenek előtt azt, hogy ennek lehetősége belül eshet az emberi történelem határán. Pedig Isten országa nem valósulhat meg a földön az emberi történelem részeként. Akkor sem, ha vannak, akik úgy hiszik, hogy a tökéletesnek tekintett közösség az üdvtörténet már erre a világra vetülő része, szinte kronologikus előkészítése és előképe. Hogy miért kellett azoknak csalatkozniuk, akik azt hihették, hogy a történetnek vélt János pap alakján keresztül már a visszatérő Krisztus munkálkodhat ezen a világon, azoknak álljon itt zárásként Molnár Tamás ragyogó érve: „Mivel azonban a hitükhöz az is hozzátartozik, hogy a jó és a rossz mindig egymás mellett él, amíg a végítélet szét nem választja őket, a keresztények nem hihetnek abban, hogy az eszményi és változatlan társadalom a földön az ítélet napja előtt megvalósulna.”⁷³³

János pap legendájának egyik legnagyobb tanúsága, hogy a hit, a vágy és a képzelet erőterében születő buzgó törekvés, amely a paradicsomi tökéletességnek az ember jelenvaló történelmében való megteremtésének érdekében keresi annak eszközét, sikerelenségre van ítélve: ilyen nem létezik, a vágyott tökéletességnek pedig még a pusztá fogalma is kívül esik az ember történelmének idején.

JEGYZETEK

- 1 W. Salgó Ágnes: *János pap országa – barangolás könyvek között egy legenda nyomában*. 366. o. 2012. szeptember 23.
- 2 John Buchan: *Prester John*, Thomas Nelson & Sons, 1926.
- 3 Wayne Johnson: *Prester John*, szerző magánkiadása, 2011. Johnson kalandregényében két jóbarát, Marcos és Alex elhatározzák, hogy hátizsákkal beutazzák Ázsiát és Ausztráliát. Az indulás előtt Alex levelezőrendszerében egy János paptól kapott e-mail jelenik meg („Alex, In the Land of a Million Rice Fields you will find the truth you are seeking. 7 In the Rose of the North, the priest king’s heart still beats strong. The written word reveals all, visit the Lizard’s shop and look for my work. Yours, Prester John). A kalandos utazás és a János pappal való találkozás részleteiben a középkori leírások köszönnék vissza.
- 4 Sabine Baring-Gould: *Prester John*, In: *Curious Myths of the Middle Age*, Nabu Press, 2010.
- 5 Például Lev Gumilev (1912–1992) orosz antropológus professzor: noha eredetileg nem tartozott tudományos érdeklődési körébe, so-
kat foglalkozott János pap legendájával. Lev Nikolaevich Gumilev: *Searches for an Imaginary Kingdom – The Legend of the Kingdom of Prester John* (Translated by R. E. F. Smith), Cambridge University Press, 2010.
- 6 *Freisingi Ottó krónikája. Ottonis episcopi Frisingensis chronicon*. Fordították: Dr. Gombos F. Albin, Irsik József, Dr. Vajda József. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Kiadása, Budapest, 1912.
- 7 „Azt is beszélte, hogy sok évvel ezelőtt valami János király és pap, a ki Perzsián és Armenián túl Kelet legszélén lakozott s népével együtt keresztény vala, persze nestoriánus, a perzsák és a médek királyait, a két Samiárdusoknak nevezett testvért, haddal megtámadta és Ebactanit, a melyről fentebb már említés történt, azon királyoknak a székhelyét elfoglalta. Midőn a megnevezett királyok a perzsák, médek és assyrok seregeivel ellene vonultak, három napon át harcoltak, mivel mindkét fél később volt inkább meghalni, mintsem megfutamodni; végül is a perzsák megfutamodásával a

- véres ütközetből győzőként János pap – ugyanígy szokták őt nevezni – került ki. Ezen győzelem után – beszélt – a megnevezett János azon fegyveresen a jeruzsálemi egyház megsegítésére indult, a mikor azonban a Tygrishez ért és ott, hajói nem lévén, hadait át nem szállíthatta, útját északnak vette, a hol ez a folyó, a mint értesült, télen befagy. S miután néhány esztendeig időzött ott a fagyot várva, azonban az enyhe időjárás következtében éppenséggel nem érthette el célját s hogy a szokatlan éghajlat alatt seregéből is sokakat elvesztett, rákényszeredett a hazatérésre. Azt is beszélük róla, hogy a mágusoknak, a kikről az evangélium is említést tesz, régi nemzetségéből való s hogy ugyanazon népek felett uralkodik, mint amazok és oly nagy hírnévnek és bőségnek övrend, a mint mondják, hogy csakis smaragd jogart használ. Atyáinak, a kik Krisztust a jászolban imádni elmenének, példáján fellelkesülve, elhatározta, hogy Jeruzsálembé megy, azonban, a mint állítják, a fentemlített okból akadályokba ütközött. De elég ebből ennyi.” Freisingi Ottó krónikája, 360–361. o.
- 8 A témában kiváló írást olvashatunk: <http://www.nasrani.net/2007/06/14/the-tomb-of-archdeacons-kuravilangadu/>
 - 9 Szermerka Dániel: *János pap országa – megjegyzések Szent Tamás apostol legendájának forrásaihoz*. http://sermones.elte.hu/?az=356tan_plauszdaniel (A letöltés időpontja: 2016. január 13.)
 - 10 Szermerka, uo.
 - 11 Ulrich Kniefelkamp: *Der Priesterkönig Johannes und sein Reich. Journal of Medieval History*, 1988, 14. sz. 337–355. o. Idézi: Szermerka, i. m.
 - 12 A teljes szöveg eredeti nyelven: <http://www.romanization.com/books/mandeville/> Letöltés ideje: 2016. december 16.
 - 13 http://mek.oszk.hu/11900/11957/html/RMK_I_0094_1_0083.html Letöltés ideje: 2016. december 16.
 - 14 http://mek.oszk.hu/11900/11957/html/RMK_I_0094_1_0085.html Letöltés ideje: 2016. december 16.
 - 15 Halmágyi Miklós: Középkori eredetmondák – gondolatok magunkról másoknak. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2014, 108. o.
 - 16 Uo.
 - 17 Friedrich Zarncke *Der Priester Johannes* (Leipzig, 1879) c. művében összegyűjtötte és kiadta az addig felkutatott, János papról szóló kéziratokat.
 - 18 1. kánon. Ha valaki nem vallja, hogy az Emmanuel valóságos Isten, minek következtében a *Szent Szűz Istenszülő* [THEOTOKOSZ] (mert test szerint szülte Isten testé lett Igéjét), az legyen kiközösítve. 2. kánon. Ha valaki nem vallja, hogy az Atya Isten *Igéje* *hüposztaszisza* [értsd: személye] *szertint egyesült* a testtel, és hogy a *Krisztus egy a saját testével*, vagyis, hogy ugyanő egyszerre Isten és ember, az legyen kiközösítve. 3. kánon. Ha valaki az egy Krisztusban a *hüposztasziszat szétválasztja az egyesülés után*, csupán kapcsolással egybekötve őket, oly értelemben, hogy a méltóságra vagy a tekintélyre vonatkoznak, vagy a hatalom szerint valók, nem pedig inkább olyan kapcsolattal, amely *természetes egység* által áll fenn, legyen kiközösítve. 4. kánon. Ha valaki *két személy vagy hüposztaszis között osztja el* azokat a szavakat, amelyek az apostoli Írásokban vagy az evangéliumokban foglaltatnak, amelyeket vagy Krisztusról a szentek mondtak, vagy az önmagáról tett kijelentéseit, és *némelyeket egy embernek tulajdonítja*, akit az Isten Igéjén sajátosan kívülállónak értelmez, *némelyeket pedig mint istenhez méltókat egyedül az Atyaisten Igéjéhez kapcsolja*, legyen kiközösítve. (Denzinger, H. – Hünermann, P.: *Hítvallások és az Egyház Tanítói Hivatalának megnyilatkozásai*; Szent István Társulat, Budapest / Örökmécs Kiadó, Bátortereny, 2004, 252–256. o.)
 - 19 Dr. Obrusánszky Borbála: *A nesztórianus vallás elterjedése és jelentősége Belső-Ázsiában, V–XV. század*. Második, javított kiadás, Mikes International, Hága, Hollandia, 2008, 1. o.
 - 20 A nesztórianus kereszténység keleti terjedésének történetéről lásd: A nesztórianizmus elterjedése és szerepe a pusztai népeknél. *Valóság*, 2008. december, LI. évfolyam, 12. szám.
 - 21 Ravasz László: *Kis dogmatika – hitünk igazságai*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1996, 74. o.
 - 22 Dr. Gál Ferenc: *Dogmatika*. Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest, 1990, 315. o.
 - 23 Ravasz László, 75. o.
 - 24 W. Salgó Ágnes, 368. o.
 - 25 W. Salgó Ágnes, 370. o. A szerző Wilhelm Rubruk (Willem van Ruysbroeck) flamand minorita 13. századi forrására alapoz: a szerzetes a IX. (Szent) Lajos megbízásából Mongóliába történő utazásáról készült művében említi a fiúgyermek pappászentelésének gyakorlatát.
 - 26 Dr. Karasszon István: *Izrael története – A kezdetektől a Zsidó Háborúig*. Budapest, 1993, 41. o.
 - 27 Uo.
 - 28 Magyar Katolikus Lexikon, VI. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 805. o.
 - 29 Az ApCsel 2,36-ban a Messiás címéhez kapcsolódik, Róm 1,3-ban pedig az Isten Fia címhez. Ld.: Cserhádi Sándor: *Az Újszövetség teológiája*, Luther Kiadó, Budapest, 2012, 98. o.
 - 30 Cserhádi, 97. o.
 - 31 W. Salgó Ágnes, 370. o.
 - 32 Elaine Sanceau: *The Land of Prester John*, Ryerson Press, 1944, 4. o.
 - 33 Molnár Tamás: *Utópia – örök eretnekség*. Szent István Társulat, Budapest, 1993, 22. o.

EGYÉB FELHASZNÁLT IRODALOM

Gustav Salomon Oppert: *Der Presbyter Johannes im Sage und Geschichte – Ein Beitrag zur Voelker- und Kirchengeschichte und zur Heldenichtung des Mittelalters*. Zweite, verbesserte Auflage, Verlag von Julius Springer, Berlin, 1870.

Robert Silverberg: *The Realm of Prester John*. Ohio University Press & Swallow Press.

Charles Fraser Beckingham – Bernard Hamilton: *Prester John, the Mongols, and the Ten Lost Tribes*. Variorum, 1996.

Charles Fraser Beckingham: *Between Islam and Christendom: Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Variorum, 1983.

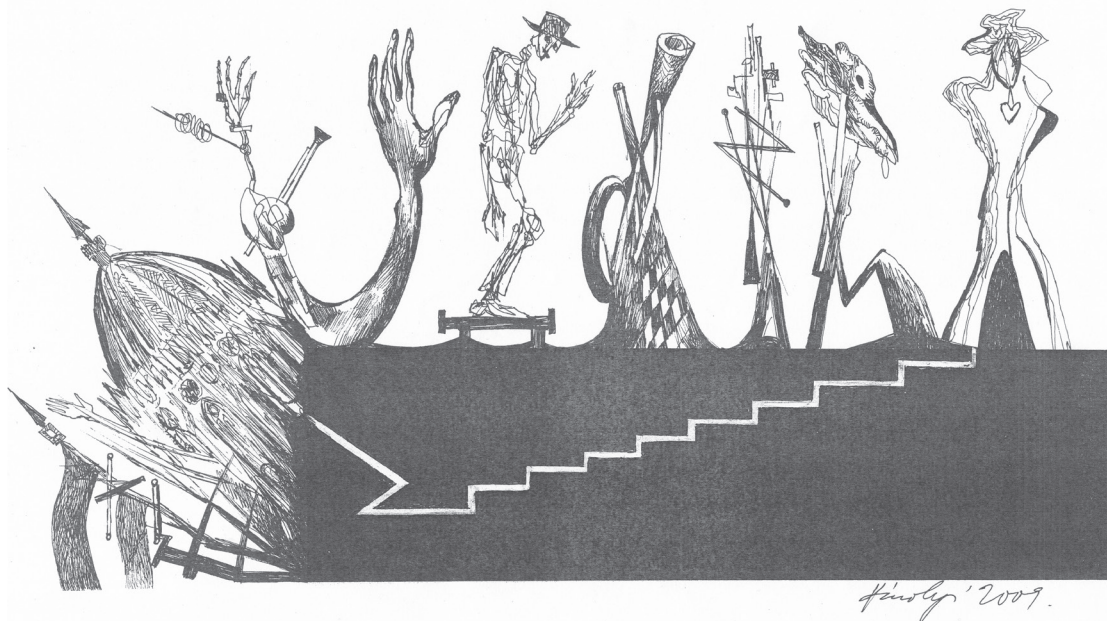
Vsevolod Slessarev: *Prester John: the Letter and the Legend*. Univ. of Minnesota Press, 1959.

Father Francisco Álvares: *Prester John of the Indes – A True Relation of the Land of Prester John*. (Ed. C. F. Beckingham – C. W. B. Huntingford, Ashgate Publishing Company, 2010.)

Obrusánszky Borbála: *A nesztóriánus kereszténység*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2006.

Umberto Eco: *Baudolino*. (Magyarul: Európa, Bp., 2006.)

Tróczi Trostler József, János pap országa. In: *Magyar irodalom – Világirodalom*. Bp., 1961. I. 226–264.

Kvantifikáció és történetírás Magyarországon az 1960-as, 1970-es években*

„... komplex és széleskörű összehasonlító vizsgálatok, kvantitatív és strukturális elemzések, egyértelműen meghatározott és jól körülhatárolt fogalmak, valamint a történettudományiak mellett közgazdasági és szociológiai kutatási módszerek használata szükséges ahhoz, hogy ilyen gazdaságtörténeti kérdések kapcsán megnyugtató és szolid általánosító következtetéseket vonhassunk le.”
(Katus 2008, 118)

A tanulmány célja, hogy képet adjon a magyarországi kvantitatív gazdaság- és társadalomtörténet-írás történetéről az 1960–1970-es években, mely kifejezetten elhanyagolt kutatási terület mind elméleti, mind pedig gyakorlati szinten. Első körben megkísérlem bemutatni, hogy ez az irányvonal az 1960-as évektől élte virágkorát a nyugati világ történetírói közösségein belül, mely csupán részlegesen állt kölcsönhatásban a geopolitikai helyzettel. Egy másik körben pedig a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet-írást jelenítem meg egy általános képpel annak érdekében, hogy a „kvantitatív iskola” kellőképpen elhelyezhetővé váljon mind az európai, mind pedig a helyi történetírói szinten belül. Végül maga az „iskola” kerül előtérbe. Ahonnet mindenképpen kiemelendő Zimányi Vera, Katus László, Benda Gyula, Granasztói György, Dányi Dezső, valamint Perjés Géza munkássága, akik a vizsgált korszak alatt nagy erővel kísérleteztek az új módszerek magyarországi meghonosításával, s törekedtek ezeket a tágabb értelemben vett történetíráson belül is érvényesíteni. Igaz nagyobb kiadásra került viták nem történtek, néhány esetben jól látható a különböző csoportok között kialakult történetelméleti ellentét az „iskolan” kívül és belül is. Az egyébként nagy ellenszélben kibontakozó irányvonal lendülete az 1970-es évek végére megtorpant, de jóvoltukból az „iskola” – számos kevésbé időtálló próbálkozás mellett – Magyarországon is magáénak tudhat több jelentős eredményt, miközben aktív résztvevői voltak a nyugat-európai történész-közösségekkel folytatott kapcsolattartásnak is.

(Historiográfiai áttekintés?) A magyarországi kvantitatív történetírás historiográfiai megközelítését célul kitűző, illetve valamilyen fokon felhasználó kutatók egy igen szűk csoportot jelentenek. A közelmúltban megjelent nagyobb, „makro” szemszögből megírt összefoglaló munkákban, az olvasó akkor is csak említés erejéig találkozik a kvantifikáció, kliometria, szeriális történetírás címszavakkal, ha keresi ezeket.¹ Viszont a figyelem pillanatnyi hiánya e témák fölötti elsiklást eredményezheti. Ez egyáltalán nem véletlen a történetírás keretein belül lezajlott, illetve továbbra is zajló viták, folyamatok, nagy volumenű elméletek tükrében, hiszen a kvantifikáció leginkább a szélesebb értelemben vett gazdaság- és társadalomtörténet-írás berkein belül, illetve ezekhez szorosabban köthető irányvonalak esetében nyert valódi jelentőséget. Az utóbbi szakterületeken kívül, bár történtek kísérletek a kvantitatív módszerek bevezetésére, ezek még kevésbé gyökeresedtek meg.² Ennek köszönhetően a magyarországi historiográfia szeme előtt sem jelent elsődleges célpontot a tárgyalt irányvonal. Kövér György elsősorban a kliometria recepciójára összpontosító, valamint a nemrégiben megjelent, Faragó Tamás

a KSH könyvtárának történeti statisztikai kutatócsoportjáról szóló munkáktól³ eltekintve a kvantitatív történetírásról, vagy annak művelőiről szóló historiográfiai jellegű munkák hiányoznak a könyvtárakból. E tény az érdeklődők szűk száma mellett annak is betudható, hogy a 20. század második felének történetírásáról szóló kutatások még kezdeti stádiumban vannak.⁴

Kövér 2013-ban megjelent tanulmánya nemzetközi kontextusba helyezve mutatja be a kliometria magyarországi recepcióját, illetve a magyarországi gazdaságtörténet-írás jelenlegi helyzetét. Tanulmányának központi szereplői Katus László, Benda Gyula és Ránki György kiknek művei mellett számos, kisebb-nagyobb munkát felsorakoztat. Rámutatva arra, hogy a magyarországi kutatói közösség sem volt teljesen elutasító a különböző kvantitatív kutatásokkal szemben, sőt egy bizonyos szintű kontinuitás fedezhető fel, a tanulmány által hasonlóan bemutatott napjainkban is folyó kutatói körökkel. E tanulmány komoly hiányosságokat pótol, méghozzá úgy, hogy az író saját emlékeit is a sorokba szőtte, ezáltal nemcsak egyes dokumentumokat és irányvonalakat ismerhetjük meg, de néhol azok kortárs értékelését is.

Ehhez képest Faragó Tamás a magyarországi kvantitatív történetírás egy időben és térben behatárolt, kisebb egységét mutatja be. A munkában nem egyszerűen egy intézmény felépítését ismerhetjük meg, hanem a benne dolgozók hétköznapijaiba is betekintést nyerhetünk. A kötet egyrészt a második felében közölt forrásokon kívül is rengeteg adatot közöl, amelyet az előző munkánál erőteljesebben szőnek át a személyes emlékek, ami fiatalabb kutatók számára még inkább felértékeli a szöveget. E kapcsán számos háttérinformációt ismerhet meg az olvasó, például a személyi számítógépek használata előtti statisztikai munkamódszerekről, vagy arról, hogy ez a csoport is egyfajta „elkülönülő” társaság volt. Másrészt a munka ráirányítja a figyelmet arra a problémára, hogy a kvantitatív társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítések irányvonalai Magyarországon is meggyökeresedtek, ám ezek a későbbiekben csak kisebb mértékben találtak követőkre.

(Problémafelvetés) A fent említett hiányosság pótlására természetesen nem vállalkozhatok, sokkal inkább a puzzle egyetlen darabjának helyreállításához szeretnék hozzájárulni ezzel a munkával. A történettudományon belüli kvantifikáció bizonyos mértékig bár már a 19. századi angol, francia, amerikai, sőt a német történetíráson belül is megjelent, komolyabb formákat és ennek köszönhetően még mélyebb (talán csak közelsége miatt nagyobbak látszó) bírálatokat csak az 1960–70-es években kapott. Ha szélesebb értelemben vizsgáljuk a képet, akkor a nyugati világban⁵ számos komoly irányvonalat nevezhetünk meg. Itt többek között D. K. Rowney és J. Q. Graham könyvét lehet megemlíteni, mely a New History értelmezési keretén belül mutatja be ezeket. A munkában felsorakoztatott tanulmányok észak-amerikai mellett francia, angol, sőt japán kérdéseket is tárgyalnak, tematikájuk szerint pedig elsősorban a politika-, a társadalom-, a gazdaság-, a város-, illetve a kultúrtörténethez kapcsolódnak.⁶

A gazdaság és társadalomtörténet területén a nyugati világból nagyjából 2-3 nagy, nevesíthető iskolát szokás megemlíteni. Ezek csakúgy, mint szélesebb kvantitatív kontextusban, számos esetben lefedik egymást mind tematikailag, mind pedig módszertanilag. Szűkebb értelemben a Marczewski-féle kvantitatív történetírás híveit, a szeriális történészek csoportját, és a kezdetben a Purdue Egyetem Közgazdasági Tanszékéhez köthető „új gazdaságtörténészek” vagy, ahogy ma már inkább használatos a kliometrikusokat szokás e címszó alatt feltüntetni. S bár ezek eltérő háttérrel indultak, céljukat, mely elsősorban a történetírás tudományos felzárkóztatása volt, sok tekintet-

ben azonos elképzelésként kezelhetjük.⁷ Ezek a reformkísérletek jól észrevehető módon hatással voltak a többi nyugati ország történetírói irányzataira is. Jelen tanulmány ezt szeretné bemutatni a magyarországi történészközösség példáján keresztül.

Mielőtt rátérnék a témára, mindenképpen problematizálni kell a helyzetet. A kérdés elsősorban az, hogy mi tekinthető kvantitatív történetírásnak, milyen művek tartoznak a kvantitatív történeti iskolák produktumai közé? Ahogy arra Sziójártó M. István is felhívta a figyelmemet, a behatárolás igen fontos.⁸ Attól ugyanis, hogy valaki mondjuk, statisztikát használ, még nem feltétlenül kell ebbe a kategóriába sorolni. Úgy gondolom, ez esetben is, mint általában a legtöbb elméleti kérdésnél, egy áttetsző határvonalról lehet beszélni azon munkák között, ahol egyszerűen „kényszerből” felhasználják az elemi szintű statisztikai módszereket (bár itt is felvetődik a kérdés: kinek mi számít elemi szintnek), és azok között melyeknek egyik központi elemét jelentik ezek alkalmazása. Munkám azokkal a művekkel foglalkozik, melyekben a kvantitatív elemek központi helyen szerepelnek, s mögöttük kisebb-nagyobb mértékig egyéb társadalomtudományos területekről importált elméletek állnak. Mégis, mivel a meghatározási sémákat talán a CMYK színtérhez⁹ hasonló térben kellene elhelyezni annak érdekében, hogy megállapíthassuk az „egzakt határvonalakat”, egy bizonyos mértékig a kutatók saját értékrendjük szerint helyezhetik át ezeket a „kvantitatív” és „nem kvantitatív” munkák között.

Időkeret tekintetében, a kezdeteket az 1950–60-as évek fordulójára tettem, amely nem is szorul bővebb magyarázatra. A forrásokból úgy éreztem, hogy ekkor kezdődött el az a folyamat, melyet e munka megkísérel bemutatni. A kronológiai végpont elhelyezését pedig egyfelől terjedelmi okok befolyásolták, más részről véleményem szerint az 1980-as években egy másabb korszak kezdődött a kvantitatív iskolák életében, melyben igaz továbbra is produktívak maradtak, de sejtésem szerint az irányvonal újdonságérzetének eltűnével annak visszhangja is alábbhagyott.

Munkám műfaja is magyarázatra szorul, hiszen egy recepciótörténet esetében a probléma leginkább abban ölt testet, hogy milyen hatások tapinthatók ki egy adott esetben. Csakhogy a vizsgált kutatási területek módszertanát illetően, úgy vélem – ahogy a „kvantitatív” és „nem-kvantitatív” kérdés esetében is – sokkal inkább egy sávról, mint különálló vagy elkülönült látószögekről beszélhetünk. A rokntudományokból átvett elméleteket, statisztikai módszereket használó iskolák között nehéz meghatározni a főbb különbségeket. A kérdés azért olyan érdekes, mert maguk a szereplők sem tudták egyértelműen elkülöníteni magukat másoktól. Ernst Breisach szerint Pierre Chaunu azzal a kritikával illette a kliometrikusokat, hogy számukra a gazdasági adatok számszerűsítése a cél, míg a szerialistáknak ez csupán eszköz.¹⁰ Ezzel szemben Robert W. Fogel sokkal inkább az „új márkához”¹¹ közelebb érzi a franciaországi irányzatok törekvéseit. 1982-ben úgy fogalmazott, hogy az európai történetírók körében „nagy európai kliometrikus együttműködések” jöttek létre, melyek között ott szerepel École des Hautes Études en Sciences Sociales is.¹²

(Európai pozíciók és nemzetközi kapcsolatok) A főbb iskolákhoz való pozicionálás azonban kevés, hiszen ahogy említettem Fogel 1982-ben úgy vélte, hogy Európa-szerte kliometrikus munkálatok zajlanak. Ennek előzményeit más források is alátámasztják. A magyarországi történeti folyóiratok hasábjai arra utalnak, hogy már korábban, az 1960-as években megindult a kontinens történészeinek bizonyos köreiből a kvantitatív kutatások irányába történő elmozdulás. A folyamat összeköthető a Hartmut Kaelble által bemutatott a szociológia és más társadalomtudomány felől érkező hatásokkal is.¹³ Ezek szerint nem csak angolszász és francia kutatók körében érvényesült ez az irányzat.

A következő felsorolásban a magyarországi történészekre a források tükrében kevésbé ható országoktól haladok az egyre befolyásosabbak felé. A korabeli dokumentumok alapján Csehszlovákiával (Jaroslav Purš) lehet kezdeni a képzeletbeli kvantitatív gazdaság- és társadalomtörténeti térképet.¹⁴ Finnországban kicsit később, az 1970-es években zajlottak ilyen jellegű kutatások (Eeri Heikonen, Reino Hjerppe, Riitta Hjerppe).¹⁵ Igaz a korszak irodalmából csak részlegesen derült ki, de a jelen historiográfiai munkáival kiegészítve további darabok illeszthetők be a képbe. Ezek szerint Dániában (Hans-Christian Johansen)¹⁶ és Belgiumban (Herman Van der Wee)¹⁷ is kísérleteztek ezzel az irányzattal. Nyugat-Németországban az 1960-as évek végére nyitottabbá vált a történetírás a külföldi hatásokkal szemben,¹⁸ ami miatt feltételezni merem, hogy a kvantitatív módszerek is alkalmazásra kerülhettek. Ulf Brunnbauer szerint a bolgár történetírók körében is megtalálható ez az irányzat (Nikolai Todorov).¹⁹ Svédországban Gyáni Gábor beszámolója alapján a kvantitatív történetírás igényeinek megfelelően több nagy volumenű adatbankot hoztak létre az 1970-es években.²⁰ Ezt véleményem szerint csak akkor teheték, ha az országban nagy gyakorlata volt ezeknek a módszereknek. Kelet-Németországban is voltak ilyen jellegű próbálkozások (R. H. Vogt)²¹, amit az igazol, hogy 1977-ben Rostockban egy NDK–magyar konferenciát tartottak, ahol a korszak két legfontosabb gazdaság- és társadalomtörténeti kérdését, az összehasonlító és a kvantitatív módszereket tárgyalták, nézetem szerint meglehetősen pozitív hangnemben (az NDK-ból többek között: Helga Nussbaum, Thomas Kuczynski, Karin Lehmann, Jürgen Wilke, Magyarországról: Ránki György, Niederhauser Emil, Granasztói György).²² Az észteknél²³ Ilo Sildmäe és L. Loone „korrelációs elemzésekkel gazdasági mutatók egész sorának viszonyát kutatták, melyek a paraszti és földesúri gazdálkodásra és a múlt század eleji feudális járadéokra vonatkozólag szolgáltatott adatokat”.²⁴ Heldur Palli pedig az 1970-ben megrendezett Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson az észti kvantifikációs törekvésekről számolt be.²⁵ Lengyelországból főleg Antoni Maćzak nevét ismerhették meg a magyarországi érdeklődők, aki komparatív vizsgálatokat végzett a kereskedelem terén, illetve Jerzy Jedlickiét, aki a lengyel nemesség „társadalmi-gazdasági gondolkodását” vizsgálta a nemzeti jövedelem, illetve az ország modernizációs törekvéseinek függvényében.²⁶ Itt a lengyel–magyar történelmi bizottság munkájáról is szót kell ejteni. A beszámolók arra utalnak, hogy a két történészcsoporthoz között – a csehszlovákiai és magyarországi történészbizottság tematikájával ellentétben – elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti kapcsolatok épültek ki.²⁷ Az 1971-ben megrendezett konferencián, Budapesten Maćzak is előadott.²⁸ Az ő személye azért lehet fontos, mivel ahogy L. Nagy Zsuzsa és Unger Mátyás beszámolójából kiderül, a Maćzak névvel fémjelezett kvantitatív elméletet elfogadó történészek csoportja a Lengyel Történelmi Társulat 1969-ben megrendezett X. Általános Kongresszusán már többségben volt, az őket kritizáló hagyományos módszereket preferáló szakemberekkel szemben.²⁹ A lengyelországi történészközösség jelentős kapcsolatokat ápol a francia kvantitatív történészekkel,³⁰ s ezek szerint ott erősebb hatásról is lehet beszélni. Ezt a Jerzy Topolskival készített interjú beszámoló is jól bemutatja, hiszen a történész egy évet töltött Párizsban egy jelentős munkája előkészületeinek keretén belül.³¹

Az amerikai kliometria általános hatását a korszakon belül – úgy gondolom – nem szükséges bővebben kifejtenem, hiszen az iskola mai napig jelentős viták tárgyát képezi a történetíráson belül. Ezért itt csak egy-két név segítségével tudom röviden bemutatni a kapcsolatokat. Az amerikai kliometrikus Scott M. Eddievel való kapcsolattartás is inspiráló hatásnak számíthatott, aki nagyjából az 1960-as évek végén kezdte Magyarország gazdaságtörténetét a kliometria módszertana segítségével vizsgálni. A 2003-ban a történésszel

készített interjúból kiderül, hogy bár először a Berend–Ránki párossal ismerkedett meg, de igazán nagy hatással Katus László volt rá.³² A kapcsolat úgy tűnik oda-vissza hatott, hiszen 1970-es munkájában a felhasznált irodalom között Eddie ott szerepelt Katus tanulmányának végén. Ezen túl az is sokat sejtető dolog, hogy mind Katus, mind pedig Dányi Dezső születésnapjait kötetibe írt az amerikai történész.³³ Emellett pedig megjegyzendő, hogy 1974-ben John Komlos is elkezdte Magyarországon az országra vonatkozó kutatásait, miután egy évtizednyi osztrák–magyar gazdasággal foglalkozó kutatás után rá kellett jönnie, hogy addig sok olyan állításról hitte el, hogy igaz, melyek nem statisztikán alapultak.³⁴ E kutatások angol nyelvű eredményét 1983-ban adták ki.³⁵ Személyi szinten itt is lényeges, hogy a vele készített interjúban Komlos is kiemelte Katus Lászlót, és Ránki Györgyöt Eddie-hez hasonló módon³⁶, illetve könyvének előszavában a KSH csapatát, köztük főleg Benda Gyulát és Dányi Dezsőt, mint lelkes és érdeklődő támogatókat.

Hasonlóan fontos hogy a Szovjetunióban is történtek komolyabb kvantifikációs lépések, melyekből a magyarországi történészközösség is sokat tanult. Erről többek között, a későbbi fejleménynek számító Glatz Ferenc-féle tanulmánygyűjteményen³⁷ kívül a Zimányi Vera és Granasztói György által bemutatott munkák is tanúskodnak.³⁸ Utóbbi tartotta is a kapcsolatot a szovjet matematikussal, Valentin Alekszejevics Usztyinovval, aki az országán belül ekkor jelentős eredményeket ért el kvantitatív történetírás területén. Ezen a szalon továbbhaladva a személyi kapcsolattartáson túl, az első kvantitatív gazdaság- és társadalomtörténeti módszertani könyvvel és tanulmánnyal találkozhatunk, mely Magyarországon megjelent.³⁹ Ezt a kvantitatív irányvonalat Usztyinov szavaival lehet bemutatni. Usztyinov úgy gondolta: „A gépek alkalmazási területének kiterjesztése az alkalmazás során szerzett gyakorlati tapasztalatok gazdagodása, valamint a számítástechnika és a megfelelő matematikai ágak további fejlődése sokat ígérő feltételeket teremtenek az »ember-gép« kutatási folyamat következő tökéletesebb sémájának kidolgozásához, amelyen a kutatás egész folyamatát a gép fogja végezni, s az emberre csupán a gép által nyújtotta eredmények értékelése vár.”⁴⁰

A felsorolt lengyel, amerikai és szovjet hatáson kívül, mindenképpen meg kell említeni a franciák közvetlen befolyását. 1962-ben a Fernard Braudel és felesége Katus László „kalauzolásával” Magyarországon járt, amely úgy tűnik, egy hosszú távú kapcsolat első lépcsőfokainak egyikét jelentette, amennyiben a látogatás alatt legalább két évtizedre szólóan születtek megállapodások kutatói ösztöndíjak tekintetében. Ezek után szorosabbra fűződtek a francia–magyar történetírói kapcsolatok, ami hol a franciáktól érkező ajándék kiadványcsomagban, hol pedig abban nyilvánulhatott meg, hogy közép-európai kutatók nyugatra mehettek tapasztalatszerzésre. Egy ízben például Makkai László, Zimányi Vera, Katus László és rövidebb ideig Kosáry Domokos mehettek ki franciaországi kollegáikhoz.⁴¹ S amely lépcsősornak az 1968-ban megrendezett francia–magyar gazdaságtörténeti konferencia egy újabb jelentős foka. Itt másokkal egyetemben Braudel, Emmanuel Le Roy Ladurie, Francois Furet és Denis Richet is részt vettek. Magyarországról pedig Makkai Lászlót, Zimányi Verát, Fügedi Eriket, Katus Lászlót, Dányi Dezsőt, H. Veres Évát, Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt és Pach Zsigmond Pált kell megemlíteni a résztvevők közül. A konferencia a Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági és társadalmi fejlődése fő irányvonalainak összevetését tűzte ki a középkorra nézve. Ami ez esetben kiemelendő, hogy az eseménynek a kvantitatív módszerek alkalmazása volt az egyik fő, bár nem elsődleges célja. A konferenciáról szóló beszámoló zárószava, illetve a különböző előadások jellege legalábbis erre utal.⁴²

E rövid áttekintésnek szerepe csupán az volt, hogy bemutassa: a magyarországi új-féle, tehát nem egyszerűen a statisztika, hanem a rokontudományokkal való kooperálás

jeleit is magán hordozó kvantitatív történetírást legalább európai jelenségként kell felfogni, amiben a magyarországi történészközösség bizonyos tagjainak beágyazottsága jól kimutatható.⁴³ A korszakban egy kvantitatív fellendülés volt folyamatban, mely – utólag tudjuk – sosem aratott áttűtő sikert, mégis hozzájárult a kor történetírói diskurzusaihoz politikai blokkoktól függetlenül.

(Külső pozíciók) A következő oldalakon, a kvantitatív történetíráshoz valamilyen attitűddel kapcsolódó csoportok körvonalait szeretném megkonstruálni. Nem okozott nagy meglepetést számomra, amikor kiderült, hogy a helyi történészek is körülbelül ugyanarra a három csoportra szakadtak, melyekre amerikai, angol vagy éppen francia kollegáik, amikor ez a témakör kerül a viták keresztútjébe. Először a kvantifikációval – s jelen esetben a számítógépek felhasználásával – szemben tartózkodó, szkeptikus vagy éppenséggel ellenséges véleményt formálók táborát kell bemutatnom. Azzal sem árulok el nagy titkot, hogy a „kontra” csoportnak is nevezhető közeg alkotta a történészek nagyobbik hányadát, s akiknek gondolatai az angolszász irodalomban megtalálható érvrendszerbe gond nélkül beilleszthetők. Elég itt csak az Eddie által bemutatott és eredetileg Boorstin által közvetített érvekre gondolni,⁴⁴ de Berend T. Iván is megfogalmazta az egyébként mai napig elhúzódó vita két álláspontját.⁴⁵

Velük szemben, a „pro” csoportot lehet meghatározni, mint a jelen dolgozat témáját. Ezeknek a kutatóknak a többsége segédeszközként szerette volna használni az új módszereket. Olyan lehetőséget láttak bennük, amely valamilyen többlet értékkel tud szolgálni a kutatások során.

E csoport egy állandó részhalmazába pedig rendszerint azok kerülnek a mai napig, akik a történetírás megváltását remélik annak analógiáján, hogy minden valódi tudományt a matematika nyelve tesz tudományossá. Így őket is „pro” csoportként lehet emlegetni, s mivel a köztük és a korábbiak között sincs erős határvonal, nem lehet őket teljesen elkülöníteni. A két-három különböző hozzáállásból most csak kettőt érinthetek bővebben, hiszen utóbbiak a legtöbb esetben a „vannak olyanok” vagy a „kvantifikáció szélsőséges hívei” fedőnevek alatt szerepelnek a dokumentumok lapjain. Ez a felfogás, igaz csak távolról, de rokonítható olyanokkal, mint Valentin Usztyinov, vagy a fiatal Robert Fogel⁴⁶, akik az új módszerektől a teljes „fordulatot” várták a történetírásban.

A másik két csoport ennél talán jobban megragadható. Az „pro” és a „kontra” csoportok meghatározásában a gazdaság- és társadalomtörténetet író szakembereket a kvantifikációhoz fűződő viszonyuk alapján csoportosítottam. Első pillantásra a dolog egyértelműnek tűnik, de ez azt jelenti, hogy az általam vizsgált és a korszakban szélesebb perspektívában is meghatározó történészek közül Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Berend T. Iván egy nagy halmazba kerülnek, még akkor is, ha valójában eltérő szemszögből vizsgálták a történeti kérdéseket. A kép árnyalása érdekében a „kontra” csoporton belül elkülönül, az elsősorban szigorúan marxista történetírással foglalkozó, főleg narratív elemeket alkalmazók köre, akiket fémjelezhetünk Molnár Erikkel, illetve Pachhal. A másik ág ezen a halmazon belül pedig egy aktívabb, kritikusabb, de nem feltétlenül ilyen módon elutasító csoport. Attól függetlenül, hogy előbbieik közül Pach a II. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusról Budapestre érve többek között azt a következtetést vonta le, hogy óvatosan, de lépéseket kell tenni különböző matematikai módszerek használatbavételének irányába,⁴⁷ úgy vélem, a történetíráson belüli helyük inkább ehhez a történetírói irányvonalhoz sorolja őket.⁴⁸ A módszerük, egyfajta marxista strukturális megközelítése a társadalomnak, melynek egyik központi eleme a társadalom tagjainak ideológiáját hivatott kutatni, ami tovább

magyarázza a „kontra” csoport e tagjainak érdektelenségét a kvantifikációval kapcsolatban, hiszen a témát tekintve inkább a társadalom eszmetörténetére irányuló törekvések ezek.

Berend T. Ivánon és Ránki Györgyön keresztül lehet megragadni az ellentétes tábor másik sokkal aktívabb pozícióját. Ezt már csak azért is érdemes megtenni, mert a korszakban egyértelműen olyan haladó szellemű gazdaságtörténetet képviseltek, mely legalábbis módszertanilag Molnárékéval is szembehelyezkedett. Elsősorban, ha a szerzők közös nagyobb monumentális munkáit vesszük elő, akkor véleményem szerint a *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században* című munka ez elsődleges.⁴⁹ A mű önmagában igen jelentős, ahogy Hanák Péter írta, idegen nyelven közel ötven recenzió készült róla.⁵⁰ A munka azért is különösen tanulságos ebben az esetben, mert a vizsgált korszakon belül kétszer is kiadásra került. A második kiadás több új fejezetet és táblázatot tartalmazott, mely valamelyest a számszerűsítés felé való nyitást mutatja.⁵¹ Ezek főleg hagyományosabb, elsősorban statisztikára alapuló számításokat jelölnek, melyek beleillettek a páros szemléletébe. Ami Ránkinál erőteljesebb, Berendnél talán kevésbé észrevehető marxista közgazdasági és ideológiai irányultsággal volt átitatva, mely a korszakban folyamatosan egy „nyugatibb” marxista felfogás felé hajlott. Ez például műveikben is látszik, ahol számos angol marxista történész munkáját dolgozták fel. Utóbbi szemléletét mutatja azon kijelentése, ami szerint „a hosszú idősorok vizsgálata – bár a gyakorlat botladozva halad előre, keresi a kvantifikáció és általában a saját módszertana lehetőségeit...”⁵²

Berendnél a forrásokban nem tapasztalható az a nagyfokú elhatározottság, illetve szkepticizmus, mint barátjánál, Ránki Györgynél, akinek álláspontja ennél sokkal világosabb a mai olvasó számára is. A téma iránt érdeklődők körében jól ismert munkájában kíméletlen kritikával gyakorlatilag alkotóelemeire bontja a korábban már említett francia és amerikai iskolákat. Annak a ténynek azonban, hogy a *histoire sérielle* és a kvantitatív történetírás előnyeit is bemutatja, semmiképpen nem szabad elsikkadnia.⁵³ Az általa elismert pozitívumok ellenére úgy véli, hogy a kvantitatív történelem „a gazdaságtörténet szélesebb marxista felfogását nem képes kielégíteni, hiszen a termelési módok története a politikai és katonai hatalmat is magába foglalja, s ez sohasem lesz teljesen kvantitatíve leírható...”⁵⁴, továbbá „a kvantitatív történetírás a gazdaságtörténet szűkebb koncepcióját sem elégítheti ki, hiszen olyan alapvető gazdasági folyamatokat hagy figyelmen kívül, mint a válság és a konjunktúra”⁵⁴. Végül hozzáteszi: „Amennyire segítheti tehát a kvantifikáció a történetírást, olyannyira tisztába kell lennünk korlátaival, avval, hogy csak egyike a részleges megközelítési lehetőségeknek, s minden abszolutizálás csak tévútra vezet a gazdaságtörténetet.”⁵⁵ Később e sorok így módosultak: „Segíti tehát a kvantifikáció a történetírást, de tisztában kell lennünk korlátaival is.”⁵⁶ Ami alapján úgy vélem, ezen a téren valamelyest megváltozott a sorok írójának beállítottsága. A munka ezzel még nem ért véget, hanem rátér a kliometrikus iskola bemutatására, melyet a magyarországi recepció történetének legsúlyosabb kritikájaként lehet meghatározni. Ránki a problémát többek között abban látta, hogy az iskola elsősorban a neoklasszikus közgazdasági irányzathoz táplálkozik, lényege az „elmélet- és a modellalkotás”, emellett pedig agresszív módon terjeszkedik a gazdaságtörténeten belül.⁵⁷ Sőt tanulmánya végén egy elég erőteljes politikai kritikát is hozzáfűzött a korábbiakhoz, mely szerint a kliometria „akarva-akaratlanul nem más, mint az örök kapitalizmus örök gazdasági növekedésének apologetikus történetírása”.⁵⁸ A kvalifikációhoz fűződő negatív hangnem nem egyszerű fellángolás volt Ránki részéről. Hasonló kritikái hangnemben adta elő a munkát az 1979-ben megrendezett történészgyűlésen is,⁵⁹ majd három év múlva, 1982-ben is vállalta a sorokat. A nemzetközi helyzetelemzésen

túl, Ránki egy lábjegyzetben magyarországi vonatkozásokra is kitér. Ahol erős kritikával illeti Benda Gyula a New Economic History-ról szóló tanulmányát,⁶⁰ ám a válasz, jelen tudásom szerint, elmaradt.

Berend és Ránki hozzáállására való reflexiót nem ismerek a korból. Érdekes megközelítést nyújt John Komlos a 2006-os interjújában: „... eléggé sajnáltam, hogy Magyarországon nem vettek tudomást róla. Berend Iván és Ránki György is pontosan tudta, hogy téziseimet a jobbágyfelszabadításról, a gazdasági fejlődés ritmusáról, az osztrák–magyar gazdasági kapcsolatokról nem lehet beilleszteni a marxista történettudományba, tehát inkább hallgattak róla. Mindig barátságosan fogadtak, ha személyesen találkoztunk akár Budapesten, akár külföldön, de soha sem voltak hajlandók vitába szállni velem, mert az bizonyos elismerést is nyújthatott volna a munkámnak. Nem voltak igazán ellenérveik. Bizonyos fokig sajnáltam, hogy nem tudtunk egymással vitatkozni.”⁶¹ A nézőpont nem is igényel részemről további hozzászólást, ám mindenféleképpen érdemes azt is megjegyezni, hogy az ellenérvek, a korábbinál valamelyest lágyabb hangnemben, nem maradtak el, hanem 1988-ban megjelentek recenzió formájában⁶² Komlos munkájának magyar nyelven való megjelenése⁶³ után.

Visszatérve tanulmányom időkeretébe Ránkiéval hasonló álláspontot vallott az a személy is, aki az 1972-ben kiadott George Duby interjút készítette. A szöveg szinte végig Duby munkásságáról szól, ám az utolsó kérdésben – kissé propagandisztikusan – mind az alany, mind pedig az interjú készítője az olvasó tudtára adják: nincsenek odáig a kvantitatív történetírásért.⁶⁴ Hasonló irányultságot lehet észrevenni például Hont István könyvismertetéseiben is, ahol az író erőteljesen megfogalmazta kételyeit a kliometrikusok eredményeivel szemben.⁶⁵

Természetesen az ellentábort nem lehet csupán e néhány történészre, egyáltalán a történészek körére leszűkíteni, hiszen nemcsak földrajzi tekintetben terjedt el a kvantifikáció, hanem a sok tudományág ekkoriban fedezte fel igazán a számokat, mint lehetséges módszertani eszközöket. Ennek egy kritikai áttekintése olvasható az 1970-ben megjelent George Steiner *Egyre távolabb a szónál* című tanulmánykötetében, melynek az azonos című tanulmány jelentette a magját.⁶⁶ Ebben a munkában a filozófus elsősorban az irodalom, de emellett sok más tudományterület segítségével fejti ki, hogy az emberiség a szó szoros értelmében kezdi elveszíteni nyelvezetét.⁶⁷ A sokszor cinikus hangvételű mű, mely eredetileg 1961-ben született, kissé csalódottan ír a szociológia, a közgazdaságtan, a filozófia és a történelem „elmatematikásodásáról”.

Az itt bemutatott csoportot jól jellemzi a *Magyar Gazdaságtörténel*⁶⁸ című tankönyv. Sajnálatos módon a négy kötet nélküli a bevezetőt és a hivatkozásokat, így ezen a szinten nem lehet pontosan tudni, hogy a kötetek milyen körülmények között keletkeztek. Mindenesetre az kijelenthető, hogy központi elem a kényszerű vörös faroknál⁶⁹ talán kicsivel több osztályharccal színesített narráció. Ami mellett a komolyabb számszerűsítés teljes mellőzésével a gazdasági folyamatok inkább leíró jelleggel szerepeltek. Valahogy úgy lehet jellemezni a gazdaságtörténet e válfájának folyamatfelfogását, hogy a történelem gazdasági szála láncszemekből áll össze. Ezek közül emel ki a történész elemeket, melyeket ebben az esetben legalábbis, elsősorban a politika irányít.

(*A magyarországi „pro” csoport*) A fenti összefoglalás igen nagyvonalú inkább amolyan vázlat, de arra mindenképpen megfelelnek, hogy egy képzeletbeli térképen elhelyezzük a különböző pozíciókat, hiszen egy követő jellegű történetírói közösség egy kevésbé központi csoportjáról szól e tanulmány, aminek köszönhetően igen magas nézőpontból

kellett leérkezni, a „mikro” szintre. Igazából csak ezek után kezdődhet munkám igazi része, az 1960–70-es években legalább a nyugati világban végbement kvantifikációs hullám magyarországi hatása.

1972. október 25-én történészek és számítástechnikusok kis csoportja ült össze Budapesten, annak érdekében, hogy az 1970-es Leningrádi Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson tapasztalt gazdaság- és társadalomtörténeti tendenciákról értekezzenek. A kerekasztal-beszélgetés témáját majd a későbbiekben mutatom be. Most abból a szempontból szeretném az esemény jelentőségét kiemelni, hogy az nem a kezdete, sokkal inkább a produktuma annak a folyamatnak, amely az 1960-as évek elején kezdődött.

Jelentős motívum jelen történetben a már korábban említett elektronikus számológépek (melyet nyugodtan értelmezhetünk számítógépként) használatáról szóló munka, mely 1964-ben jelent meg a Világtörténetben.⁷⁰ A tanulmány egy újabb dimenzión keresztül helyezhető szélesebb magyarországi kontextusba, hiszen az 1960-as évek végén számos más tudományterület is felfedezte magának ezt a technikát. A kvantifikáló történetírás egyik központi kérdésének kell tekinteni a technikai hátteret, amelynek az eszközbeszerzési része talán a könnyebbik fele volt a technikai felzárkózásban. A forrásokból az körvonalazódott ki számomra, hogy egyáltalán használják a számítógépeket, és ha igen, akkor milyen módon, sokkal fontosabb volt, mint az anyagi háttér problémája. Ennek oka a számítógép merőben újszerű volta lehet a korszakban. Mivel az eszköz alkalmazása nem volt olyan magától értetődő, mint ahogy manapság az emberek gyorsan adoptálják az új elektronikus technikákat. Ennek következtében sorra jelentek meg a kezdeményező tanulmányok a jelenségről.⁷¹ Ez azonban nem csak Európa ezen felén történt így. Például a hasonló irányú angolszász törekvéseknek talán egyik legismertebb kiadványa Roderick Floud munkája, mely a történészek számára nyújtott bevezetést a matematika világába. A kötet, számos hasznos statisztikai módszer bemutatása után röviden ismerteti a számológépet, a lyukkártyát és a számítógépet is, mint a modern történész segédeszközeit.⁷² A tanulmányra visszatérve, Usztyinov munkája először a szovjet Voproszi Isztorii-ban, majd az Annales hasábjain jelent meg, s ezt követően foglalta el helyét a Világtörténet oldalain. A munka írója matematikus volt, aki élénk érdeklődést mutatott a történelem iránt, melynek eredményeként több módszertani munkát is írt, ezek közül legalább kettő a magyarországi kvantitatív történetírás metodikai hátteréhez is hozzájárult, amivel a külföldi történészek közül talán az egyik legaktívabbnak lehet tekinteni ezen a téren. Usztyinov elsősorban érmerendszerezést mutat be tanulmányában, melyhez kifejezetten hosszadalmasnak tűnő különböző „blokkokat” és „sémarendszereket” állított fel. Emellett röviden bemutatta a számítógép részeit, a perforáló gép feladatát, a kettes és a tízes számrendszer közötti váltás problémáit. E kis tanulmány a kvantitatív történetírás első módszertani mérőldkövének számít Magyarországon. A tanulmány mellett a szovjet kapcsolatoknál ugyancsak említett, az *Elektronikus számítógépek alkalmazása a történetudományban* című munkája is jelentős volt, annak ellenére, hogy Granasztói György szíves közléséből úgy tudom, hogy kereskedelmi forgalomba sosem került, és csak belső használatra stencilezéssel sokszorosították magyar nyelven. A kötet egyébként 1964-ben jelent meg a Szovjetunióban. Az ilyen és ehhez hasonló elektronikai eszközökkel kapcsolatos problémafelvetések központi helyet kaptak a diskurzusban. Elsősorban a számítógépek, illetve a lyukkártya váltott ki vitát a magyarországi történészközösségből. A különböző folyóiratokon belül azonban nem igazán jött létre valódi vita, ellenben vannak arról árulkodó jelek, hogy a „folyosókon” beszédtémának minősült a jelenség.⁷³ A kvantifikálást a szakemberek leginkább a számítógép használatával azonosították, de ezután a különböző társadalomtudományokból importált megközelítések kérdése következett.

A korábbi fejezetek egyikében érintett szovjethatást, ahogy említettem, személyes kapcsolat-építés is jellemezte. A nemzetközi kapcsolat egy száláról Granasztói György számol be 1971-ben, mely projekt a Szovjetunió Történetének Intézetében zajlott le.⁷⁴ A közös munka gyümölcse municiót jelentett a magyarországi kvantitatív történetíróknak, hiszen Granasztóinak több munkája is megjelent ennek köszönhetően, melyek túlnyomó többsége elméleti jellegű fejtegetés a matematika és a számítógépek használatáról a gazdaság- és társadalomtörténet-írásban. Granasztói koncepciója a kvantifikáció szerepéről a történettudományban nem egyezett az Usztyinov-féle felfogással, mely szerint az új módszerek alapjában véve változtatják meg a történettudományt. Sokkal inkább a metodika új eredményeket kínáló lehetőségeit látta az irányvonalban.⁷⁵ Így a hasonló felfogást valló franciákkal lehet rokonítani elméleteit. Emellett elmondható, hogy a magyarországi történész úgy vélte, szorosabb együttműködésre van szükség a társadalomtudományok és a történelem művelői között, melynek a kvantifikálásban látta egyik lehetséges módját.⁷⁶ Granasztói már kezdetben is úgy gondolta, hogy megvannak a korlátai az irányvonalnak, és a történetírás egészében csupán egy kis területet tud megtermékelnyíteni a matematikai-gépi-statisztikai módszerek alkalmazása. Ott azonban egyenesen szükségességként tekintett rájuk, hiszen a nagy mennyiségű, tömeges forrásanyag feldolgozása igen nagy fejtörést okozott a hagyományos módszerekkel dolgozó történészeknek.⁷⁷

Gyakorlati munkája, ami a 15. század végi Brassó társadalmi tagozódásáról szólt, elsősorban a módszertan bemutatására szolgált.⁷⁸ A társadalmat többek között foglalkozási, topográfiai, adófizetési-vagyoni alapon kategorizálta. A kvantitatív eredményeket pedig komparatív módszerrel támogatta meg, így helyezve a várost európai kontextusba. Granasztói ezen tanulmányát továbbá azért érdemes itt megemlíteni, mert a kvantitatív történetírásra jellemzően sikerült megcáfolni egy korábbi „megállapítást”, mely szerint a város templomai körül kialakult egy városias és egy falusias negyed között jelentős különbség állt fenn. Habár a tanulmány csupán egyetlen település vizsgálatára korlátozódik, úgy vélem, módszertani tekintetben jelentős fejleményként kezelendő, igaz, nem láttam jelét, hogy a munka visszhangot váltott volna ki a magyarországi történészközösség soraiból.

A 1970-es évek végén úgy tűnik módosult Granasztói témához fűződő felfogása. Az *A történet és a mérés – egy modell korlátai* című munkájából már az derül ki, hogy a moszkvai tapasztalatszerzés után az *École des Hautes Études en Sciences Sociales*-ban nyílt lehetősége további kutatásokat végezni.⁷⁹ Itt Michel Demonet-tel dolgozott együtt Kassa társadalomtörténetén. A módszer ebben az esetben mechanikus kartográfia és faktoranalízis volt, aminek eredményeképpen újszerű eredmények (és nem mellékesen korábbiaknál bonyolultabb ábrák) születtek, ám ami ennél esetünkben fontosabb, hogy Granasztói a tanulmány végén sokkal kritikusabbá vált a kvantifikációt tekintve, mint előző munkáiban. Érvei között ott szerepel, hogy a munka sokszor túlságosan fáradságos, sőt gyakran ha a kutató figyelmetlen, egyenesen felesleges, hiszen a lyukkártyákat nem lehet módosítani. Azt is kiemeli, hogy káros a történetírásra nézve, ha a kvantifikációt végcélként és nem segédeszközként használják a kutatók, és még rosszabb, ha ezt olyan helyeken teszik, ahol egyébként nem volna szükséges. A kvantifikálással kapott adatok a befektetett munka ellenére gyakran a már eleve ismert eredményeket hozzák. Granasztói mondanivalójában ezek implicit módon korábban is ott voltak, de úgy néz ki, előjelük megváltozott, aminek következményeként a negatívumok kerültek előtérbe. Ugyanebben a tanulmányban szembehelezkedik a kliometrikusokkal is, miszerint ez az irányzat nem veszi figyelembe a társadalom függvényében alakuló emberi cselekedetet, s mintegy előre elrendeltetett viselkedési formát feltételez az egyéntől.⁸⁰

A munka a korszakban is meglepetésként érthette a kvantitatív irányvonal támogatóit. Nem mondhatom azt, hogy e történettudományi metodika körül vegytisztán nagy, hivatalos viták bontakoztak volna ki, de a már említett Ránki-Benda „vita” mellett a

Granasztói–Benda „vitát” is meg kell említenem. Az idézőjeleim a témában kevésbé járatos olvasók számára is árulkodók lehetnek, ugyanis mindkét esetben az első vitára írt sorok egyben zárták is a diskurzust. Ismerve a vitapartnerek és e cikkem főszereplőinek történetírásán belül betöltött szerepét, úgy gondolom, bátran mondhatom: sajnos. Benda Gyula először is azt nehezményezte, hogy a matematika (mint elmélet) és a számítógép (mint eszköz) nincsenek kellőképpen elválasztva egymástól Granasztói munkájában. Ezután hozzászólásában már sokkal inkább a kvantifikációval kapcsolatban gyakran felmerült általánosabb kérdéseket bontja ki a vitatott tanulmány kapcsán. Nagy hangsúlyt fektetett a munkában arra, hogy kiemelje: a kvantifikációnak vitán felül vannak korlátai, de továbbra is annak lehetőségeinek feltérképezésére és előnyeinek kihasználására kellene koncentrálni. Ilyen például a módszertan azon tulajdonsága, hogy a kérdések explicitté válnak, számos korábban megfogalmazott állítást lehet vele igazolni, vagy cáfolni, persze, csak akkor, ha a források lehetőséget adnak rá.⁸¹ Teljes elfordulásról Granasztóinál mégsem beszélhetek, hiszen még 1981-ben is készítette a történész interjút a SZOCPROG⁸² íróival, mely kvantitatív gépi megoldásokat volt hivatott hétköznapiabb nyelvre egyszerűsíteni a társadalomtudósok számára.⁸³ Inkább olyan hullámvásárlásról van szó, ami a történeti siker és vélt, vagy valós kudarck függvényében mozgott.

Viták tekintetében meg kell még említenem a történetírás szélesebb köreiben gyűrűző és csak részben idekapcsolódó Mohács-vita egyik ágát. Perjés Géza többek között *Mohács* című kötetével vett részt a sok szólamon játszó diskurzusban.⁸⁴ A munkán igen jól érezhető a kvantifikáció hatása a történész történelemfelfogására. Perjés az új hadtörténet kifejezést alkalmazza a módszerére.⁸⁵ Ez nem jelent mást, mint modellalkotást, a gazdasági és a társadalmi háttér jelentőségének kiemelését, a hadtudomány szabályszerűségeinek és az általánosságok kihasználását.⁸⁶ A számok bár kisebb szerepet kapnak, de a mögöttük rejlő logisztikai elmélettel együtt megalkották az akciórádiusz elméletet, melyet Perjés vezetett be a magyarországi köztudatba. A kötet legnagyobb bírálója korábbi lektora, Barta Gábor volt. Véleménye szerint Perjés számításai a hadsereg létszámokra, rádiuszelméletre és bizonyos gazdasági ügyekre vonatkozóan elnagyoltak. Egyszerűen közhelynek tartotta azt a gondolatot, mi szerint a határ menti vilájak nem jövedelmezőek. Barta szerint túl sok a következtetés a munkában, amely támadás – úgy gondolom – abból fakadhatott, hogy indítójának történelemszemléletébe nem fért bele az általánosságok ilyen fokú kihasználása.⁸⁷ Végül is, Barta szerint Perjés e munkájával megszegi a tudomány alapszabályait, melybe ő maga is beletartozik.⁸⁸ Ezenkívül persze számos, egyéb problémát is számon kért a mű íróján, ám esetemben ezek elhagyása – minthogy témámhoz nem kapcsolódnak – talán megengedhető. Ellenfele válaszában az elméletek és a számítások védelmében egyértelműen az új gazdaság és társadalomtörténeti irányvonalaktól átítatott érveket sorakoztatott fel. Úgy gondolja, hogy Barta történelemfelfogásával vannak nagy problémák, amennyiben ő a „hipotézissel szemben a tapasztalást, a dedukcióval szemben az indukciót, a modellekkel szemben pedig a kézzelfoghatót, szemmel láthatót, tapintható forrásokból kiolvasható adatokat részesíti előnyben”.⁸⁹ Itt Perjésnek gyakorlatilag sikerült rámutatni a hagyományos és az új történetiszemlélet között húzódozó – véleményem szerint korántsem olyan egyértelmű – határvonalakra, mely a „pro” és „kontra” csoportot Európa-szerte szétválasztotta. Az említettek kisebb részletei a diskurzusnak, de céloom nem is lehet az, hogy az egyébként is mindkét fél által túlfeszített vitát bemutassam, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a kvantitatív történetírás körüli vita leginkább a „makro” szempontból kevésbé fontos helyeken zajlott, de kilépve ezekből a keretből hozzászólhatott a gazdaság- és társadalomtörténeten kívüli problémákhoz is. Perjéssel kapcsolatban meg kell még említeni

a dolgozatom időhatárát már túllépő gépi adatfeldolgozások kezdetét is. Az első ilyen publikációt 1978-ban adták közre az Agrártörténeti Szemlében, amiből kiderült, hogy Magyarországon ez számít az első valóban nagy adatmennyiséget feldolgozó számítógépes technikával végzett kísérletnek. Ebben az 1728-as adóösszeírás adataiból nyertek ki olyan gazdaság és társadalomtörténeti adatokat, mint például a kenyérgabona mennyisége egy adott területen élők arányában. Itt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi méréseket is végeztek, mindezt pedig a természetföldrajzi adottságokhoz mérték. Ennek kapcsán Perjés szerint az ilyen összeírások számítógéppel való feldolgozása lehetővé teszi a bennük rejlő rejtett információk kinyerését.⁹⁰

A KSH falai között egyéb nagyszabású munkálatok is zajlottak. Több mint tíz évvel korábban, azaz 1967-ben adták ki a *Magyarország társadalma és gazdasága 1867–1967* című kötetet, mely, ha a Magyar Gazdaságtörténet, a bevezetőmben bemutatott gazdaság- és társadalomtörténet-írás tartományának egyik szélén helyezkedik el (történeti gazdaságtörténet), akkor ezt a munkát az ellenkező oldal legszélére kell pozícionálni.⁹¹ A közel 150 oldal terjedelmű kötet az előszó négy bekezdése után elhagyja a narrációt és kizárólag grafikonokkal, ábrákkal és térképekkel mutatja be száz év történetét. A demográfiai az ipari a mezőgazdasági dimenziókon túl közlekedéssel (pl. vasúthálózat kiépítése, áruszállítás, külföldi légi forgalom, feladott táviratok száma) idegenforgalommal (külföldi és belföldi egyaránt) az életszínvonal bizonyos vetületeivel (pl. egy lakosra jutó élelmiszerfogyasztás, egészségügyi mutatók) mellett a kultúra mérésével is foglalkozik (pl. kiadott művek száma és példányszáma, színházelőadások és látogatók száma, rádióelőfizetések száma). Ezek az idősorok a gazdaságtörténetet egy állandó folyamatként fogják fel, melynek nincsenek külön kiragadott elemei a feldolgozott időszakban. Az idő mellett a tér szerepe is jelentőséget kap, hiszen a térképek segítségével ábrázolják a Magyarország határain belül érzékelhető elkülönülő régiók sajátosságait, az egyes tematikai pontok esetében.

Egy másik jelentős személyiség e téren Zimányi Vera, akit az ártörténetírás képviselőjeként tartanak számon, amiből egyenesen következik a számokhoz fűződő közeli viszonya, melyet Zimányi más területeken is felhasznált. Egy az 1950-es évek végén kezdődött kutatása során a Baththyány család Vas megyében (illetve nagyrészt a mai Burgenland területén) fekvő birtokainak 16–17. századi életét kezdte el vizsgálni, melyből két monográfiája is született. Az Ausztriában megjelent *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*⁹² című munkának előszavában írója kifejti, hogy itt egyebek mellett egy történeti-statisztikai módszertani kísérletről van szó.⁹³ Ezt, a nagy mennyiségű feldolgozott adat alapján, sikerre is vitte. Maksay Ferenc írt egy beszámolót a kötetéről magyar nyelven, amiből számára is ez volt az egyik legszembeütőbb tulajdonsága a munkának, igaz a módszertani kísérlet ügye kevésbé foglalkoztatta.⁹⁴ A *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert* testvérével, az *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*⁹⁵, 1967-ben kandidátusi értekezésként is beadott munkával együtt komoly módszertani próbálkozásnak tekinthetőek.⁹⁶ A dolgozat kiadott változatának közel háromnegyed részét a kutató által táblázatokba szedett, statisztikával kiegészített urbáriumok teszik ki, melyek a fő szövegben sem maradnak el. Zimányi vizsgálta a jobbágyok jövedelmét, vagyoni és földmennyiség szerinti társadalmi eloszlását, melyek igaz még nem hasonlíthatóak a történész későbbi munkáinak ár-index és faktoranalízis számításaira, de jól mutatják fiatalkori irányultságát. A kandidátusi értekezés vitája során pozitív jellegű kritikák és hozzászólások láttak napvilágot, ám a kvantifikációs motívumokat több esetben negatív kritikával illették. A fő indokok: a számítások nehezen értelmezhetőek, illetve meg-

bontják az olvashatóságot.⁹⁷ Mindez párhuzamba helyezhető a mű előéletével is, hiszen az eredetileg közel negyven ív terjedelmű szöveg hamarabb is kiadásra került volna, ám azt 1961-ben olyan módosításokkal engedték volna nyomdába, ami a terjedelem felére csökkentését és a táblázatok nagy részének elhagyását vonta maga után. Ezt Zimányi nem vállalta.⁹⁸ Hat évvel később az értekezés opponensei közül Sinkovics István kiemelte, hogy a számítások veszélyesek lehetnek, hiszen a történelem leegyszerűsítését vonhatják maguk után.⁹⁹ N. Kiss István pedig a kvantifikáció mellett háttérbe szoruló narrációt nehezményezte.¹⁰⁰ A KSH munkatársaként résztvevő Perjés Géza ellenben előnyösnek tartotta a matematikai módszerek használatát, s főleg a dolgozat történeti demográfiai vonulatát emelte ki pozitívumként.¹⁰¹ A kötet kiadása után néhány kevésbé számon tartott elméleti publikációja került az olvasóközönség elé. Zimányi elsőként írt az Egyesült Államokban kialakult kvantifikációs hullámról úgy, hogy azt a franciaországi fejleményekhez hasonlította. Három tanulmány ismertetésén keresztül átfogó módon mutatta be, hogy milyen eredményeket értek el a politikatörténeti, a gazdasági, a demográfiai vagy a gazdasági-szociológiai kutatások terén. Pro és kontra sorakoztatta fel az általa felhasznált tanulmányokat, melyek jól tükrözték Zimányi nézőpontját, mely szerint a kvantifikációt érdemes alkalmazni, ám annak csak reális, tehát a nem minden áron való használata a támogatandó.¹⁰² A társadalomtudományok rendszerező elméletekre alapuló átalakulása miatt, a kibernetika fokozatosan megjelent a különböző tudományágak képviselőinek publikációs listáján. Ebbe a sorba kapcsolódhat be egyik munkája, mely a történetíráson belülről helyezi a misztikusan hangzó, rendszerviselkedést megfigyelő tudományt.¹⁰³ Ez a tanulmány, ha önmagában nem is emelkedik ki a hasonló jellegű munkák halmazából, de arra biztosan jó példa, hogy bemutassa az igényt a többi társadalomtudomány és a történelem szorosabb kapcsolatának kiépítésére. A tanulmányok mellett nagyobb volumenű munkán is dolgozott. Zimányi igazán jelentős és máig használt munkájában (*Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*)¹⁰⁴ kimondva-kimondatlanul, de szembe fordult az elkanyarodás elmélettel,¹⁰⁵ és Magyarországot az európai környezetébe illesztve tárgyalta, rámutatva arra, hogy ezeken a területeken is jellemzően olyan folyamatok zajlottak le, mint amit a kontinens egészén megfigyeltek. A munka előkészületeit tanulmány is kísérte, melyben még inkább kidomborodott a Zimányi-féle kvantitatív módszertan gyakorlata.¹⁰⁶ A három évvel később megjelent kötetben már inkább a narráció dominált, ami nem akadályozza meg az íróat abban, hogy különböző trendeket mutasson be olvasójának. A kvantitatív elemek továbbra is nagy szerephez jutnak, ami mellett közgazdasági elméletek és eredmények is helyet kaptak. Itt kiemelendők az árindex, illetve a bér- és áradatokkal végzett számítások. Zimányi koncepciójában nagy hangsúlyt kapott a piacgazdaság. Ennek kapcsán kimutatta, hogy Magyarország elsősorban nyugati szomszédjaihoz kapcsolódott kereskedelmileg és gazdaságilag. Ezt úgy bizonyítja, hogy az egyes magyarországi folyamatokat mindig valamilyen nagyobb európai tendencia leszűrődéseként értelmezte, melynek áteresztő közege véleménye szerint nem más, mint a külkereskedelem.¹⁰⁷

Rajtuk kívül természetesen számos olyan kutató is tevékenykedett, akik munkássága révén nem kevésbé jelentős művek jöttek létre. A sokáig Franciaországban kutató, majd a KSH falai között Dányi Dezső és Fügedi Erik segítségével szakmai otthonra találó¹⁰⁸ Benda Gyula korszakhoz kapcsolódó munkái közül elsősorban a New Economic History-ról szóló írása az, ami igen jelentős momentum a kvantitatív történetírás magyarországi recepciója szempontjából, hiszen nemcsak az első nagyobb, a kliometriáról szóló munkát, de a később megjelent Ránki-tanulmány ellenpólusát is jelenti. Zimányi munkájával ellentétben itt kifejezetten a kliometrikus iskola eredményeiről és mód-

szertanáról tájékoztatta a magyarországi olvasóközönséget.¹⁰⁹ Benda szerint az Annales körön és a szeriális történészeken kívül ez a kísérlet törekszik leginkább a társadalomtudományos módszerek beépítésére a történettudományba. A tanulmányban tisztázza a történészek két csoportjának történelemfelfogását, mely szerint az egyik a történelmi tények teljes egyedisége, mások pedig a történelmi magyarázat szerkezetének átalakítása fölött törnek lándzsát. Illetve, rendszerbe szedi az kliometriát. Véleménye szerint ez az irányzat a gazdasági folyamatok magyarázatát „hipotetikus-deduktív modellek” segítségével ábrázolja. Az ily módon dolgozó kutató, hipotézist állít fel, majd ehhez anyagot és ezt igazoló vagy cáfoló elméletet keres, majd az eredményt elfogadja vagy elveti.¹¹⁰ Az elméleti fejtegetések mellett pedig olyan, magyar nyelven addig nem olvasható kliometrikus eredményeket mutatott be, melyek máig példatárként szolgálhatnak az olvasók számára. A történészek emellett nem elhanyagolható a történeti-statisztikai munkássága, melynek egy igen értékes monumentuma a *Számok és történelem* első kötete, amit kvantitatív jellegű forráskiadványként kell számontartani.¹¹¹ A sorozat törekvése egyértelmű: „A »Számok és történelem« sorozatcím annak a törekvésnek a kifejezését célozza, hogy múltunkat a számok – tágítsuk ki ezt a szimbólumot – a statisztikai adatok, a kvantitatív elemzés segítségével kívánjuk az eddiginél jobban megismerni. Ez a sorozatcím tehát két tudomány kapcsolatát, együttműködését hordozza azzal kecsegtetve, hogy a tartalom és a módszer helyes egyensúlya, vagy éppen újszerűsége eddig meg nem válaszolt kérdésekre ad feleletet, új kérdéseket tesz fel, vagy más választ ad beidegzett, már általánosan elfogadott tételekre.”¹¹² A sorozat többi darabja is e szellemben került a nyomdába. Nem elhagyható a Benda által 1972-ben tett kijelentés, mely nagy segítség a történész történelemszemléletének bemutatásához. A gazdaságtörténet-szek közötti a kvantitatív módszerek és a számítógép alkalmazása kapcsán kialakult csoportokat a történelem gazdasági szálainak milyenségének felfogásából eredezteti. Az, aki trendként tekint ezekre a folyamatokra – az ellentáborral szemben – vagy papíron, vagy géppel, de számol. Ugyanebből a beszámolóból az is jól érzékelhető, hogy Benda törekedni próbált arra, hogy a külföldön már kipróbált technikákat – a helyi forrásokkal egyeztetve – a magyarországi viszonyokra is alkalmazzák.¹¹³

Hasonlóan lehet jellemezni Katus Lászlót is. A vele készült, részben már ismertett interjújában Fernand Braudel, Jean Marczewski, Pierre Channu, Simon Kuznets, W. W. Rostow nevét említette, akik hatást gyakoroltak munkásságára.¹¹⁴ Ennek tükrében kell bemutatni vonatkozó művét mely az *A dualizmus kori Magyarország gazdasági növekedése (1867–1913)* (Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867 — 1913) néven került kiadásra.¹¹⁵ A tanulmányt külföldön a kvantitatív történetírás budapesti győzelmének hírmondójaként jellemezték.¹¹⁶ Ezt a kijelentést a magyarországi történetírás egészére vetítve hatalmas túlzásnak tekinthetjük. Ám módszertani tekintetben és annak tudatában, hogy a kötetet külföldre szánták, illetve, hogy szerkesztői Berend és Ránki voltak, valóban valamiféle pozitív áttérésnek lehet ezt tekinteni, főleg ha az *A rohoncsalonaki uradalom és jobbágsága a XVI–XVII. században* közel tíz évvel korábbi történetéhez hasonlítom azt. A bevezetőben Ránki így mutatja be a kötet adott fejezetét: „a második [tanulmány], melyet nyugodtan tekinthetünk az első átfogó kvantitatív szellemű kísérletnek a modern magyarországi gazdaságról...”¹¹⁷ Katus munkájának mivoltát a korszakban a korábban bemutatott álláspontok tükrén túl akkor érthetjük meg igazán, ha egy pillanatra eltávolodunk a gazdaság- és társadalomtörténet mikrovilágától. Így az látható, hogy 1968-ban bejelentették, hogy a történettudomány egyik legfontosabb feladata a szocialista tudat formálása, vagy, hogy a történészek többségének figyelmét a Molnár Erik-vita kötötte le.¹¹⁸ Ebben a környezetben Katus olyan jellegű munkát készített, amely mak-

rozdasági mutatóival mind módszertanilag, mind gazdasági elméletét tekintve, sőt még nyelvezetében is rokonítható a kliometrikusok munkáival. A Magyarországra vonatkozó GDP-számításokon túl, Katus öt időszakra bontja a tárgyalt korszak ipari termelési sorát, amit a növekedési ráta fluktuációja szerint alakított ki. Ez persze nem egyenlő nála a teljes gazdasági mutatókkal, melyekből ehhez hasonlóan négy fázist állapított meg az 1820-as évektől számítva. Többek között erre alapozta konklúzióját, miszerint Magyarországon a többi kelet-európai országhoz hasonlóan a *take off* korszak, illetve egyéb belső és külső gazdasági állapotok (pl. ezek az államok a nemzetközi munkamegosztásban mezőgazdaság termelésre rendezkedtek be, ami konzerválta állapotukat) minősége, még ha képes is volt a nyugati és közép-európai társaihoz hasonló növekedési mutatókat produkálni, azok gazdasági szintjét távolról sem érte el. Ennek következtében a „későn érkezők” között kapott helyet az iparosodás intenzívebb fokára lépő országok listáján. A fő művén kívül, persze, számos ideillő munkája van még, melyet egy 2008-ban kiadott tanulmánykötetben elevenítették fel az olvasóközönség számára.¹¹⁹ Ebben is megtalálható az *A dualizmus kori Magyarország gazdasági növekedése (1867–1913)* elődjeként is számon tartható az *A Kelet-Európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdése*hez című tanulmány, melyet először 1967-ben adtak ki.¹²⁰ A tanulmány fő célját e dolgozatom címe alatt található idézet foglalja a legjobban össze. Emellett még megjegyzendő, hogy a jegyzetekből jól érzékelhető Katus nyugat-európai irodalom iránti érdeklődése. Hivatkozásai között szerepel Marczewski, John Habakukk, John Maynard Keynes, Kuznets, David S. Landes, Rostow, és Gerschenkron is. Ez azért fontos, mert a legtöbb felsorolt kutató munkássága hozzájárult a kliometria kialakulásához. Ezzel nem állítom azt, hogy Katus érdeklődése a számok iránt egyértelműen az ő hatásukra alakult ki, hiszen már 1959-ben is tartott statisztikával alaposan megátmogatót előadást, de történeti gondolkodásmódjára – ahogy ezt önmaga is vallja, s ahogy iménti munkáiban is látszik – a fenti szerzők mindenképpen jelentős hatást gyakoroltak. Ilyen nemű munkásságának egy másik fontos pontjaként a tízkötetes *Magyarország Történetébe* írt fejezeteket lehet kiemelni. Korábbi tanulmányainak kiteljesedésként lehet ezekre tekinteni, amit az is alátámaszt, hogy a sorozat e részeit – a grafikai megoldások miatt – egyszerű átlapozással el lehet különíteni a kötetek többi részétől. Tartalmi szempontból talán még a korábbiaknál is nagyobb hangsúlyt kaptak a gazdaságot mozgató feltételek, például a kereslet-kínálat kérdése, vagy a nemzetközi tendenciák irányultsága, melyek már nem egyszerűen bemutatják az adott folyamatot, hanem komplex módon értelmezik azt. Arányaiiban visszaszorult az ipar, helyette pedig előtérbe kerültek a tőkeképződés, és a monetárisrendszer kérdései. Úgy gondolom, hogy Katus e munkája, a korábbihoz hasonlóan, bizonyos szempontból meghaladta korát, hiszen olyan eszközöket alkalmaz, és olyan eredményeket hoz, melyek a mai napig alkalmazhatóak.¹²¹ Ezekon a módszertani és gyakorlati eredményeken azonban bőven túlmutat Katus László munkássága. A fent bemutatott komoly magyarországi és nemzetközi ellenszél ellenére egyfelől beemelte a kvantitatív történetírás elemeit egy ország történeti szintézisbe, mely véleményem szerint egy, azt inkább ellenző környezetben fogant. Másrésztől, ezzel úgy sikerült idegen nyelvű szintérré kitörnie, hogy az említett kötetet a tárgyalt történetírói irányzatot nyíltan ellenző Berend Iván és Ránki György szerkesztették.

Egy különálló tematikai pontként lehet kezelni a már említett 1972-ben megrendezett kerekasztal-beszélgetést, melyet programalkotói, sőt intézményesülési kísérletként kezelhetünk, ami mellett megismerhető a „pro” csoport tagjaiban élő, a tanulmányok lapjain nem látható kép a kvantitatív történetírás jövőbeni kiterjesztéséről.¹²² Három csoportosulás tagjai között jött létre a diskurzus. A Magyar Történelmi Társulat a

Magyar Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztálya és a Neumann János Számítógép-tudományi Társaság tagjai ültek össze az első két szervezet kezdeményezése után. A történészek, mint a beszámolójukból kiderül, az 1970-es Nemzetközi Történészkongresszus hatására döntöttek a tanácskozás létrehozásáról.¹²³

Az egyik központi kérdésként a két tudományág összehangolásának esélyeit latolgatták, amire példaként és vitaindító tanulmányként Granasztói már említett, *A számítógépek a történettudományban* című munkája szerepelt. A forrásból kitűnő alacsony részvételi szám ellenére, a résztvevők igen nagy lelkesedéssel mutatták be kutatási területükről származó észrevételeiket. Ezt mutatja, hogy a közömbösök vagy ellenzők táborából nem igazán érkeztek felszólalni vágyó képviselők, minek következtében a „pro” csoporton belüli differenciáltságot és a résztvevők által indítványozott programokat lehet itt leíró módon és a teljesség igénye nélkül bemutatni. A beszélgetés során több különböző projekt is „közkézre” került, melynek bővebb tárgyalásától – terjedelmi okokból – el kell tekintsek.

Fügedi Erik beszédében számos lehetőséget és módszert mutatott be hallgatóságának, ami mellett a veszélyekre is felhívta a figyelmet. Szemléletében a hagyományos forrásközpontú nézet is jelen van, ami a kvantitatív történetírás inkább elméleti-technikai megoldásaival keveredett. Így például arra hívta fel a figyelmet, hogy a történészek feladatai között továbbra is ott szerepel a különböző forrástípusok egyberendezése, kataszterek készítése, de mellettük alkalmazni kell a modern statisztikai vívmányokat: a mintavételi eljárásokat, illetve a valószínűségszámítást.¹²⁴ Fügedi példáján keresztül lehet bemutatni azt az együttműködésre törekvő hajlamot, amely a „pro” csoport szellemiségét jellemezte, és amely egy további általános jellemzője a munkám elején bemutatott kvantitatív történeti irányzatoknak. „Elnézést kérek, hogy ismét azt mondom, amit már többször elmondtam, hogyha természetesnek tartjuk, hogy egy nagy épületet nem egy ember, hanem egy team épít fel, illetve tervez meg, amiben a vezető tervezőn kívül még statikus, épületgépész és isten tudja még ki mindenki van együtt, akkor ugyanezt valahogy meg kell alkotnunk a történettudomány keretein belül is. Külföldön is ezt az utat követik, és igen szép, természetesen az anyagtól függően különböző formáit valósították meg.”¹²⁵ Ezek a sorok jól mutatják Fügedi egész mondanivalóját: a történészeknek szüksége van a rokottudományokkal való szorosabb együttműködésre, nagyfokú specializálódásra és közösségi munkára a jelentős eredmények eléréséhez.

Katus Lászlót kell ismét megemlíteni, aki a jövő lehetőségeit taglalta. Szerinte ekkorra a kézi kvantifikációs eljárások már eljutottak arra a szintre, hogy továbbfejleszteni csak számítógépek segítségével lehet. Így a különböző statisztikailag alkalmazható források bemutatására tér rá, melyek véleménye szerint tömegüknél fogva igénylik a gépi feldolgozást. Végül, rámutat az új eljárások gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, politikátörténeti és a kultúrtörténeti lehetőségeire.¹²⁶

Perjés Géza és Veress Éva felszólalásaival pedig a megfogalmazódott ellenérveket lehet megragadni. Mindkét esetben egy óvatos érvrendszerrel van szó. Perjés szerint „... szükség lenne a matematika statisztikai módszereinek kikísérletezésére is, hiszen alig tudjuk, hogy a történettudományban miként alkalmazhatók, vagy legalábbis nem mindegyikről tudjuk, és éppen ilyen szempontból hatalmas meglepetések érhetnek bennünket. Ezek a módszerek mégis csak a természettudományokra álltak be...” Majd később hozzátesszi: „a számítógép nem hoz, nem hozhat forradalmat a történetírásban”. Mindezek mellett, Perjés szerint a „királyi út” megtalálása volna előremutató a matematikusok és a történészek között.¹²⁷ Veress álláspontja is hasonló, és korábban említett társainál valamelyest jobban reflektált az esetleges számítógépekkel való kutatói túlkapaszkodások problémájára.¹²⁸

A tanácskozáson Hanák Péter volt az, aki lefektette a munkaközösség programtervezetét.

Ebből az első pont, hogy egy féléves vagy éves munkatervet készítsenek. Ez azonban ne a Dányi, Katus és Wellmann által tanácsolt statisztikai adatbank előkészítése legyen, hiszen a kutatóknak sok egyéb dolguk is van, hanem a Perjés-féle kisebb, koncentráltabb kutatások köré tematizálódjon, melynek köré egészen új kísérletnek kell lenni.

Második pontként azt látta szükségesnek, hogy a közösségnek a számítógépet használó kvantitatív kutatások terén egy koordináló, az együttműködést elősegítő szerepe legyen.

Végül a társaság önképzési lehetőségeinek kiaknázását látta elérhető és elősegítendő célnak.¹²⁹

A csoport az 1960–70-es évek fordulóján tanúsított hangulatát jól tükrözi a beszámoló. Az érdeklődő kutatók pozitívan tekintettek az eredményes kutatásokkal kecsegtető jövőbe. A felhasznált források tükrében az látszik, hogy még 1981-ben is működött a Kvantum Klub, mely a társadalomtudósok önképző, tapasztalatcserélő találkozóhelye volt, ahol előadhatták egymásnak kutatásaik eredményeit.¹³⁰

Egy másik gyűlés is megemlíthető itt. 1979 márciusában a Magyar Történeti Társulat szegedi vándorgyűlése a történetírás és a társadalomtudományok kapcsolatáról szolt.¹³¹ Az előző eseménnyel szemben itt részt vettek olyan történészek is, akik részben vagy egészében elutasították a közgazdaságtudomány és a történettudomány házasítását, aminek köszönhetően láthatóak a korábban felvázolt csoportok és határok. Ahogy már részben említettem, Ránki előadást tartott a kvantitatív történetírásról és a kliometriáról. A beszámoló szerint itt is kritikus hangnemet ütött meg, de talán ebben az esetben célja az volt, hogy elősegítse a marxista gazdaságtörténeten belüli előremozdulást. Érdekes adalék lehet, hogy a forrás egyik sora igazolni látszik Kövér György azon gondolatát, hogy Ránki ellenérzéseit talán az is kiválthatta, hogy tartott attól, hogy a lassan a keleti-marxizmus hatása alól felszabaduló történetírás túlzottan a közgazdaságtan befolyása alá kerül.¹³² A vitapartnerek között volt Katus László, aki sérelmezte, hogy a kvantitatív módszerek továbbra sincsenek kellőképpen befogadva a történetíráson belül. Felszólalt Ehrlich Éva is, aki a közgazdaságtudományi módszerek történelmi témán való alkalmazásának korlátaira hívta fel a figyelmet, illetve nagy problémának tartotta, hogy a két tudományág között nincs párbeszéd. A beszélgetésen részt vett Gyimesi Sándor, aki a témához sok vonatkozásban kapcsolódó munkáinak egyikében maga is bemutatta a kvantitatív történetírás módszereit,¹³³ ekkor pedig a gazdaságtörténet perspektívájának kiszélesedéséről beszélt a jelenlévőknek. A témához később hozzászólók között volt Gunst Péter, Orosz István, és T. Mérey Klára. Előbbi a kvantifikáció magyarországi elmaradottságának egyik lehetséges okát említette meg, mégpedig, hogy a korai 20. század eleji próbálkozások tudománytörténeti okokból hamar elhaltak. Az utóbbiak pedig a regionális kutatások oldaláról értékelték pozitívan a mikroökonómiai vizsgálatokat.¹³⁴

Egy másik, e dolgozat tekintetében releváns előadó Losonci Ágnes volt, aki a szociológia és a történettudomány kapcsolatáról tartott előadást. A kialakult vita, a gazdaság- és társadalomtörténet-írás interdiszciplináris voltát járta körül. A referátum után nemcsak abban értettek egyet a résztvevők, hogy a szociológia és a történettudomány egymásra utalt olyan kérdésekben, mint például az életmódkutatás (Ferge Zsuzsa, Hanák Péter), de a beszélgetés tovább gyűrűzött a pszichológia területeire is (Hunyadi György, Pataki Ferenc), ahol a társadalomtörténeten belüli identitáscsoportok vagy az etnopszichológiai kutatások esetleges előnyeit hozták szóba. Berend T. Iván nagyobb elméleti konfrontáció nélkül zárhatta azzal, hogy szerinte gyakorlatilag lehetetlen interdiszciplinaritás nélkül társadalomtörténetet írni.¹³⁵

(A kutatás eredményei) Kutatásaim során csupán a magyarországi folyóiratok lapjairól kirajzolódott, hogy az európai gazdaság- és társadalomtörténet-írás berkein belül egy kvantitatív irányvonal kezdett kibontakozni az 1960-as és 70-es években. Ezzel párhü-

zamosan pedig jól észrevehetően erősebb kapcsolat alakult ki a rokontudományokkal. Röviden így foglalható össze az a közeg, amiben a magyarországi történészközösség egyes csoportjai, vagy tagjai felrajzolhatóak a nyugati világ térképére. Ezek mellett természetesen továbbra is számontartandó, hogy az általam bemutatott szakterületi trendek csupán egy részhalmozát képzik a történetírás egészében végbement változásoknak.

A hatások egy része a beszámolók alapján bemutatatható, és rangsorolható is egyben. Elsősorban az szovjet és a francia hatást tartom jelentősnek. Úgy vélem, ez a korábbra visszanyúló francia–magyar történészi kapcsolatoknak, valamint a geopolitikai helyzetnek volt köszönhető. Egy-egy kisebb befolyású csoportot képviseltek a lengyelországi és az egyesült államokbeli irányvonalak. Valószínűleg a geopolitikai helyzetnek köszönhetően, közülük is szorosabb volt az előbbi, de attól függetlenül, hogy történetek lengyel–magyar közös munkálatok, s hogy rövid időn belül két elemző tanulmány is megjelent az amerikaiak irányzatairól, nem befolyásolták olyan nagymértékben a helyi történéseket, mint az előbb említettek. A különböző hatások mégsem különíthetők el teljesen, csupán sejteni lehet ezeket. Nem lehet megállapítani teljes mértékben, hogy ki az, akit a kliometrikusok, s akit Chaunu-ék, vagy ki, akit pedig valami egészen más dolog térített a kvantitatív történetírás közelébe.

Amikor a gazdaság- és társadalomtörténet-írást a kvantitatív irányvonalhoz fűződő viszonyok szempontjából vizsgáltam, két külön alcsoport körvonalazódott számomra a „pro” csoporttal szembehelyezkedve, vagy szembehelyezhetően. Az egyik irányzatot Pach Zsigmond Pállal és Molnár Erikkel lehet bemutatni, akik igaz, tudomásul vették a kvantitatív törekvéseket, de inkább közönyös maradt számukra a kérdés.

Velük ellentétben Berend T. Iván és Ránki György már sokkal aktívabb bírálója volt az új elméleteknek. Közülük is Ránki György volt az, aki többet foglalkozott a kérdéssel. Ránki erős kritikával illette a kvantifikáció minden ágát, ezek közül a kliometria ellen érvelt a leginkább, amiben politikai-ideológiai ellenszenvét is kifejtette. Mindemellett láthatóan nem állta útját az új tendenciákat próbálgató komoly kutatásoknak. Fontos adalék lehet, hogy tőle nem állhattak távol az ilyen típusú elemzések,¹³⁶ illetve a kötelező marxizmus gyengülése után esetlegesen tarthatott egy újabb invazív irányzattól.¹³⁷

A felhozott dokumentumok alapján a magyarországi kvantitatív irányzat résztvevői bár hoztak új eredményeket, igazán nagy jelentőségű műveket csak kevesek írtak. A történelemelméleti munkák jelentősége megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha ezek ebben a korszakban az útkeresés fázisát csak egyes esetekben lépték túl, s ma már nem nagyon jelentenek hivatkozási alapot a kutatók számára. A forrásokból az körvonalazódott számomra, hogy leginkább Katus László, Granasztói György, Zimányi Vera, és Benda Gyula voltak azok, akik az irányvonalat leginkább támogatták. Rajtuk kívül a KSH munkatársait lehet még az iskola kísérletező tagjainak tekinteni. A gyakorlati kutatások esetében Katus említett makrogazdasági tanulmányát kell a leginkább kiemelni. Ezen túl a tízkötetes Magyarország Története munka az, ami mindenképpen a helyi történetírás „makroszintjére” emelte ezt az irányvonalat. Hozzá hasonlóan Granasztói és Zimányi is írt e témában jelentős munkákat. Őket elsősorban talán a számítástechnika, mint új, a történészek körében bevezetendő technika „népszerűsítését”, és a francia iskola módszereit végző történészekként lehet bemutatni, akik egyaránt foglalkoztak elméleti és gyakorlati kérdéskörökkel. Benda Gyulával egyetemben, aki hasonlóan kvantifikált kutatásai során, ám elsősorban a kliometriáról írt munkája az, ami miatt dolgozatomban szempontjából kiemelendő, hiszen nemcsak az első alapos próbálkozásról, de azóta is alkalmazható munkáról lévén szó. Végül ide kapcsolható Perjés Géza is, akinek akciórádiusz elmélete, attól függetlenül, hogy nem bizonyult időtállóknak, ismét

egy példa a kvantitatív történetírás jelenlétére a szélesebb értelemben vett történettudomány színterén. Azt azonban továbbra sem gondolom, hogy ezen esetek kapcsán azt lehet mondani, hogy e történetírói irányzat „bevette” magát a magyarországi történetírói közösség köreibé.

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy bemutassam a történettudományban az 1960–70-es években lezajlott folyamatok és irányzatok egy változatát. Reményeim szerint ezzel sikerült többet írnom, mint egy egyszerű bevezetőt, annak ellenére, hogy számos kérdés további mélyítést és kutatást kíván. Természetesen munkámból több vonatkozás hiányzik, melyek vagy helyszűke miatt, vagy jelenlegi információhiány miatt kimaradtak, ám nélkülözhetetlenek a különböző folyamatok megértéséhez. Ezeket remélhetőleg a jövőben képes leszek pótolni, hiszen a történet nem ért véget az 1970-es éveket bezárólag. Önmagában már a Kvantum Klub¹³⁸ is egyfajta továbbélést jelentett, és az ekkor megjelent új próbálkozók (például Bácskai Vera és Nagy Lajos¹³⁹), és az itt bemutatott kutatók közül is többen folytatták a kvantitatív történetírás műfaját. Mégis, az 1970-es évek legvégén, ahogy munkámban próbáltam éreztetni, mintha egy bizonyos fokú elfordulás vagy inkább más irányba hajlás volna látható a történetírás e színterén.

JEGYZETEK

- * A kutatást a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatta.
- 1 Vö. Ernst Breisach: *Historiográfia*. Budapest, 2004.
 - Romsics Ignác: *Clio* bővületében, magyar történetírás a 19–20. században. Magyar történetírás a 19–20. században nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2013; 4
 - Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest, 2001; Schneider Axel – Woolf Daniel: *The Oxford History of Historical Writing, 1945 to the Present*. Oxford, 2011. 5
 - 2 Donald S. Lutz az 1980-as években például az idézettség számszerűsítésével próbált egzakt segítséget nyújtani a republikanizmus-vita résztvevőinek. A vállalkozás azonban nem hozta a hozzáfűzött reményeket, és az egyébként politológus végzettségű Lutzt komoly kritikával illették a történészek, hiszen annak módszere mellőzte a forráskritikát és a minőségi dimenziókat. Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita, vita az amerikai forradalom eszmétörténet hátteréről*. Budapest, 2003. 255–258. Persze érdemes megjegyezni, hogy a hasonló példák mellett a narratív történetírás egyes változatai ezen a tudományterületek határmezsgyéjén működő diszciplínák eredményei alapján megkérdőjelezik. Richard J. Evans egészen odáig elmegy, hogy bár a kliometrikusok a történelem megváltását tűzték ki célul, nemcsak a történelem nagy kérdéseire csendesedtek el, hanem valójában saját területeiken is hibát hibára halmozva dolgoztak Richard J. Evans: *In Defence of History*. London, 2000. 58.
 - 3 Kövér György: *Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 189–203.; Faragó Tamás: *Három évtized, a KSH könyvtár történeti statisztikai kutatócsoportjának története (1954–1985)*. Budapest, 2015.
 - 4 A kutatások irányát mutatja: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között, tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest, 2012.
 - 5 Ezt a kifejezést világviszonylatban használom, aminek értelmében Európa mellett Észak-Amerika országai tartoznak bele.
 - 6 Rowney D. K. – Graham J. Q. (eds.): *Quantitative History*, Dorsey Press, 1969.
 - 7 Ezek az irányzatok célkitűzésük mellett érvrendszerben és fogalomhasználatban is komoly hasonlóságokat mutatnak. Vö. Fogel: *i. m.*; Pierre Chauvu: *Szerídlis történelem. Mérleg és perspektívák*. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007. 251–276.; Jean Marczewski: *Kvantitatív történetírás*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 1977. 291–303.
 - 8 Szijártó M. István a Debrecenben, 2014 novemberében megrendezett Első Nemzetközi Historiográfiai Konferencián elhangzott *To the History of Quantitative and Social History in Hungary in the 1960-70s* előadásom kapcsán hívta fel a figyelmemet a kérdéskör pontosabb kidolgozásának fontosságára. A konferenciáról bővebben: <http://ujkor.hu/orszagjaro/>

- historiografiai konferencia_debrecen (utolsó leltetés: 2016. 03. 22.)
- 9 A cián, a bíbor, a sárga és a fekete színekkel operáló nyomdászokat használt színkeverési módszer. A kikevert színezőanyagokat pedig térben helyezi el. Hasonló, csak éppen kétdimenziós változatokat láthatunk grafikus programok színpalettaiként is.
- 10 Breisach: *Historiográfia*. 368.
- 11 Ez a kifejezés a kvantitatív történetírást jelöli, Fogel egyik tanulmányában. Vö. Robert William Fogel: „Tudományos” és tradicionális történetírás. Világtörténet (1986) 3–4. sz. 7–39.
- 12 Fogel: „Tudományos” és tradicionális történetírás. 38.
- 13 Hartmut Kaelble: *A nemzetközi történeti összehasonlítások változása az 1970-es évek óta*. Aetas, 29. évf. (2014) 3. sz. 187–188.
- 14 Berend T. Iván: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai*. Századok 105. évf. (1971) 2. sz. 254.
- 15 Ránki György: *Finnország gazdasági fejlődésének néhány kérdése*. Századok, 111. évf. (1977) 2. sz. 381–390.
- 16 Schneider–Woolf: *The Oxford History of Historical Writing, 1945 to the Present*. 312.
- 17 Berend: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai*. 256.
- 18 Hartmut Kaelble: (interjú) „A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, mint az 1960-as években, de interdiszciplinárisabb”. Aetas, 29. évf. (2014) 3. sz. 171–176.
- 19 Schneider–Woolf: *The Oxford History of Historical Writing, 1945 to the Present*. 365.
- 20 Gyáni Gábor: *Egy új történeti forrás: az adatbank*. Történelmi Szemle, 24. évf. (1981) 1. sz. 96–97.
- 21 Berend: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai*. 258.
- 22 Granasztói György: *NDK–magyar történeti konferencia az összehasonlításról és a kvantitatív módszerek alkalmazásáról a történettudományban*. Történelmi Szemle, 22. évf. (1979) 3–4. sz. 610–613.
- 23 Az észak kiemelése a Szovjetunióból a források kategóriarendszere miatt történt, ott ugyanis mindig külön említették őket.
- 24 Deopik, D. V. – Dobov G. M. – Kahk J. J. – Kovalcsenko I. D. – Palli H. E. – Usztyinov V. A.: *Hogyan nyerhetünk történeti információt kvantitatív és gépi úton?* In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 1977. 278.
- 25 Berend: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai*. 256.
- 26 Jedlicki azt vetette fel, hogy mivel a nemzeti jövedelem nagyobbik része a főnemesség kezében volt „mindenfajta tovább fejlődés [...] csak akkor jöhetett volna létre, ha a lengyel mágnások jövedelmük egy részét beruházták volna az iparba, vagy ezeket a beruházásokat az állam eszközölte volna”. Berend: *Az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai*. 252–253.
- 27 Niederhauser Emil: *A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyes bizottság 10. ülésszaka, 1972. december 6–9. Századok, 106. évf. (1972) 6. sz. 1469–1473.*
- 28 Székely György: *A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet Európában a kései feudalizmus korában: a Lengyel–magyar Történész Vegyes Bizottság 1971. évi ülésszaka*. Századok, 106. évf. (1972) 3. sz. 808–810.
- 29 L. Nagy Zsuzsa, Unger Mátyás: *A Lengyel Történelmi Társulat X. Kongresszusa*. Századok, 103. évf. (1969) 2–3. sz. 902.
- 30 Bódy Zsombor, Cieger András: *Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Katus Lászlóval*. In: Katus László: *Sokszólamú Történelem, válogatott tanulmányok és cikkek*. Pécs, 2008. 454.
- 31 Petneki Áron: *Beszélgetés Jerzy Topolskival*. Történelmi Szemle, 25. évf. (1982) 1. sz. 170–171.
- 32 Kövér György: „... gondoltam, ha olyan drámai történetet van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok.”: *Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel*. Aetas, 19. évf. (2004) 1. sz. 187.
- 33 Scott M. Eddie: *A földtulajdoni címtárak mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai*. In: Mariann Nagy (szerk.): *Híd a századok felett: Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1998; 331–341. Scott M. Eddie: *Price, Quantity, and Terms of Trade Indexes for Hungarian External Trade, 1882–1913*. In: Mária Visi Lakatos (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Budapest, 1996. 61–86. Nem mellékes azonban, hogy Berend 65. születésnapi kötetébe is írt a kliometrikus: Scott M. Eddie: *Hungarian Economic Reform, 1968–1989: The Illusions and Delusions of The New Economic Mechanism*. In: Buza János, Csató Tamás, Gyimesi Sándor (szerk.): *A gazdaságtörténet kihívásai, tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára*, Budapest, 1996. 383–394.
- 34 John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990. Előszó.
- 35 John Komlos: *The Habsburg Monarchy as a Custom Union*. Princeton, 1983.
- 36 Benda Gyula: „... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” – *Beszélgetés John Komlossal*. Aetas, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 528.
- 37 Glatz Ferenc (szerk.): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 1977.
- 38 Granasztói György – Zimányi Vera: *Számok és számítógépek a történettudományban. Szovjet könyv magyarul az elektromos számítógé-*

- pek felhasználásáról a történeti kutatásokban. Világtörténet 19. évf. (1969) 1. sz. 49–55.
- 39 Usztyinov, Valentin Alekszejevics: *Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban*. Világtörténet, 1964/1. 23–58. Illetve sajnos a kezembe nem került, de a Granasztói–Zimányi közös tanulmányból megtudható, hogy Usztyinovtól egy *Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban* című kötet is megjelent, de ahogy később említtem, kereskedelmi forgalomba sosem került.
- 40 Usztyinov: *Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban*. 58.
- 41 Katus: *Szokszólamú Történelem*. 453–454.
- 42 Makkai László – Zimányi Vera – Katus László: *Francia-magyar gazdaságtörténeti konferencia*. Századok, 102. évf. (1968) 5–6. sz. 1088–1103.
- 43 Talán fontos kiemelni, hogy más társadalomtudományos ágaknál, például a szociológia terén is megfigyelhető ez a folyamat. Itt meg lehet említeni Andics Jenő egy munkáját, ahol a szerző két kolni kutatóútjának tapasztalatait írja le. A tanulmányból nemcsak az látszik, hogy e tudományterülettel kapcsolatban is kijelenthető a számítástechnika felé való érdeklődés, de ennek egy jelentős mozgatórugóját a rokontudományokkal való közös munka szándéka adja. Andics Jenő: *A társadalomtudományi adatbankról*. Szociológia, (1974) 2. sz. 274–284.
- 44 Daniel J. Boorstin: *Enlarging the Historian's Vocabulary*. In: Robert William Fogel – Stanley L. Engerman (ed.): *The Reinterpretation of American Economic History*. New York, 1971. xi–xiv. Lásd még: David Greasley – Les Oxley: *Clio and the Economist: Making Historians Count*. In: David Greasley – Les Oxley (eds.) *Economics and History, Surveys in Cliometrics*. 2011. 2.; Peter Mathias: *On Economic History: The Progress of a Discipline Living with its Neighbours*. In: Gelina Harlaftis – Nikos Karapidakis – Kostas Sbonias – Vaios Vaiopoulos (eds.) *New Ways of History*. New York, 2010. 130. Paschalis Kitromilides: *The Encounter of History with the Social Sciences*. In: Gelina Harlaftis, és társ.: *New Ways of History* 167.
- 45 Iván Berend: *An Economic History of Nineteenth-Century Europe*. Cambridge, 2013. 15–17.
- 46 Fogel történetiszemléleti változásait jól nyomon lehet követni: Fogel: „Tudományos” és tradicionális történetírás. Illetve Samuel H. Williamson – John S. Lyons: *Interview with Robert W. Fogel (1990)*. In: John S. Lyons – Luis P. Chain – Samuel H. Williamson (ed.): *Reflections of the Cliometrics Revolution*. New York, 2007. 332–352. És Herry Kreisler: *Afterword, A Conversation with the Author. (2004)*. In: Robert William Fogel: *Explaining Long-term Trends in Health and Longevity*. New York, 2012. 133–146.
- 47 Pach Zsigmond Pál: *II. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus*. Századok, 97. évf. (1963) 1. sz. 258.
- 48 Pach a Molnár Erikkel való közös szemléletének továbbéléséről adott tanúbizonyságot, amikor 1977 újra megjelentette a Molnár történetírásáról írt munkáját, melyben fellelhető a kvantitatív módszerek használatára vonatkozó neutrális fel fogás. Pach Zsigmond Pál: *Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról (1967)*. In: Pach Zsigmond Pál: *Történetiszemlélet és történettudomány*. Budapest, 1977. 520–530.
- 49 Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1969.
- 50 Hanák Péter: *Szakmai kritika és értékrend a történettudományban*. Századok, 112. évf. (1978) 2. sz. 347–361.
- 51 Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1976.
- 52 Berend T. Iván: *A Magyar Történelmi Társulat vándorgyűlése*. Századok, 110. évf. (1976) 3. sz. 537. Mára Berend nézőpontja valamilyen mértékben a neutrális csoport irányába mozdult. Igaz a kvantifikáló történetírással szemben még 2013-as munkájában is több érvet sorakoztatott fel, mint mellette, magát ennek ellenére a mindkét fél (régii és új gazdaságtörténet-írói iskola) eredményeit felhasználó kutatóként definiálta. Iván Berend: *An Economic History of Nineteenth-Century Europe*. 15–17.
- 53 Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest, 1977. 46–53.
- 54 Ránki: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. 52.
- 55 Ránki: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. 53.
- 56 Ránki György: *Közgazdaságtan és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. In: *Mozgásterek, Kényszerpályák*. Budapest, 1983. 22–119. 68.
- 57 Ránki: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. 55., 61.
- 58 Ránki: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. 66.
- 59 L. Nagy Zsuzsa – Gunst Péter: *Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről*. Századok, 113. (1979) 1. sz. 133–134.
- 60 A vitakezdemény legnagyobb problémája, hogy a végjegyzet részeként szerepel, mind a két kiadott kötetben, melyben Ránki ezen munkája helyet kapott. Ennek köszönhetően könnyen rejtve maradhat az olvasó előtt. Ránki mondanivalója akkor válik igazán érthetővé, amikor a Magyar Tudomány oldalain találkozunk vele, ugyanis ott a lábjegyzetre

- átváltva – véleményem szerint – Fogel kritikája után, még frissen érzékelhetjük Ránki problémáit Benda tanulmányával. Ránki György: *Az új gazdaságtörténet amerikai iskolája*. Magyar Tudomány, 22. (84). köt. (1977) 3. sz. 164–172.
- 61 Benda: „... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” – *Beszélgetés John Komlossal*. 259.
- 62 Ránki György: *John Komlós: The Habsburg Monarchy as a Custom Union : Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century = A Habsburg monarchia mint vámunió : gazdasági fejlődés a 19. században*. 1983. Századok, 122. évf. (1988) 3. sz. 509–511.
- 63 Komlós: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*.
- 64 Ádám Péter (ford.): *Interjú George Dubyvel*. Valóság, 1972/12. 101.
- 65 Hont István: *Douglass C. North: Túl az új gazdaságtörténeten : The Journal of Economic History, 1974. Századok* 108. évf. (1974) 4. sz. 1011–1012.; Hont István: *J. D. Gould: Hipotetikus történelem: The Economic History Review*. 2. 1969. Századok, 105. évf. (1971) 3–4. sz. 844–846.; Hont István: *Robert W. Fogel: A történetírás és a retrospektív ökonometria: History and Theory, 1970. Századok*, 106. évf. (1972) 3. sz. 774–775.; Hont István: *William R. Waters: A gazdaságtörténet értelmezési módszerei: Economy and History, 1972. Századok*, 108. évf. (1973) 5–6. sz. 1281–1282.
- 66 George Steiner: *Egyre távolabb a szónál*. Budapest, 1970.
- 67 Nem elhanyagolható adalék lehet a filozófus életének azon része, hogy Franciaországban született és az Egyesült Államokban élt. Így szemtanúja lehetett több, a szövegben említett meghatározó kvantitatív iskola kifejlődésének.
- 68 Gyimesi Sándor: *Magyar Gazdaságtörténet I/1. (1848-ig)*. Budapest, 1971; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *Magyar Gazdaságtörténet I/2. 1848–1918*. Budapest, 1971; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *Magyar Gazdaságtörténet II/1. (1948–1944)*. Budapest, 1971; Berend T. Iván: *Magyar Gazdaságtörténet II/2*. Budapest, 1971.
- 69 A jelenségről bővebben: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal”, néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közre adásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Erős–Takács: *Tudomány és ideológia között, tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. 62–74.
- 70 Usztyinov: *Elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban*. 23–58.
- 71 Kettőt említve McCormick, E. M.: *Számítógép felhasználásának irányzata a tájékoztatásban. Tudományos és műszaki tájékoztatás*. 1962/5. 99–100. Péter Gábor – Gergő József: *Elektronikus számítógép alkalmazásának tapasztalatai ipari vízhálózat tervezésénél*. Műszaki Tervezés, 7. évf. (1967) 3. sz. 19–21.
- 72 Floud, Roderick: *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*. Princeton, 1973. 185–208. Lyukkártyás adatrögzítés mechanizmusáról Terestyényi Tamás: *Dokumentáció az empirikus szociológiában, egy központi adattár lehetséges struktúrája*. Szociológia, (1974) 2. sz. 285–299.
- 73 Erre enged következtetni Perjés Géza egyik, Barta Gábor számára írt válaszában az a hasonlat, amelyet egyik barátja említett neki. A meg nem nevezett ismerős a történelmi általánosságokra való támaszkodás melletti álláspontja szerint attól, hogy a forrás nem közli, hogy a szobában van lámpa, még nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy van. Ez a hasonlat feltételezésem szerint Benda Gyulától származhat. Egy tanulmányában ezzel az esettel kapcsolatban azokat a „fundamentalistákat” emlegeti „akik azt mondják, hogyha nincs rá írott forrás, hogy valakinek két lába volt, azt még feltételezni sem lehet”. Benda Gyula: *A történelmi tényről a „tényellenes” hipotézisig*. In: *Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 51.
- 74 Granasztói György: *A történész és a számítógép kapcsolatáról*. Magyar Tudomány, 16 (78) évf. (1971) 7–8. sz. 482.
- 75 Granasztói György: *A történész és a számítógép kapcsolatáról*. 481–482. Granasztói György: *Mit ad a matematika a történésznek?* Magyar Tudomány, 20 (82) évf. (1975) 1. sz. 38.
- 76 Granasztói György: *felsőolvasása. Számítógépek és a történettudomány*. Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 564–565.
- 77 Vö.: itt felhasznált munkák.
- 78 Granasztói György: *Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén*. Századok, 106. évf. (1972) 2. sz. 350–399.
- 79 Granasztói György: *A történész és a mérés – egy modell korlátai*. Történelmi Szemle, 21. évf. (1978) 2. sz. 314–329.
- 80 Granasztói György: *A történész és a mérés – egy modell korlátai*. 324–329.
- 81 Benda Gyula: *Kvantifikáció és történelem. Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés – egy modell korlátai” című írásához*. Történelmi Szemle, 22. évf. (1979) 1. sz. 105–108.
- 82 SZOCPROG: Manchin Róbert és Füstös László által írt kifejezetten társadalomtudósok számára készített adatelemzési program, mely felhasználóbarátabb volt, könnyebb kezelősége miatt, mint az azt megelőző technikák. Vö. következő lábjegyzet.
- 83 Granasztói György: *Történeti kutatómunka – gombnyomásra. Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről*. Történelmi Szemle, 24. évf. (1981) 2. sz. 79–84.

- 84 Perjés Géza: *Mohács*. Budapest, 1978.
- 85 Perjés: *A tudománysszakok együttműködéséért – Válasz Barta Gábornak (Még egyszer a Mohács-vitáról)*. Magyar Tudomány, 25 (87) évf. (1980) 8–9. sz. 635.
- 86 Perjés: *Mohács*. 13–19.
- 87 Barta Gábor: *Az országuít szélére vetett vita*. Magyar Tudomány, 25 (87) évf. (1980) 2. sz. 115., 117., 119.
- 88 Barta Gábor: *Vita és gyümölcsei (Még egyszer a Mohács-vitáról)*. Magyar Tudomány, 25 (87) évf. (1980) 8–9. sz. 636.
- 89 Perjés: *A tudománysszakok együttműködéséért – Válasz Barta Gábornak (Még egyszer a Mohács-vitáról)*. 634–635.
- 90 Perjés Géza: *Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról*. Agrártörténeti Szemle, 21. évf. (1979) 1–2. sz. 11–80.
- 91 Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország társadalma és gazdasága 1867–1967*. Budapest, 1967.
- 92 Zimányi Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt, 1962.
- 93 Zimányi: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. II. számozatlan oldal.
- 94 Maksay Ferenc: *Zimányi, Vera: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Agrártörténeti szemle, 8. évf. (1966) 1–2. sz. 201.
- 95 Zimányi Vera: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Budapest, 1968.
- 96 Sinkovics István: *Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században (opponensi jelentése)*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1967) 1–2. sz. 245.
- 97 Sinkovics: *Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században (opponensi jelentése)*. 245. Illetve Szendrey István: *opponensi jelentés: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1967) 1–2. sz. 252–255.
- 98 Zimányi Vera: *Válasz a kandidátusi disszertáció opponenseinek, felszólalóinak*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1967) 1–2. sz. 264.
- 99 Sinkovics: *Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században (opponensi jelentése)*. 247.
- 100 N. Kiss István: *Felszólalása Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1967) 1–2. sz. 258–259.
- 101 Perjés Géza: *Felszólalás: Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Agrártörténeti Szemle, 9. évf. (1967) 1–2. sz. 256.
- 102 Zimányi Vera: *Kvantifikáció az Északamerikai Egyesült Államok történetírásában*. Világtörténet, 19. évf. 1969, 55–64.
- 103 Zimányi Vera: *Kibernetika és történelem*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 3. sz. 397–403.
- 104 Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1976.
- 105 Zimányi: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. 81–82.
- 106 Zimányi Vera: *A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben*. Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 378–410.
- 107 Zimányi: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. 80–81.
- 108 Bódy Zsombor – Cieger András: „Élni a talentumokkal”. Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával. Századvég, 2004. 34. sz. 184–185.
- 109 Megjegyzendő, hogy a tanulmány nagyban támaszkodik Robert William Fogel egy 1971-es tanulmányára. Vö. Benda Gyula: *New Economic History*. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. 33–46. Eredetileg: Benda Gyula: *New Economic History*. In: Dányi Dezső (szerk.): *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. Budapest, 1975. 261–276., valamint Robert William Fogel: *The New Economic History: Its Findings and Methods*. In: Fogel–Engerman: *The Reinterpretation of American Economic History*, New York, 1971. 1–12.
- 110 Benda Gyula: *New Economic History*. 33–34., 43–44.
- 111 Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Számok és történelem 1. Budapest, 1973.
- 112 Benda: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. 5.
- 113 Benda Gyula: *felszólalás, Számítógépek és a történetudomány*. Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 560.
- 114 Katus: *Sokszólamú Történelem*. 454.
- 115 Katus László: *Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867 – 1913)*. In: Berend T. Iván (szerk.) *Social-economic researches on the history of East-Central Europe*. Budapest, 1970. 35–127.
- 116 Kövér György említi, hogy Nachum T. Gross, Katus munkája kapcsán (is) írt a kvantitatív gazdaságtörténet budapesti győzelméről. Kövér: *Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében*. 198.
- 117 Berend T. Iván (szerk.): *Social-economic researches on the history of East-Central Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 8.
- 118 Takács Ádám: *A történetírás ideológiai funkciói*

- Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években.* In: Erős–Takács: *Tudomány és ideológia között, tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* 96., 98.
- 119 Katus: *Sokszólamú Történelem.*
- 120 Katus László: *A Kelet-Európai iparosodás és az „önálló tökéletes fejlődés” kérdéséhez.* Történelmi Szemle, 10. évf. (1967) 1. sz. 1–45.
- 121 Vö. Kovács Endre – Katus László (szerk.): *Magyarország Története 6/2 1848–1890.* Budapest 1979. 913–1038., 1119–1154. és Hanák Péter – Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország Története 7/1 1890–1918.* Budapest, 1983. 263–292.
- 122 A forrásban a következő nevek szerepelnek: Benda Gyula, Cseh László, Csernok Attila, Dányi Dezső, Ehrlich Éva, Fügedi Erik, Granasztói György, Hanák Péter, Haraszi György, Katus László, Kelemen József, Lánc Margit, Perjés Géza, Puskás Julianna, Sándor Pál, Szilágy György, Tarján Rezső, Varga Dénes, Veress Éva, Wellmann Imre. *Számítógépek és Történettudomány.* Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 526–565.
- 123 *Számítógépek és a történettudomány: bevezetés,* Történelmi Szemle, 15. évf. 1972/3–4. 526.
- 124 Fügedi Erik: *Felszólalás, Számítógépek és történettudomány,* Történelmi Szemle, 15. sz. (1972) 3–4. sz. 528–532.
- 125 Fügedi: *Felszólalás, Számítógépek és történettudomány.* 529.
- 126 Katus László: *Felszólalás, Számítógépek és történettudomány,* Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 353–356.
- 127 Perjés Géza: *Felszólalás, Számítógép és a történettudomány.* Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 554–555.
- 128 Veress Éva: *Felszólalás, Számítógép és a történettudomány.* Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 557–558.
- 129 Hanák Péter: *Felszólalás, Számítógép és a történettudomány.* Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 563–564.
- 130 Granasztói: *Történeti kutatómunka – gombnyomásra. Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről.* 79.
- 131 L. Nagy Zsuzsa – Gunst Péter: *Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről.* Századok, 113. (1979) 1. sz. 132–147.
- 132 L. Nagy – Gunst: *Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről.* 135. *Kövér: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében.* 199.
- 133 Gyimesi Sándor: *A történetkutatás új módszereiről.* Szegedi Bölcsészmuhely, 77. sz. 1978. 29–62.
- 134 L. Nagy – Gunst: *Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről.* 135–137.
- 135 L. Nagy – Gunst: *Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről.* 137–142.
- 136 Ránki György: *Jegyzetek a Társadalomtörténetről.* Századok, 111. évf. (1977) 4. sz. 775–799.
- 137 Kövér György: *Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében.* 199.
- 138 Granasztói György: *Történeti kutatómunka – gombnyomásra. Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről.* 79.
- 139 Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban, a faktoranalízis alkalmazása Magyarországon 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál.* Történelmi Szemle, 22. évf. (1979) 2. sz. 283–296.

Az 'absztrakt negativitás' mint abszolútumfogalom Egy Hegellel való szembehelyeződés

(Az eredmény a kezdet) A lényegi (az absztrakt¹) az *alanyi* (a szubsztantív).² Az 'absztrakt negativitás' (az elvont, lényegi tagadóság) ekképpen mint az 'első tagadás' önnön értelmeztségében mint a *valami tagadása* – amely utóbbi (a 'valami') pedig a tagadás (az 'első tagadás') tagadása mint „abszolút tagadás”³ – a tagadás tagadásának tagadása, a tagadás mindenestre *háromszoros* értelmében.⁴

Az *első tagadás* így egyben a *harmadik tagadás* is – azaz ebben az értelemben igaz a heideggeri átfordítása a spekulatív mondatnak: „az eredmény a kezdet”⁵. A harmadik tagadás ekképpen az első tagadás értelmeként jelenik meg. Az eredmény tehát a kezdet értelme.⁶ Ezen értelem azon *negáció*, amely mint *negatív determináció* (tagadó, *helytelenítő* meghatározás) önmagában a pusztá *unaffirmatívítása a negativitásnak* – vagyis a *vonatkozás nélküli léttagadás* (az *abszolút semmi*).⁸ Az első tagadás mint a harmadik tagadás az *abszolút semmiként az abszolút identitás* (a feltétel nélküli azonosság) mint *totális indifferencia* (*teljes különbségnélküliség*); vagyis mint az *abszolútum*, *Isten* értelmeződik – mert a feltétel nélküli azonosság mint a *teljes különbségnélküliség*⁹ az *alanyi* mint a *lényegi meghatározatlanság*, a *szubjektív* mint *szubsztantív indetermináció*.¹⁰ A 'meghatározatlan közvetlen' lét tehát a lét *abszolútsága* már *közvetlenül önmagában*, s *nem* csupán önnön *máslétében* bizonyul *feltétel nélkülinek*.¹¹

Hegel szerint ugyanakkor az első tagadás önnön *másának* bizonyul, vagyis *meghatározottságnak*, meghatározott létnek, azaz *létezésnek*.¹² Az *abszolútum* mint *abszolút identitás* ekképpen a *meghatározottság totalitása* – a *létezés teljessége*.¹³ E létezés a *fogalom léte* – mert „a lét a fogalom csak magánvalósága szerint”¹⁴. A *magánvaló fogalom*, az *eszme* az abszolút valóság mint abszolút tudat *mozzanata*, vagyis a *létezés a tudattárgyiság ész-lelt-sége* (*reflexivitása*).¹⁵

E létezés totalitása mint e létezés *formája*¹⁶ tehát maga az abszolútum, *Isten* mint *abszolút tudat* – s így az *objektív valóság*, azaz a *mindenség* mint az emberi tudattól függetlenül létező dolgok összessége az *igazlétükben* (*idealitásukban*)¹⁷ mint az abszolút tudat mint abszolút szellem gondolkodásának *tárgyai* mint *eszmék* (ideák, eidoszok) vannak a hegeli koncepció szerint.¹⁸

A *konstruktív* kritikai poszthegeianizmus elutasítja e hegeli keresztény-platonikus, a platóni kategória- és ideatanra épülő koncepciót.¹⁹

(Életproblémáink érintésének tudományos-filozófiai lehetősége Hegel immanens kritikája révén) A Hegelt és ekképpen a nyugati metafizikát illető poszthegeiánus kritika ugyanakkor a fentebb említett két ponton²⁰ jogos, ám tudományos szempontból hozadéka mégis kétséges²¹ – hiszen a hegeli mű, illetve *működés* tudományos elkötelezettsége nem vonható kétségbe²²; tehát mindenfajta, a hegeli rendszert *kívülről* annullálni igyekvő törekvés akadémiái *outsider*-ségnek bizonyult²³, s ez a minősítés nem csupán a deklaráltan akadémiái kívülállókra, Kierkegaard-ra, Marxra, Schopenhauerre és Nietzsche-re vonatkozik²⁴, hanem a kései modernitás legnagyobb alakjára, a XX. század legnagyobb filozófusára, Martin Heideggerre is.²⁵

Heidegger metafizikával való életre szóló küzdelmének ugyanakkor mégis jócskán van felhasználható eredménye – tehát a heideggeri ösvény annak ellenére járható, hogy tudományos szempontból éppen azok a művei relevánsak, amelyek úgymond nem önálló filozófiai munkák, hanem a nyugati metafizika történetének beható vizsgálatát képezik.²⁶

A poszthegeiliánus éra általános konszenzusa volt a *metafizikaellenesség*²⁷, a metafizika életidegenségéről való meggyőződés.²⁸ A filozófia tehát új utakat keresett, ám ezek az utak *hosszabb távon* rendre zsákutcának bizonyultak.²⁹

A feladat tehát most az a filozófiai tudományban, hogy egy olyan új utat keressen megint, amely ugyanakkor a régi úthoz kötődik, ám mégis annak alapvető korrekcióját jelenti.

BIBLIOGRÁFIA

Önálló kötet:

Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976

Gerd Haeflner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974

G. W. F. Hegel: A logika, Enciklopédia I. ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979

Martin Heidegger: Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997

Tanulmány gyűjteményes kötetben:

Martin Heidegger: Identität und Differenz, Verlag Günther Neske Pfullingen 1957

Martin Heidegger: Mi a metafizika? [*Was ist Metaphysik?*], „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994

H. Seubert: Heideggers Zwiegespräch mit dem deutschen Idealismus, Köln/Weimar/Wien, Böhlau Verlag, Collegium Hermeneuticum, Band 7, 2003

Periodikum:

Stefan Groß: Deleuzes Hegel-Kritik (forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>)

Harald Kerber: Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze, (forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>)

JEGYZETEK

- 1 Az absztrakció közvetlenül *elvonatkoztatást* jelent ugyan, de ezen elvonatkoztatás a dologtól a dolog lényegének kiszűrése érdekében történik, vagyis az absztrakt, az elvont a lényegi mint olyan.
- 2 A szubsztancia szubjektum Hegel tételezése szerint, tehát a *lényegi az alanyi* – vagyis az értelmi az alanyi, mert a *lényeg mint olyan az értelem mint a dolog felfogása*.
- 3 A *feltétel nélküli tagadás* mint az *első tagadás* tagadása a *meghatározottság totalitása*, s mint *totalitás* abszolút a hegeli tételezés szerint. E totalitás ugyanakkor a hegeli felfogásban *nem* minősül 'valaminek', mert mint *abszolút fogalom az abszolút lét felfogása* – e lét pedig *végtelen*, mert *határtalan valóság* –, megint csak Hegel szerint. Ám egyrészt *a határtalan nem végtelen*, másrészt pedig mivel *minden valami, ami egyáltalában elgondolható* – mint Heidegger írja –, s mivel 'meghatározottság' és a 'valami' fogalmak *ekvivalensek*; ezért a *tagadás tagadása nem abszolút tagadás*, Hegel téved. A negativitás a *különbség*, a *differencia* – mint Heidegger írja – ám e heideggeri megfontolás csupán a negativításra mint *konkrét* negativításra vonatkozik meglátásom szerint, az *absztrakt* negativításra már nem. A heideggeri megmondolás a *differencia* fogalmára, mint *ontológiai* fogalomra fókuszál: „[...] Heideggernél ez utóbbi a nyugati metafizika kritikáját jelenti, amely szerint a lét és a létező ontikus-ontológiai differenciája a létező meghatározott fogalmának javára simitódik el. A „lét

és a létező közötti differencia” mögékérdezetlen marad. Maga a differencia mint az elgondolatlan jelenik meg. Ebből az „elgondolatlanból” kerül az „elgondolandóba” a „differencia elfeledése” (uo., 40). Ez pedig a hegeli Logikánál kerül demonstrálásra. *Ez utóbbi, [...] az identitás és unidentitás identitásának fogalmával operál, minden különbség megszüntetve-megőrzésével, a megszüntetve-megőrzés mindenesetre háromszoros hegeli értelmében.* (Kiemelés tőlem. G. Z. E.) Ehelyütt jelenik meg Hegel istenfogalma. Heideggeri értelemben a hegeli filozófia ennyiben „ontoteológia” (uo., 45), a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét” értelmében (uo., 44). Az efféle ontoteológia – és Heidegger itt találkozik az egész posztmetafizikai gondolkodással – „a gondolkodás számára kérdéssé vált” (uo., 45). E posztmetafizikai gondolkodás azonban Heideggnél – ám éppígy Derridánál is –, a metafizikatörténet pusztá megfogolása.” (Harald Kerber: *Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze*, forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>)

Heidegger *tudománytalan mítosz*nak látja a hegeli elgondolást.

„[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrál (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a szokásos értelemben. A tudás abszolútágában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az magában túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.” (Martin Heidegger: *Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart*, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997, 230. o.)

Igaza van Heideggernek, a hegeli metafizika vallási filozófia (religiöse Philosophie), vagyis a *philosophia est ancilla theologiae* értelmében a kereszténység *apologézise*. A hegeli, *keresztény-platonikus teória* mint az ontológiatörténet kulminációja természetes módon *meg akar felelni* az abszurd és logikátlan vallási mitológiának, ill. az antik görög filozófiai gondolkodás *avitt* értelmezésének, már ami a fogalom mint olyan felfogását illeti.

„Ekképpen: Nincs »mennyország« a fogalmak számára, ezeket inkább állandóan újra kell alkotni.” (Stefan Groß: *Deleuzes Hegel-Kritik* (forrás: <http://www.tabvlarasa.de/37/Gross1.php>)

A hegeli abszolútum-kép tehát *téves*, az abszolútum *nem a tagadás tagadása*, hanem a *tagadás tagadásának tagadása*, vagyis az első tagadás (a kezdet) mint a harmadik tagadás (az eredmény).

5 „[...] A nem csupán igazolt, hanem szükséges átfordításban így hangzik a kezdetről szóló spekulatív mondat: »Az eredmény a kezdet.«”

(Martin Heidegger: *Identität und Differenz*, Verlag Günther Neske Pfullingen 1957, 27. o.)

6 A kezdet *felfogása* (értelme mint értelmezettség) az abszolútum *jelentése*, e jelentés pedig az *unaffirmatív* mint *negáció*, vagyis az abszolút kezdet – mert „az eredmény a kezdet” – az ‘absztrakt negativitás’, s nem annak ‘tétélezettségé’, a létezés, mint Hegel állítja.

7 A tagadó a hely-telenítő, azaz a hely-es-séget (a pozitívítást) tagadó – vagyis az *inkonkrét*, az önmagában absztrakt.

8 Vö. előző lj. Az önmagában absztrakt mint az önmagában inkonkrét a fentebbiek szerint az ‘első tagadás’ mint a *harmadik tagadás*, azaz az *unaffirmatív negáció mint a negatív determináció*.

9 „A tudomány semmit sem akar tudni a Semmiről. [...] Mi mégis megpróbálunk rákérdezni a Semmire. Mi a Semmi? [...] Csakhogy a Semmi semmi, és az elképzelt és a »tulajdonképpen« Semmi között nem lehet különbség, hiszen a *Semmi a teljes különbségnélküliség*.” (Martin Heidegger: *Mi a metafizika? [Was ist Metaphysik?]*, „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994, 16–19. o., kiemelés tőlem: G. Z. E.)

10 A *szubsztantív indetermináció* mint az *abszolút identitás* új fogalmi megnevezettségé lép elénk.

11 A *‘feltétel nélküiség’* mint olyan tétélezésem szerint a *meghatározatlanság* mint olyan, s nem pedig a *meghatározottság* mint *totalitás* – mert a *meghatározottság mindig valami*, valami és más: tehát *feltételes lét*, hiszen a *feltétel nélküli független a másságtól*, a valami, a létező viszont *negatív* mint *magában konkrét*, s *negativitását a másra irányuló kizáró negativitása adja*.

12 „[...] Kitéunik tehát majd, hogy az első lét magában meghatározott, s így másodsor, hogy átmege a létezésbe, hogy létezés; ez azonban mint véges lét megszűnik, s átmege a létnek végtelen önmagára való vonatkozásába, harmadszor, a magáértvaló-létbe.” (G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*] ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 57. o.) Mint Hegel írja az „első lét”, vagyis az abszolútum „magában meghatározott”, tehát „létezés”. Nem maradhatott „üres gondolati dolog”, konkrét realitással kellett válnia – hiszen különben az értelmetlenség vádja érhető – Hegel szerint...

13 Így lesz az abszolútum mint abszolút szubjektum Hegelnél a létező mindenség *formájává*.

„A problematikát, amely a hegeli Logikában megmutatkozik, a kettős negáció afirmációkénti meghatározása jelenti. Az affirmatívban van a dialektika megszüntetve-megőrizve. Az identikus mint kettős identitás, mint az azonos és a nem-azonos azonossága az identitást mint minden ellentétviszony megszüntetve-megőrzését helyezi

- az abszolút szubjektumba. A szubjektum szubjektumként identikus szubjektum-objektum.” (Kerber: Zum Begriff)
- Az abszolútum ekképpen, mint a *mindenség formája* a „szubjektív szubjektum-objektum”, az abszolút szubjektum tehát mint abszolút tudat az abszolút tartalom (a mindenség mint objektivitás) abszolút formája. Érdekes lehet itt a kifejezett fogalmi hasonlóság, sőt, megegyezés a *hinduizmus*sal, ill. a *Bhagavad-Gítával*, már ami az *Istenség Legfelsőbb Személyisége megnevezését illeti (én vagyok az abszolút forma*, mondja Krisna Arjunának).
- 14 G. W. F. Hegel: A logika, Enciklopédia I. ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 150. o.
- 15 *A létezés* mint olyan tehát a *reflexivitás*, az *észlelt-ség* mint a *szellem mint forma reflexiója önnön tartalmára* – amely utóbbi pedig mint tárgyiasí magá a *lét* mint olyan Hegel szerint (a heideggeri interpretáció alapján).
- 16 Vö. 13. lj.
- 17 „[...] Ámde az idealitás nem olyasvalami, ami a realitáson kívül és mellette van, hanem az idealitás fogalma kifejezetten abban van, hogy *igazsága* a realitásnak, azaz a realitás, magánvalóságában tétélezve, idealitásnak bizonyul.” (Hegel 1979: 168. o.)
- Az *idealitás* mint a realitás *magánvalósága* a realitás (az objektív valóság) *abszolút léte* a hegeli tétélezés szerint. E platonikus, a platóni ideatanra alapozó koncepció avított elképzelése (vö. 4. lj.) a posztmodern tudományfogalom szerint *mitikus*, vagyis *tudománytalan* eleme a hegeli metafizikának.
- 18 Az abszolút idealizmus platonizmus – Hegel ekképpen a *valóságot* a *gondolkodásra* igyekszik visszavezetni általában, *onto-teológiája* azonban *életidegen valóságnarratíva*, amelyet képtelenség bekapcsolni a tudományok rendszerébe. A kijelentéslogikához való problematikus viszonya pedig mindenképpen *tudományelméleti normát sért*, s akkor még nem is beszéltünk az ún. „*életproblémáinkról*”, amelyek Hegelt bizony hűdegen hagyták. Szerinte a filozófia feladata, pontosabban az ő feladata a *kulmináció* – az ontológiatörténet betetőzése – lényegében pusztán *újrafogalmazása az ógörög filozófiának*. A fő cél pedig *vallási: az apologézis* – hiszen Hegel teológus volt. Prekonceptívítása azonban nyugodtan nevezhető *elfogultságnak* a keresztény-platonikus tradíció irányában – ekképpen metafizikájának életidegensége lényegében a keresztény-platonikus ideológiai tradíció életidegenségének betetőzése, egy olyan hagyomány életidegenségéről van tehát szó, amelyet igazából mindig is hűdegen hagytak az emberiség életproblémái.
- 19 Klaus Düsing H. G. Gadamer Hegel-értelmezését így írja le: „A spekulatív logika és a hermeneutika közötti különbségeket Gadamer *A hegeli Logika eszméje* [*Die Idee der Hegelschen Logik*] című értekezésében domborítja ki. A spekulatív logikát joggal mint a hegeli rendszer tudományos alapvetését interpretálja, amelynek kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika problémahorizontján mozognak, annak abszolútúsgigényét azonban a véges gondolkodás nyelvviségének javára utasítja vissza.” (Klaus Düsing: *Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn, 1976, 29. o.)
- Ám nem csupán Gadamer állítja, hanem maga Düsing is elismeri, hogy Hegel végérvényes megoldása tarthatatlan:
- „[...] Még ha Hegel végérvényes megoldása, az abszolút szubjektivitás elmélete a spekulatív logikában nem is tartható fenn, talán kinyerhetőek belőle alapvonalak más, azaz analóg lehetőségek-re.” (Uo. 37. o.)
- Mint Gadamer írja, *a gondolkodás nem végtelen* – amint azt Hegel tétélezi – hanem *véges*, mert a *nyelvviség* mint olyan *műve*. Deleuze szerint pedig Hegel *akceptiója* a platóni ideatanra vonatkozóan egész egyszerűen *fantazmagória*, hiszen *a fogalom nem abszolút lét*, hanem az emberi szellem, vagyis *az emberi tudat kreatív terméke, amelyet egyénenként újra és újra létre kell hozni*. (Vö. 4. lj.)
- 20 Tehát a kijelentéslogikával való problematikus viszonya, illetve a ‘való világgal’ való kapcsolatának hiánya a kérdésesség tárgya itt.
- 21 Hiszen a poszthegelianizmus minden irányzata – mint amelyek végig Hegel büvkörében maradtak – egyaránt eltávolodtak a *tudománytól*, s ekképpen a filozófiát az irodalom karjaiba lökték.
- 22 Az abszolút tudomány, a metafizika a hegeli tudományos törekvésnek köszönhetően megkapta *modern formáját*, ám mint „abszolút tudás” ugyanakkor eltávolodott a tudományoktól a szokásos értelemben. (Vö. 4. lj.)
- Popper szerint a hegeli spekulatív dialektikus logika, mint az arisztotelészi logikát korlátozó módszer már önmagában *irracionalizmus*, amely a politikában megágyazott a fasizmusnak (persze éppúgy a kommunizmusnak is). A popperi megfontolás releváns, a hegeli metafizikai apologézis irracionálisához nem férhet/férhetne kétség. Mégis, a hegeli mű – különös tekintettel a „tulajdonképpen Hegelre”, *A logika tudománya* Hegeljére – mint a metafizika betetőzése és egyben modern formája feltétlenül érdemes kell legyen a tudományos-kritikai analízisre.
- „[...] A kritikai analízis azonban akkor is szükséges, ha Hegel metafizikáját mint tudományos elméletet és nem pedig csupán mint egy mégoly

- jelentős történelmi dokumentumot kell tárgyalni.” (Uo.)
- 23 A mintegy két évszázada tartó eredménytelen diszkusszió Hegel felett meggyőződéses szerint csakis egy – a *tulajdonképpen Hegelt* komolyan vevő – hangsúlyozottan kritikai-filozófiatörténeti *viessanyulás*, ill. *részleges rehabilitáció* révén lehetséges. Ez utóbbi megfontolás elsősorban azt kell jelentse, hogy a hegeli terminológia- ill. argumentációstruktúrát *immanensen* korrigáló kritikára van szükség, amely utóbbi ugyanakkor a hegeli textualitás által kínált perspektíván messze túlmenő, annál lényegesen szélesebb horizonton értelmezi az abszolút tudomány *hiátusait*, ill. *rámutat inplauzibilitásának alapvető okára*.
- 24 Vagyis nem csak a „deklaráltan irracionalistákra”.
- 25 A heideggeri tudományos munkásság „escheri elrendezésű”, „paradox hurkokat tartalmaz” (ld.: Schwendtner 2008, 271–272. o.), vagyis Heidegger lényegében – Hegelhez hasonlóan – *konceptiózus irracionalistává vált*.
- 26 Vagyis a heideggeri újrakezdés „új metafizikáját” zsákutcának tartom, ami azt is jelenti, hogy – mint fentebb már hangsúlyoztam – a tudománynak vissza kell fordulnia Hegelhez, illetve ezt a *tudományracionalizáció* keretei között kell teljesítenie.
- 27 „[...] Végül: egyáltalán lehetséges-e Kant után, ami azt jelenti, ma még, ‘metafizika’? [...] Az idealizmus utáni gondolkodás messzemenőig antimetafizikailag orientált maradt: ez épp-úgy érvényes az újkantianizmus ismeretelméleti-tudományos orientációjára, mint ez utóbbi korrekatívumaként létrejött ‘életfilozófia’ minden változatára, de a filozófiai dezilluzionizációra is, amely magának akadémiai outsidersék, mint
- Marx, Kierkegaard és Nietzsche révén hódított teret. Az antimetafizikai elv a fenomenológiai gondolkodás első megnyilvánulásaira is jellemző Husserl korai műveiben. [...] Más a helyzet Husserl nagy tanítványával, Martin Heideggerrel. A korai időktől kinyilvánította Heidegger a metafizika iránti szenvedélyét – ha némileg burkoltan is.” (H. Seubert: Heideggers Zwiegespräch mit dem deutschen Idealismus, Köln/Weimar/Wien, Böhlau Verlag, Collegium Hermeneuticum, Band 7, 2003, 42–43. o.)
- A metafizikaellenesség kanti vívmány, azaz a német felvilágosodás szülötte. *Az abszolút tudomány végletes erodálódása egyfajta civilizációs forradalom volt*, amelynek során az euro-atlanti civilizáció végleg kiverekedte magát a középkorból. Ez utóbbi persze nem szeparálható a vallás civilizációdetermináló szerepének radikális redukálódásától sem, hiszen az abszolút tudomány, mint a középkor politikai-civilizációs rendjének fundamentuma a tudományok számára inplauzibilissé vált, végletesen hitelét veszítette.
- 28 E meggyőződés jogosságát nehéz lenne elvitatni, ám a megoldás mégsem „a metafizika kiküszöbölése” (Carnap), hiszen – mint Heidegger írja teljes joggal – a filozófia nem nélkülözheti hosszú távon tulajdonképpen optikáját.
- 29 „Amennyiben tehát a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás ma még egyáltalában lehetséges kell legyen, akkor ezen gondolkodás nem nyerhető ki másképp, hanem csakis a metafizika lényegére irányuló kérdés révén. Az egyetlen személy, akiben ez a kérdés felmerült, Martin Heidegger.” (Gerd Haefner: Heideggers Begriff der Metaphysik, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)

A historiográfia egész embert kíván...

Interjú Erős Vilmoossal

Az interjú Erős Vilmoossal, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének habilitált egyetemi docensével készült, aki egyetemes és magyar historiográfiát oktat, valamint egy debreceni historiográfiai munkacsoportnak is vezetője. Korábbi monográfiái a magyar történetírás történetével, különösen a két világháború közötti időszakokkal, így például Szekfü Gyula és Mályusz Elemér vitáival, továbbá Szabó István munkásságával kapcsolatosak. [Publikációi időről időre a *Valóság* hasábjain is olvashatók. – *a szerk.*] Idén jelent meg összefoglaló munkája *Modern historiográfia – Az újkori történetírás egy története* (Ráció Kiadó, Budapest) címen, a beszélgetés elsősorban erre a kötetre vonatkozik.

Törő László Dávid: – *A könyv címe az újkori történetírás egy történetét ígéri. Mit ért historiográfia alatt, és mire vonatkozik a magyar könyvcímekben kevésbé elterjedt „egy története” kifejezés?*

Erős Vilmos: – A „modern” jelző arra utal, hogy az ókorival nem, a középkorival és a 16–18. századi történetírással pedig inkább, mint felvezetésként foglalkozom a kötetben, tehát a hangsúly a 19. és 20. századi történetírás történetén van. A historiográfiának különböző megközelítései léteznek (erre vonatkozik az „egy története” kifejezés), amelyeket a kötet Függelék részében szereplő tanulmányokban tisztázok. Lehetséges egyrészt közvetlenül a történészekre és munkáikra helyezni a hangsúlyt, míg egyes munkák főleg az intézményekre koncentrálnak (erre példa újabban: *Atlas of European Historiography: The Making of a Profession, 1800–2005. Palgrave Macmillan, New York, 2010*), megint mások a történetfilozófiát és történetelméletet (a kettő közötti különbséget, illetve a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán történetfilozófia, ezúttal nem érintem) helyezik előtérbe. Ugyanakkor többen nem tartják a historiográfia részének a történetfilozófia tárgyalását, míg könyvemben alapvető fontosságot tulajdonítok a kérdésnek. Mindez jelzi, hogy a historiográfia nem szűkíthető le teljesen eszmetörténetre, bár természetesen vannak eszmetörténeti aspektusai is. Ennek megfelelően eszmetörténeti szempontok érvényesítésével lehetséges a történészekre hatást gyakorló politikai nézeteket (baloldali, jobboldali, konzervatív, liberális eszmék és a fajelmélet kapcsán), vagy a professzionális történetírásnak a nem professzionális történetíráshoz tartozó, helyenként szélsőséges eszmék képviselőivel (így például Franz Mehring, Julius Evola vagy Giovanni Gentile nem tekinthető professzionális történésznek) való viszonyát figyelembe venni.

– *Milyen műfajba tartozik a kötet?*

– Elsősorban összefoglaló és monográfia (a kiadó szóhasználatával élve: „nagymonográfia”) jellegű. Nem egyetemi tankönyvnek vagy kézikönyvnek készült, inkább egy összkép kialakítása benne a cél. Újdonságnak tekintem több összefoglalóval szemben, hogy nem korlátozódik a 19. és 20. századokra. Szerepelnek benne az egyetemes mellett a magyar történetírás fejleményei is (hiszen elsősorban magyar közönségnek íródott), továbbá a történetfilozófiáról is egy összképet szeretnék kialakítani benne. A történelem témájához hozzászóló filozófiai irányzatok közül különösen a történelem mellett érvelő gondolkodók vannak többségben, de gondolataik megértéséhez a történelemellenes iskolák tárgyalása is nélkülözhetetlen. Nem adathalmazásra törekedtem (a kötet ennek megfelelően nem enciklopédikus jellegű), több esetben kevésbé részletesen ismertetem az egyes történetírásokat, így például a kelet-európaiakat vagy a hollandot, szemben az *Oxford History of Historical Writing* (*Oxford University Press, 2011–2012*) ötkötetes összefoglalással, amely extenzív teljességre próbál törekedni. Bár később tervezek a

svájci, belga, illetve holland történetírások történetével is foglalkozni, úgy gondolom, a könyvben kialakított képen ezek ismerete már kevésbé fog módosítani. Ennek első sorban az az oka, hogy a nyugat-európai történetíráshoz, a főbb paradigmákhoz keveset tettek hozzá a kelet-közép-európai, svájci, belga stb. történészek, történeti gondolkodók. Mindezek ellenére esetünkben azért szükséges a közép- és kelet-európai történetírást külön fejezetben bemutatni (bár ez természetesen roppant vázlatos), mert megismerése a magyarhoz fontos értelmezői keretet ad, így például lényeges adalékot nyújt a magyar történetírásnak az osztrákkal való összevetése: Ausztria történetírása közelebb állt a nyugat-európaihoz, mert ott 1945 után nem következett be a magyarhoz hasonló megtorpanás a diktatúra bevezetése következtében. Természetesen az osztrákoknál is felmerültek gondok a „náciatlanítás” (Entnazifizierung) tekintetében, de ez a probléma nem hátráltatta annyira a történetírást, mint a magyar „gleichschaltolás”. Az összehasonlító módszerrel párhuzamok is felfedezhetők: az osztrák történetírásban hasonló okból szorultak háttérbe a kolonializációval, gyarmatok történetével foglalkozó kutatások, mint a magyarban (hiszen a gyarmatok hiányoztak hozzá), tehát itt posztkolonális irányzatoknak sem volt akkora terük.

– *A műben szerepel az állítás, hogy a történészek körében a historiográfia a legalkalmasabb arra, hogy az elméletek iránti érdeklődést felkeltsék, ugyanis a történetfilozófia/elmélet sokaknak túlságosan emészthetetlen nyelvezetű. Miért tartja szükségesnek az ilyen irányú tájékozódást a szakma művelői számára?*

– A historiográfia horizontot ad, így a történetfilozófiától/elmélettől eltérően történeti jellegű, a korábbi alakzatokat figyelembe veszi és nem normatív, ugyanis a történészeknek nincsenek normatív eszközei. Közel áll hozzá a historika (azaz annak normatív megfogalmazása, hogyan kellene történetírást művelni), de attól is el kell különíteni. Szándéka szerint historika például az elsőként 2003-ban megjelent *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötet, amelynek szerzői definiálni próbálják, mi a társadalom- vagy mikrotörténet, és ehhez nyújtanak egy áttekintést a kapcsolódó nevekről, fogalmakról. A számos név, történetírói iskola azonban így, ebben a vonatkozásban esetlegessé válik (nem mindig derül ki, melyik és miért fontos), amelyeket érthetővé az egyetemi oktatásban csak egy historiográfiai kontextusba helyezéssel lehet tenni. Visszatérve a horizont kérdésére: a historiográfia a történész gyakorlata számára, olvasmányai elhelyezéséhez és a magyar történetírás állapotának értékeléséhez is nagy segítséget nyújt. Példa az elhangzottakra a magyarországi marxista történetírás értékelése, amelyről a historiográfia segítségével lehetséges ideológiai szempontok és közhelyek (egyenlő volt a materializmussal és/vagy a kommunizmussal stb.), vagy akár a rehabilitálás szándéka nélkül beszélni. A horizont kialakításával meg lehet állapítani, mit jelentett a marxizmus Kelet-Európában (uralomi pozícióba kerülve a gazdasági és társadalmi összefüggések vizsgálata helyett a politikatörténethez tért vissza) és Nyugat-Európában (itt a marxizmus ellenzékben egy függetlenebb, kritikai hangot jelentett és a társadalomtörténet művelésével modernizáló törekvéseket szolgált a történetírásban), ahol számos tudós számára vonzó alternatíva volt a minden tudományos munkához alapvető kritikai, független attitűd miatt. Nem térnék ki itt a Közép-Kelet-Európa és a Kelet-Közép-Európa elnevezések közti koncepcionális különbségekre, „fogalmi háborúra”, amelyek különböző diskurzusok termékei és így szintén egy horizont segítségével érthetőek meg.

– *Nagy hangsúly van a magyaron kívül az amerikai, angol, francia, német, közép-és kelet-európai, valamint olasz történetírásokon, amelyeket egyetemes szempontok szerint értékel. Hogyan lehetséges a historiográfiában a nemzeti és egyetemes látószög összehangolása?*

– Közvetlen tapasztalataimból kiindulva: nem könnyű feladat. Ma például [*Az interjú közvetlenül egy előadás után készült*] a 16–18. századi európai és magyar történetírásról tartottam előadást, s a téma kapcsán a különböző olasz, francia, angol és német történetíró és intézmény nevének lexikális felsorolása is nehéz, nem beszélve az értékelésről és elemzésről. Az egyetemes (a 20. századig ez a kötetben az európaiat jelenti) látószög érvényesítésével ugyanakkor sokkal könnyebben meg lehet állapítani, hogy mi számít európai tudományos jelenségnek és kik képviselik ezt egy adott korszakban és adott történetírásban. A nemzeti és egyetemes szempontok összehangolása jelen esetben úgy történik, hogy önálló koncepciót próbálok kialakítani egyetemes irányzatokról és nem csak összefoglaló munkákra támaszkodom. Amennyiben rendelkezünk egy ilyen koncepcióval, úgy lehetővé válik a magyar és a kelet-európai történetírás értékelése is (például Niederhauser Emil a kelet-európai történetírás kapcsán ír „1918 előtti fejlett” és „1918 utáni fejlett” történetírásról, a historiográfiában azonban választ kell adni arra, hogy mitől fejlett vagy nem fejlett egy történetírás), illetve elkerülhetővé válik az öncélú adathalmazás, a hegeli „rossz végtelen”. Az egyetemes látásmód teszi lehetővé a történetfilozófiák beépítését az összefoglalóba, továbbá a történetfilozófiai irányzatok bemutatása is erősíti az egyetemes jeleget. Hozzáteszem az elhangzottakhoz, hogy technikailag, nyelvi szempontból sem egyszerű a dolog, hiszen aki így szeretne historiográfiát művelni, annak nem elég például az angol nyelvű irodalomra és fordításokra támaszkodni, hanem több nyelvből is fel kell készülnie. Nem elegendő egy-egy folyóirat történetéről olvasni összefoglaló munkákban, hanem elengedhetetlen magát a folyóiratot (*Annales, Past and Present, Geschichte und Gesellschaft, Quaderni Storici*) is folyamatosan követni egy önálló kép kialakítása érdekében. Ebből következik (és akkor a kutatással kapcsolatos technikai bonyodalmakat nem is említettem), hogy a historiográfia-írás egész embert kívánó feladat, azaz a kérdéskörrel nem lehet mindössze melléktevékenységként foglalkozni például gazdaságtörténet vagy politikatörténet művelése mellett, illetve nem lehet idősődő történészek levezető foglalkozása sem.

– ***A magyar történetírás történetében a 16–18. századot, a dualizmus és a két világháború közötti időszakot európai színvonalúnak minősíti. Miben nyilvánult ez meg az említett korszakok esetében?***

– Inkább úgy finomítanék, hogy az európai színvonalhoz ezekben az időszakokban állt a magyar történetírás a legközelebb. Az első esetben nem a gyakran a leginkább európaiként értelmezett felvilágosodás (például Condorcet, Voltaire) hatása, hanem az erudita forrásgyűjtő történetírók megjelenése és tevékenysége, illetve a göttingeni iskolának a magyar történetírásra gyakorolt nagy befolyása jelentette ezt. Az erudita történetírásnak a tudományos történetírás megalapozásában játszott szerepét egyébként már Hóman Bálint tisztázta. A második említett korszakban a professzionalizmus kibontakozása az európai jelentőségű folyamat (ennek a megállapításában a külföldi irodalom hatott rám, amely a professzionalizmust átütő fontosságúnak értékeli), ami megegyezik az ebben a kérdésben részben az én fogalomhasználatomra is támaszkodó Romsics Ignác konklúziójával. Ez szembemegy azokkal a korábbi vélekedésekkel, amelyek a pozitívizmust és annak magyarországi képviselőit (a polgári radikálisokat), vagy régebben a történelmi materializmust (és ennek „szövétségeseiként” a pozitívizmust) tartották kiemelkedőnek. A két világháború között a legjobb történészek a politikatörténet meghaladására és egy szintetikus történetírás (ehhez a gazdaság-, társadalom-, szellem- és népiségtörténet kínált számukra lehetőséget) kialakítására törekedtek. Ezt saját kutatásaimmal is alátámasztom, amelyek ennek a periódusnak a történetírásával kapcsolatosak.

– *Ehhez képest az 1945 utáni korszakot visszaesésként értékeli, a rendszerváltás utáni időszakra nézve pedig „torlódásról” ír. Mi alapján vonhatók le ezek a következtetések?*

– Az említett tendenciákhoz képest jelentett hatalmas visszaesést az 1945 utáni történetírás. Ebben a tekintetben ideologikus történetírásról beszélhetünk, s bár minden történetírásban van ideológia, nem mindegy, hogy milyen mértékben érvényesül. A két világháború között például a Magyar Tudományos Akadémia tagjait választották, ezzel szemben 1949 után politikai szempontok szerint ültettek oda vagy küldtek el onnan embereket. Hozzá kell tenni azonban, hogy nem az egész korszakra érvényes a már említett gleichschaltolás (azaz beolvasztás, bekebelezés, bár ennek a kifejezésnek nincs pontos magyar megfelelője), ráadásul a román és orosz példához hasonló retorziók sem voltak. Összességében egy fokozatos nyitás jellemzi ezt az időszakot, amelynek során például a korábbi történészek tanítványai (például a Domanovszky Sándor-tanítvány Wellmann Imre) folytatták a megelőző gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt, ugyanakkor a magyar történetírás 1945 utáni korszaka mégis visszaesést jelent az európai folyamatokhoz képest. A gazdaság- és társadalomtörténeti témák sokszor átpolitizáltak, a korábbi társadalomtörténet átértékelése is politikai szempontok szerint történt. Molnár Erik nem tekinthető társadalomtörténésznek és nem mérhető például Szabó Istvánhoz, aki interdiszciplináris alapon fogott hozzá társadalomtörténeti kérdések feldolgozásához. Az említettek következménye azután a torlódás: az 1970-es, 1980-as években hangsúlyosabban megjelenik a társadalomtörténet, az 1990-es évektől a mikrotörténet, ám a politikatörténet nagy súlyát/regnálását nem sikerült meghaladni. A politikatörténet jelenlegi dominanciájának egyébként két fő forrása van. Egyrészt ez az 1945 utáni történetírás (ekkor mégiscsak a politikatörténet volt a „túlsúlyos”) öröksége, másrészt a nemzeti ideológiához való visszatérés tartja fenn és erősíti ezt az állapotot. Itt hozzá kell tenni, hogy a két világháború közötti történetíráshoz nemcsak úgy lehet fordulni, mint egy jelenlegi nemzeti konzervatív ideológia előképéhez (ez számomra kevésbé vonzó), hanem a tudományos oldalt figyelembe véve egy európai színvonalú történetírást lehet benne látni. Így lehet például előképe Hajnal István és a társadalomtörténet a jelenlegi Hajnal István Körnek. A saját – két világháború közötti történészekkel kapcsolatos – kutatásaim érdekességét is ebben látom, azaz a maguk korában európai tudományos színvonalhoz közel álló tudósok vizsgálatában.

– *Milyen kutatási tervei vannak a jövőre nézve?*

– Novemberben felkérésre egy konferencián (*Konzervatív társadalomtudósok politikai válaszüjtja az 1930-as, 1940-es években*, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya szervezésében) adok elő Domanovszky Sándorról Budapesten. [Az említett konferenciát 2015. november 12-én rendezték, az interjú ezelőtt készült. – *a szerk.*] A Domanovszky-hagyaték böngészése, valamint a téma felkeltette érdeklődésemet a történész munkássága iránt (bár korábbi kutatásaim során érintőlegesen persze ennek számos vonatkozásával találkoztam). Különösen azért tartom ezt izgalmasnak, mert Domanovszky egyike azoknak, akik a korábban említett tudományos modernizációt képviselik a magyar történetírásban. Folyamatban van ezen kívül egy angol nyelvű historiográfiai összefoglaló megírása a magyar történetírással kapcsolatban, ugyanis az újabb külföldi monográfiák szerzői (például Stefan Berger) is Várdy Béla 1976-ban megjelent angol nyelvű könyvét (*Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press) használják fel a témához. Annak ellenére, hogy többekkel ellentétben kiváló könyvnek tartom, két probléma is van vele: már réginek számít, másrészt csak a két világháború közötti fejleményekre összpontosít, az azt megelőző időszakok csak

ennek felvezetéséül szolgáló vázlatok, az 1945 utáni magyar történetírásról (érthető módon) egyáltalán nem szól. Tervezek még egy nagyobb tanulmányt Szekfű Gyula: Állam és nemzet című kötetéről, illetve ennek francia nyelvű változatáról, az 1945-ben megjelent „État et Nation”-ról. Tekintélyes anyagom van hozzá (amelyet Szekfű nemrégiben megjelent monográfiájának készítője teljesen figyelmen kívül hagyott, NB.: a szerző egyébként is „elfogyott” könyvének második felében), például Szekfű az erdélyi száz történetírásról írt nagyszabású tanulmányának egy eddig nem ismert német fordítása, amit bécsi kutatásaim során találtam meg, s amelyet magyar eredetijével együtt külön is publikálni kívánunk az egyik kiadóval. Végezetül a magyar történetírás történetének összehasonlító szemszögből való vizsgálatát erősítendő, román és osztrák történészekkel vannak közös terveink az egyes, szóba jövő nemzeti történetírások (román, osztrák és magyar) kapcsolódási pontjainak kutatására.

Az interjú 2015 őszén készült a Debreceni Egyetemen.

A jog változó és változatlan jegyei

A jogváltozás Pikler Gyula elméletében – mai szemmel

(*Apropó: A jog változásának és állandóságának dilemmája*) A Hamza Gábor és munkatársai által szerkesztett és avatott szerzőtársai által írt, immáron többkötetes Magyar Jogtudósok c. sorozat¹ eligazító és értékelő támpontot nyújt a ma már gyakorta „elfeledett” magyar jogtudósok életművének, tudományos hozzájárulásának megismeréséhez. Néha meglepő lehet, hogy ezeknek az (inkább a közvéleményben, mint a jogtudomány művelői körében) „elfeledett” alkotóknak a mai korhoz is van, vagy lehet „mondanivalója”. Úgy tűnik, ezek közé tartozik Pikler Gyula (1864–1937), Pulszky Agost, a kitűnő jogfilozófus (1846–1901) tanítványa is.

Pikler teljes életműve a mai kortárs jogirodalomban már méltán nyert értékelést,² bár annak idején, korábban, munkássága jelentős nemzetközi tudományos elismerésben is részesült.³ E tanulmányunkban külön figyelmet szentelünk Pikler Gyula „*A jog keletkezéséről és fejlődéséről*”⁴ szülő könyvének, mivel ebben, a mai jog számára is annak a jelentős, alapvető kérdésére kíván válaszolni, hogy minek van előnye, elsőbbsége: a jog állandóságának, vagy változásának. Vagyis mi jellemzi a jogot inkább – a változás, vagy az állandóság. E kérdésnek nemcsak jogfilozófiai értelemben vett jelentősége van, hanem a jogdogmatika és a nomotechnika (jogalkotás) és a jogalkalmazás szemszögéből is fontos. A jogdogmatika számára a „változatlanság” a jogmegismerést, a jogkövetést és a jogbiztonságot segíti elő. Ugyanakkor azonban dogmatikai felismerése a (tétéles) jognak, hogy a jog helyes és jó változásai a fejlődést segítik elő. Pikler tárgyalt főműve a jog szükséges, fejlődést elősegítő változásait támogatja a szabályozási cél fényében. Vagyis a fejlődés alatt egy helyes célt ért. Ezért érdemes külön ennek a műnek alapján figyelembe venni a néhai szerző ma is relevánsnak tűnő álláspontját, érvelését.

A jog változatlanságának oldalán állnak a különböző (Puchthatl Savigny-ig terjedő, vagy a magyar jogfilozófiában akár Werbőczytól kezdődő) természetjogi elméletek.⁵ Pontosabban, a jog fogalma alatt a természetjog képviselői különböző normatív rendszereket értenek, amelyek közül egyesek változóak, mások változatlanok. Szerintük megkülönböztethető a jognak két rétege, az egyik az etika vagy erkölcs, a másik pedig a szűkebb értelemben vett jog, főleg a tétéles, avagy hatályos jog. Ezekben az első (jó-részt) változatlan, a másik pedig (jó-részt) változó,⁶ az előbbi a parancs, azaz a hatalom, a másik az erkölcs dimenziója.⁷ Mivel a természetjogi elméletek⁸ gyakran találkoznak a jogdogmatika kritikájával, hogy (a természetjog művelőinek) nehézségei vannak a jog tartalmi meghatározásával, további árnyalás történt. Kifejezésre jutott, a változó és változatlan jogtartalom meghatározása céljából, egyfelől az iheringi célelmélet (Zweck im Recht)⁹ kifejlesztése, másfelől a stammleri helyes és helytelen jog¹⁰ különválasztása.¹¹ A természetjogi doktrína állandóságot kereső jogfelfogásának tartalmi meghatározása azért fontos, mert amennyiben a természetjogi felfogással ellentétesen, a jog domináns alapjellemzője nem az állandóság, hanem a változás, akkor óhatatlanul felmerül a kérdés, mihez képest van (Sein), vagy kell (Sollen) a változás (Hans Kelsen). Hozzá fűzhető, hogy a német fogalom-jogelméletben (Begriffsjuristprudenzenz)¹², a természetjogi jogfelfogástól függetlenül, kísérlet történt a jog állandóságának tükrében az általánosan elfogadott jogi fogalmak meghatározására, mégpedig az ún. fogalomalkító jogelvek, vagy a törvényi definíciók útján.¹³ Ez az elmélet a tétéles jog elemzése alapján, a jogi fogalmaknak adott, konkrét jogrendszerrel független, doktrinális értelemben vett,

azonos jelentéstartalmát keresi. Ennek ma is van értelme, hiszen a polgári jog konvergens példáival élve, például a cselekvőképesség, a szerződéskötési-jogügyleti akarat, szerződéskötési szabadság és korlátai, a szerződés tárgya, jogcíme, az engedményezés, tartozásátvállalás¹⁴ stb. bármely jogrendszerben azonos definíciót nyer, sőt a különböző tételes jogrendszerekben azonos, vagy összehasonlítható normatív tartalommal bír.

(*Jogváltozás a belátás alapján*) Pikler Gyula a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt 1902-ben, a Politzer Zsigmond és Fia Könyvkiadó gondozásában, Budapesten megjelentetett magyar nyelvű¹⁵ jogfilozófiai tárgyú könyve sok tekintetben ma sem veszítette el időszerűségét, mind a kérdésfelvetések, mind a (lehetséges) válaszok tekintetében.

Pikler művében elemzi a *jog keletkezésének és tartalmának körülményeit és a jogkövetés indokait*. A kezdetleges jog, pontosabban a jogfejlődés kezdeteit, forrását elsődlegesen a vallásban, vagy az erkölcsben határozta meg. Melynél a jogkövetés elvben nem az állami kényszerből, hanem a *meggyőződésből* következik. Vizsgálja a jognak az állami kényszer útján való érvényesítését és ebben a jogalkotó szerepét. Azt is kutatja, mi a jog rendeltetése és ezt az *emberi együttműködésnek a jólét céljából* való biztosításában látatja.

Ami a jog fejlődését, változását illeti, Pikler a *jog változásainak okait* keresi. Ő úgy gondolja, hogy *elkerülhetetlen a jog változása*, hiszen *követnie kell a fejlődést*. Ennélfogva magának a jognak is fejlődnie, változnia kell, alapvetően azonos általános célok, mint a méltányosság, mentén, de újabb, alkalmasabb jogi eszközök révén is. E tekintetben Pikler szemben áll¹⁶ Herbert *Spencerrel*, korának egyik legjelesebb társadalomfilozófusával, aki (*Justice* című művében) a jogban az állandóságot, azaz az *eszméit* keresi. Vagyis, aki a jog állandósága mellett szállt síkra, az eszmei jog fényében és függvényében. Pikler hozzáfűzi, hogy azt a tant fogadja el, mely szerint a jog állandóan változni fog. Ugyanis, szerinte, azok a jogintézmények amelyeket „egyik korban tökéletesnek tartottak, a következő korban már károsaknak tűnnek fel”. Sőt, szerinte „az újak a korábbiakat” gyakorta „kétségbe ejtő tannak” szokták minősíteni. A hajlamok, eszmények és intézmények folytonos változása voltaképpen azt jelenti, hogy az emberek *jobb eszközökkel elégitik ki szükségleteiket*, hogy a változás túlnyomóan *javulást*, az „örömök szaporodását és a fájdalmaknak csökkenését” hozza meg, úgyhogy a változás azonnal „vigasztalónak és kívánatosnak tűnik fel”. Kissé általánosított módon, hivatkozik a *történeti iskola* egyik tanára, mely azt állapította meg, hogy az „újkor fájdalommentesebb, mint a középkor”, mivelhogy az időközben végbement változás az emberek javára történt, a *belátás* (Vernunft – észszerűség?) alapján.¹⁷ Pikler elemzése, a jog változásának javára szólóan, a pszichológiai, *lélektani* szempontot is figyelembe veszi. Közben nem tagadja, hogy a *változás nem mindig „örvendetes és vigasztaló”, mert a tények sem mindig vigasztalóak* (mint a „kiépített szervezetek”, struktúra elvesztése és „fájdalmas újjáépítése”). Ami a *természetjog* változatlansági teóriáját illeti, Pikler ezzel az elmélettel szemben áll, mert ez szerinte gátolja a haladást és az ehhez igazodó jogalkotást.¹⁸ Habár Pikler érvelése méltányolandó, a természetjog rendkívüli, már koráig árnyalt elméleteit illetően, teljesen tagadó álláspontja, túl általánosítónak tűnik. Hozzá kell fűzni a mai jogelméletben általánosan elfogadott tételt, mely szerint a jognak vannak olyan ágazatai, amelyek a jogbiztonság céljából és évszázadok során kiművelt alapelvek miatt (pl. a polgári jog mellérendeltségi elve) kevésbé változó joganyagot tartalmaznak. Mint az anyagi polgári, vagy büntetőjog, de az ezekhez fűződő eljárásjogi rendszerek is.

(*Pikler alapvető kérdései és válaszai az emberi jogokról, a gondolat- és lelkiismereti szabadságról, a liberalizmusról és ennek korlátairól*) A mai jogfejlődés, jogfejlettségi szint szemszögéből szemlélve, szinte meglepő eredmény, hogy Pikler korának és

úgy látszik, a mának is szólóan, értékelhetően, jelentős kérdésekkel és válaszadással foglalkozik, úgymint az *emberi jogok, alapvető szabadságjogok, a sajtószabadság, a gondolat- és lelkiismereti szabadság, a liberalizmus és annak korlátai, a centralizmus és decentralizáció kérdései*.

Pikler *szembelyezkedik az abszolút, korlátlan liberalizmussal*, amely szinte megengedi, vagy beleérti, hogy az egyén mások hátrányára, mások azonos jogának kárára is, gyakorolhatja jogát. Pikler a centralizmus és decentralizmus korántsem egyszerű és mindenkoron érvényes dilemmája ügyében a mérsékelt centralizmust vallja helyesebbnek. Igaz, a *versenyszférában*, a gazdaságban inkább a szabad versenyen alapuló piacgazdálkodást támogatja, mert szerinte ez vezet a közjóhoz, a fejlődéshez.

Ám a *személyiségi jogosultságok* körében Pikler elutasítja a teljes liberalizmust. Pikler helytállóan állapítja meg, a mai jog szemszögéből szemlélve is, hogy minden alapvető szabadságjognak megvan az ő *észszerű korlátja*, hiszen nem engedhető meg, hogy a *gondolatszabadság* örve alatt valaki büntetettre sarkalljon. Ugyanakkor a *vallás szabadsága* nem vezethet oda, hogy olyan vallás érvényesüljön, melynek tanai, Pikler szavai szerint, nyilvánvalóan káros életmódra ösztönzik az embereket, olyanra, amely az emberi erkölccsel, egészséggel, mértékletességgel, észszerű gazdálkodással, igazságszolgáltatással ellentétes. Tilos az a „gondolatátvitel”, amely egymagában büntett, mint amilyen a rágalmozás, becsületsértés.

Pikler megállapítja: „lépten-nyomon látjuk az államok tilalmait és akadályait oly ki- és beköltözésekkel szemben, amely az illetőknek maguknak, vagy másoknak nagy hátrányára van.” Ha ezt a pikleri gondolatot mai „helyzetre” nézve alkalmazhatnánk, nyilván a második mondatrész az értékelhető, hiszen a korlátok (ma is) éppen a pikleri gondolat mentén szükségesek, amikor a beköltözés tömeges, ellenőrizetlen, ily módon jogtalan, s a felszínénél mélyebb, lehetséges pozitív vagy negatív indítékai ismeretlenek, de lehetnek.

Maga a *foglalkoztatási szabadság* is előfordulóan korlátozott, jelzi Pikler, hiszen az állam közérdekből valamely foglalkozás gyakorlását indokoltan és joggal *képesítéshez* köti.

Ákár a *magánjogi jogügyletek* is semmiesek, ha a szerződés szabadságának örve alatt az ügyfelek „vagy magukat vagy az emberek nagyrészét károsítják”. Azért Pikler szerint csak az olyan ügyletek érvényesek, amelyek a közjót előmozdítják. Tilosak a káros, mások függő helyzetével visszaélő hitelügyletek (uzsora), a játékszerű tőzsdeügyletek. Elfogadhatóak a szabadversenyt meggátoló kartellek elleni törvények.¹⁹

Amíg a *földművelés* volt a fő gazdálkodási ág, a rendi társadalom korában, Pikler szerint „érthető volt” a földforgalom korlátozása, mert főként a földművelés teremtette meg azokat a javakat, amik a társadalom működését biztosították. A forgalmazás ugyanis bizonytalanná tette volna a termelést. De az ipar és a kereskedelem (polgári korszakban történő) oly mérvű fejlődése révén, hogy átvehette a fő gazdasági tevékenység szerepét, a föld szabad forgalmazása – szerinte – többé nem volt indokolt.²⁰ Mai szemszögéből hozzáfűzhető, hogy az ipar és a kereskedelem fokozott, szinte domináns gazdasági jelentősége ellenére, a föld nem veszítette el „stratégiai”, azaz nemzetgazdasági szerepét.

Pikler foglalkozik a *házasság*, a házasságkötési szabadság jogintézménye mentén kialakult észszerű, azaz belátás alapján létrejövő korlátokkal, ezek között említi, tapasztalati példaként, a vérrokonok közötti házasság (ma is) helytálló tilalmát.²¹

A *történelmi múlt* kutatása Pikler szerint két egymással szemben álló szemléletet takar. Az egyik szerint nem lehet a múltat helyesen értelmezni, ha az értelmező nem „éli bele magát” a korba, amelyről szólni kíván. Ez a „beleélés” azt feltételezi, hogy a *múlt emberei merőben mások*, sajátosak és a „mienktől eltérő gondolkodásmóddal és érzelmvilággal rendelkeztek”. Így csak ezek megismerésével (igazi, helyes történeti

szellem) lehet a korabeli kutatott jogot megismerni. Holott ez nem így van, hiszen mai szempontból is helytálló megállapítása szerint: „a múlt emberei a mienkhez hasonló lel-külettal bírtak, csupán az ismeretek voltak kezdetlegesebbek.”²²

A *helyes és helytelen jogot* (reine Rechtslehre) elemezve, Pikler a szkeptikus és a dogmatikus iskola szemszögéből indul ki. A *szkeptikus* iskola szerint az emberek szükségleteik tekintetében különbözőek, míg a *dogmatikus* iskola szerint e tekintetben az emberek egyenlők, tehát a helyes jog ebből a szemszögből is vizsgálható. A helyes jog, Pikler szerint, annak alapján állapítható meg, hogy *célszerű-e*. A célszerű jog helyes, a célszerűtlen pedig helytelen. Példája szerint célszerű és helyes az a jog, mely az élet meghosszabbítására, azaz az egészség megóvására törekszik, s nemkülönben „a magasabb rendű élvezetek biztosítását” (megjegyzés: nyilván a kultúrára, művészetekre gondolhatott) megkönnyíti. Ezen célok ellenében fellépő jog – a helytelen jog.²³

A jogot az *igazság* vonzatában elemezve Pikler megállapítja, hogy a jog érvényesítését az állami kényszer biztosítja. E kényszer célja, hogy a „jog oly kényszerrel biztosított szabályok foglalatja, melyek azt célozzák, hogy az emberek oly magaviseletet tanúsítsanak, amely más emberek érdekének megfelel.” Érdek alatt pedig „az együttérzés kielégítését és az életnek ezáltal való szépítését” érti. Ezek szerint az emberi magatartásnak joggal szabályozott része „nemcsak olyantól való *tartózkodásból* áll, ami másokra nézve káros lenne”, vagyis a jog nemcsak a másokkal való összeférésre kötelez, hanem oly pozitív *cselekedetre* is sarkall, mely *mások hasznára* válik. A jog tehát a *kölcsönös összeférés és az együttműködés* biztosítását szolgálja, vagy, más szóval, a *kölcsönös jóra* törekvő, együttműködésen alapuló magatartást ösztönzi. A jog célja tehát, hogy az emberek közötti összeütközést elhárítsa. (Tehát a jognak Pikler, mai szóval, *prevenációs, konfliktusmegelőző* jelleget tulajdonít.) Pikler szerint a jog egyes szabályai arra irányulnak, hogy az *egyik ember szükségletének kielégítése ne történjék meg a másik ember kárára*. Ez az álláspont közel áll a római jogi alapozású, mai jogelméletben is modernnek, általánosan elfogadott jogfelfogáshoz is, mely szerint, aki saját jogát gyakorolja, egymagában, mások joggal oltalmazott javait és érdekeit nem sérti. (Qui suo iure utitur naeminem laedit.) Ám, ha valaki, a modern jogfelfogás szerint, jogának gyakorlása során, túlmenően saját jogosultsága határán, mások jogát sérti, ő a jogellenesség, vagy joggal való visszaélés (agere in fraudem legis et partis) szankcióját kell viselje. Pikler példája szerint, olyan eset ez, amikor az egyik ember hajlama (pl. hiúsága) ellenkezik a másik jólétével. Pikler szerint a jognak az a rendeltetése, hogy az ilyen helyzetekre nézve olyan jogszabályokat vezessen be, amelyek alkalmasak arra, hogy az összeütközés különböző eseteiben *megállapítsa, melyik ember szükséglete nyerjen kielégülést (vagy mai szóval kielégítést)*, vagy mennyiben, milyen mértékben nyerjen az egyik és a másik fél is kielégítést. Ennek a legjobb módja a kényszerítő szabályok alkalmazását elhárító (konfliktusban álló felek közötti) *egyetértés*. Ha ilyen nincs, óhatatlan a *kényszerítő szabályok* alkalmazása.²⁴ (Másként, Pikler művében láttatja a jog *konfliktusmegoldó* jellegét.) És valóban, a jognak, a mai jogelmélet szerint is, *konfliktusmegelőző és konfliktusmegoldó* rendeltetése van, s ezek a jognak – akár funkcionális szemszögből – „*univerzális*” jelleget adnak.

(*Jogváltozás, jogállandóság – a kódexjog vonzatában*) A hazai és a külföldi jogirodalom a kódexjogot méltán tartja a tételes jog változásoknak legkevésbé kitett részének. Két oknál fogva: a kodifikáció célja a normatív tartósság. A kodifikációk e cél elérése érdekében jogintézményei közé csupán azokat a jogszabályokat veszik fel, amelyek a múltban, hosszantartó alkalmazás során, beváltak és tartalmukban stabilaknak mutatkoztak.²⁵ A tartósság rendeltetése pedig, hogy jogbiztonságot nyújtson.

Polgári jogászként, aki a jog-összehasonlítási módszer útján, több jogrendszert kutattam, beleértve a polgári jog kodifikációs elméletének egyes kérdéseit, eddigi kutatói tapasztalataim alapján a *gyakori jogváltozást nem tartom üdvösnek*. Legalábbis a polgári jog területére nézve, de gondolom, ez más jogágakra is vonatkozatható. Ugyanis a polgári jog stabilitása rendkívüli jelentőséggel bír a mindennapi életre nézve, hiszen naponta kötünk jogügyleteket, szükségleteink kielégítése céljából. A stabil kódex megkönnyíti a jogmegismerést és a jogkövetést. Az állandóan új célokat követő jogváltozás nem tesz jót. Ez azt jelenti, hogy a célokat is jól meg kell gondolni, választani. A polgári jog kodifikációs elmélete és gyakorlata azt mutatta ki,²⁶ hogy egy kódex meghozatala előtt éppen stabilitásának, azaz a jogbiztonság érdekében, alapos tudományos munka, praxiselemzés szükséges. A cél azoknak a jogintézményeknek a beemelése és megfogalmazása, amelyek stabilaknak mutatkoztak és amelyeknél a jövőben is várható, hogy céljaikban, tartalmukban nem áll be lényeges, módosítást igénylő változás.

Az állandóság bizonyítékául szolgálhatnak a német 1896. évi Polgári Törvénykönyv (BGB)²⁷, az 1811. évi Általános Osztrák Polgári Torvénykönyv (OÁPt.), az 1911. évi Svájci Kötelmi Törvény (OR)²⁸, az 1804. évi francia Code civil (Cc) stb., hiszen meghozataluk óta, alapvonulatuk tekintetében, máig változatlanul érvényben vannak. Köszönhetően annak, hogy rendszerükben (pandecta és intézüciós rendszer) és jogintézményeik tekintetében (pl. szerződéskötési szabadság, kártérítési felelősség jogellenes magatartással okozott kár miatt) követték a századok során, a praxis messzemenő figyelembe vételével, teoretikus munkával kiművelt, továbbfejlesztett és árnyalt római jogi hagyományt.

Am ugyanezek a kódexek egyúttal, igaz, fokozatos, átgondolt, nem túl sűrű *változások* példái is, *módosítások* (novellák) és *kiegészítések* révén. Legtöbbször anélkül, hogy ezek a kódex lényegét, alapgondolatát érintenék. Legújabb példaként erre a német BGB 2002–2006. évek közötti novellái említhetők. Ezek a módosítások és néhol kiegészítések, több mint négyszáz paragrafust érintettek.²⁹ Főként az uniós jog hatására. Meghozatala óta az ÁOPTk. több mint hetven módosításon és kiegészítésen ment át. Körülbelül ugyanennyi módosítás érte a svájci OR-t.³⁰ A svájci Kt. első módosításaira közvetlenül a meghozatala (kihirdetése) utáni években került sor. A francia jogban a kódex szövege ugyan meghozatala óta máig érintetlen maradt, de jogi tartalma a részletező, külön törvények révén változott, azaz mélyült, vagy konkretizálódott. Lévén, hogy a francia kódexjogban dominálnak az általánosabb, rugalmas, sokszor generálklauzulas szabályozási módszernek minősíthető elvi szintű rendelkezések (a szerződéskötési szabadság, jó erkölcs, közrend, szerződési jogcím – vagy kauza, stb.) lehetővé teszi a különtörvények általi mélyítést.³¹ A polgári jogi kódexek módosításaira, vagy kiegészítésére csupán alaposan átgondolt jelentős okok miatt került, kerülhetett sor, azzal, hogy egyik sem szüntette meg a kódex eredeti rendszerét, alapvonulatát, továbbá a bevett, bevált jogintézményeket. A jelzett kódexek stabilitását elsősorban az biztosította, hogy a kodifikációs munkálatok évtizedekig tartottak. Eközben ki kellett szűrni, a joggyakorlat elemzése alapján, mi az, ami stabil és mi az, ami változó „joganyag”.

A *magyar polgári jog (kódexjog)* a stabilitás és a változás vonzatában sajátosnak minősíthető. Ugyanis a szerves jogfejlődés idején a magyar jogforrási rendszer nem a kódexjogra, törvényi jogra támaszkodott, hanem a jogszokásokon és bírói (precedensi) jogon³² alapult. Ez egyfelől a stabilitást, másfelől a szükséges, indokolt változást, adaptációt segítette elő. A polgári korszakban azonban, az 1848. évi XV. törvény (2) bekezdése hatására (mely meghirdette a polgári törvénykönyv meghozatalát) váltotta ki a fokozatos, kódexjogra való áttérést. Ez serkentette a polgári jog kodifikálását, a 19. század második felében a *rész kódexek* tervezeteinek (kötelmi jog, családi jog, öröklési

jog, kereskedelmi jog) megfogalmazását, vagy a Csjt. és a Kereskedelmi jog esetében, hatályba léptetését). A századfordulótól, különösképpen az 1896. évi német BGB mintájára, azaz a pandekta rendszer szerinti *teljes* kódex tervezeteket (pl. az 1900. évi teljes tervezet, továbbá a parlamenti tárgyalásba is vett. 1928. évi Mjt.). A precedensjog helyébe lépő törvények a kuriális eredetű jogforrást kizárták, nem csökkentvén a Kúria jogértelmező szerepét, de megszüntetvén a Kúria jogalkotói hatáskörét. Az első teljes magyar Ptk.-nak meghozatalára majd csak az ún. államszocialista, egyébként (szovjet) oktrojált rendszerben került sor, az 1959. évi V. törvény útján. Ez kizárta a korábbi, nagy hagyománnyal rendelkező, kitűnő precedensjogot. Az új Ptk. kodifikációs eljárása során (1998-tól) az elméleti vitákban felmerült a kérdés, egyáltalában kell-e a Ptk., vagyis vissza kell-e térni a hagyományos bírói jogforrási rendszerre. Ez a vita egyértelműen és helyesen, a kódexjog mellé állt. Ugyanis a 19. század második felétől az országgyűlés megújult törvényhozási tevékenysége (1867-től) eredményeképpen új értékes hagyománya jött létre a hazai törvényi jognak, például az 1875. évi Kereskedelmi törvénykönyv hatályba lépésével, mely a törvénnyel szabályozott (kereskedelmi) jogviszonyok tekintetében kiiktatta a precedensjogot. Ennek alapján jött létre az a jogfelfogás, mely a kódexjognak azt az előnyét helyezte előtérbe, mely szerint ez a jog előre ismert és megismerhető, s ezáltal jobban érvényesíti a jogbiztonság, normakiszámíthatóság és a jogkövetés követelményét.

A kontinuitás és diszkontinuitás diskurzusa fényében, a megtartás és a változás egészen más kérdésként merült fel az 1956. évi Ptk. tekintetében. Voltak olyan vélemények, hogy ami átmenthető, olyan értelemben, hogy a régi Ptk. rendelkezései megfelelnek a piacgazdálkodás követelményeinek is, át kell venni a régi Ptk.-ból. Annál fogva, hogy ez már a bírói gyakorlatban „megszokott”. Másfelől a diszkontinuitás elmélete arról szólt, hogy teljes változás szükséges. Ugyanis egy korábbi, piacgazdálkodással szemben álló rendszerben fogant polgári törvénykönyv, akár alapjaiban, akár részleteiben, főszabályként nem vehető át. Különösképpen a rendszerváltást követően, mivelhogy a rendszerváltás eredménye a piacgazdálkodás, ami teljesen más alapokon nyugszik, mint a korábbi disztributív, tervutasításos gazdasági rendszer. Példaként a szerződés-kötési szabadságon és nem a szerződés tagadásán, vagy redukcióján, a magántulajdonon alapuló gazdaságon és nem az állami tulajdonú vállalkozáson. Jelzésértékű volt a diszkontinuitás elmélete javára, hogy az Alkotmánybíróság a rendszerváltozás után (1989) több rendelkezését kiiktatta a korábbi Ptk.-nak, melyeket ellentétesnek tartott a piacgazdálkodás követelményeivel. Végül is kiűnt, hogy a korábbi Ptk. több mint száz módosításával (1998-ig) inkonzisztenciák (azaz ellentmondások) is előálltak. Tehát a korábbi Ptk. partikuláris módosításaival nem volt megoldható a polgári jogi jogviszonyok, kapcsolatok szabályozása és az Országgyűlés helyesen választotta a teljes, új alapokon nyugvó rekodifikációt (1998), mely 2013-ban, köszönhetően Vékás Lajos akadémikusnak és kitűnő munkatársainak, azaz a kodifikációs bizottság elnökének és tagjainak, sikeresen be is fejeződött.

Ami nem jelenti azt, hogy a kódex immáron módosításokat nem fog „elszenvedni”, hiszen vannak, maradtak *kifogásolható* és kifogásolt részek. Akár a kódex kihirdetés előtti, akár a hatálybaléptetést követő tudományos munkákban, kommentárokból voltak, s vannak észrevételek.

Igy például az előreláthatósági klauzula Ptk.-ban elfogadott általános érvénye mind a deliktuális, mind a szerződési jogra nem helyeselhető, úgy mint sajátos általános felelősségkimentő ok. Más törvényekben az előreláthatóság csupán a szerződési felelősségnél „divatos” kimentő ok. Az okkal és joggal kártérítésre kötelezett könnyen állíthatja, hogy a kárt nem volt köteles előre látni és így akkor is kimentheti magát, ha nála nincsenek

jelen a klasszikus kimentő okok (pl. vis maior [vagy erőhatalom], casus [vagy esemény], jogos védelem, károsulti beleegyezés és közreműködés).

Ezenkívül kifogásolható, kifogásolt az a rendelkezés, mely szerint az okozatosságot kizárja az a körülmény, hogy a károkozó a kárt a károkozás pillanatában nem látta előre, vagy nem volt köteles előre látni. Az okozatosságot nem lehet kizárni, mert ez egy természetes tény, legfeljebb a felelősséget.

Vagy például kifogásolható, kifogásolt a fiduciárius jogügyletek általános tilalma, amit egyetlen európai Ptk. sem irányozott elő, lévén, hogy nem lehet megdönthetetlenül vélemezni, hogy a fiduciárius biztosítéki jellegű tulajdonátruházás mindig fraudolózis, rosszhiszemű, vagy törvénykerülő szerződés. Ez másutt konkrét megítélés kérdése, de így nyilatkozott a kodifikációt megelőző vonatkozó magyar legfelsőbb bírósági gyakorlat is. Vagyis a magyar LB esetenként ítélte meg a fraudolozítás tényét, és néhol a fiduciárius szerződést törvénykerülőnek, néhol jogszerűnek ítélte meg, körülményekre való tekintettel.

Vagy ilyen kifogásolható megoldás a többes károkozásnál az egyetemleges felelősség általános, főszabályi előirányzata, a szokásos főszabályi osztott felelősség helyében. Ugyanis a többes károkozásnál szokásos megoldás az osztott felelősség, mint főszabály. Az egyetemlegesség pedig kivétel és csak azokra az esetekre nézve nyer alkalmazást, amelyeket a törvény nevesítetten előirányoz. Azért kivétel, mert túlterheli a perelt károkozót, aki marasztaló ítélet esetén viseli a teljes kárt, favorizálván ily módon a többi nempereltet. Egyik kivétel, mely megengedi az egyetemlegességet, például a svájci Kt. szerint, akkor van, amikor a többes károkozás bűncselekményből származik és a résztvevők tudatosan, szervezeten együttműködve követték el a cselekményt. Az egyetemlegesség tehát azért kivételes, mert az egyik perelt károkozó akár a „legkevésbé vétkes”, mondjuk felbújtó, egyedül viseli a teljes kárt, még a tettes és társtettes helyében is, egészen az általa indított, a többi, elsődleges perben nem perelt társkárokozó iránti visszakereseti per kimeneteléig, amikor is a kármegosztás „jól megkésve”, megtörténik. Ezért helyesebb a főszabály szerinti osztott felelősség, és az egyetemlegesség kivételes előirányzata. Ugyanis eszerint, már a primáris perben előlő a felelősségmegosztás, mégpedig az okozatossági és vétkességi hozzájárulás mértékében. Nem véletlen, hogy a többi (klasszikus) európai Ptk.-ban az egyetemleges felelősség kivétel és nem főszabály, mint az új Ptk.-ban.

Vagy: komoly tudományos érvek hangzottak el a Ptk. kodifikációja során, továbbá az Mt. újraszabályozása idején (2011), hogy a munkaszerződés alaprendelkezéseit (ahogyan ezt teszik a klasszikus Ptk.-k, az osztrák, német, francia, svájci stb.) be kell vinni a Ptk. 6. könyvének egyes szerződéseket szabályozó részébe. Nem csak kodifikációs jogtechnikai kérdésről van szó. Ugyanis nem mindegy, hogy a munkaszerződés egészét az Mt. (minthogy így van a hatályos törvényben), vagy legalább alaprendelkezéseiben a Ptk. szabályozza (ahogyan kellett volna). Stabilabb lett volna a munkaszerződés szabályozása az új Ptk.-ban. A munkaszerződés Ptk.-ban való szabályozása a Ptk. mellérendelési alapelvét helyezte volna előtérbe. Az Mt.-s szabályozás, pedig, könnyebb módosíthatósága révén, esetleg ettől eltérhet. Közben szó sincs arról, hogy a mellérendelési elv ellentétben állna a munkaadói, munkavégzés iránti utasítási jogával. Csupán arról van szó, hogy az utasítási joggal való visszaélés esetére a mellérendelési elv azonos szintű oltalomban részesíti a munkavállalót.

Persze, vannak még kifogásolható részek. Ilyen például a kártérítés módjával kapcsolatos megoldás. A szokásos (német BGB, svájci Kt.) római jogi hagyományokon nyugvó természetbeni helyreállítás (restitutio in integrum) általános, főszabályi megoldás helyett, a Ptk. a pénzbeli térítést helyezi előtérbe, mint primáris szankciót.

Problematicus, vagy hiányosak a szerződés formáját (alaki kellékeket) érintő rendelkezések (forma ad solemnitatem, forma ad probationem). Elvi szinten korrekt az alakisági alaprendelkezés, mely szerint a szerződés konszenzuális (szóbeli), amennyiben a törvény mást nem ír elő. A teljes bizonyítási hatályú forma-rendelkezések a közjegyzői, ingatlan-nyilvántartási törvényben maradtak. Hátha ezeket átgondolván, szintén, részben, be kellett volna emelni a Ptk.-ba. Ugyanis a szerződés ún. lényeges alaki kelléke feltételezi a szerződés létrejövetelét és érvényét. Ez pedig a Ptk.-ra tartozó joganyag és nem a külön, mást szabályozó törvényekre tartozik.

Nem mondhatók a szokásos megoldásokhoz képest teljesnek a jogügyletek értelmezési szabályai sem.

A Ptk. meghozatala után kialakult vita résztvevőinek egy része bizonyos helyeken máris módosította volna a Ptk.-t – ott, ahol indokolatlanul tér el az európai klasszikus polgári kódexeknek, vagy a magyar jogalkalmazási tapasztalat által is bevált megoldásaitól és ahol nincs ok arra, hogy a magyar megoldás „sajátos” legyen. Az „állandósági elmélet” képviselői az új Ptk. változásaival igen élesen szembeszegültek. Szerintük a partikuláris módosítások ismét inkonzisztenciát okoznának. Várni kell, hogy a praxis alátámassza, vagy változásra készíti a törvényhozót. A változási elmélet szerint, ahol szükséges a módosítás, az összehasonlító polgári jogi elmélet, azaz a hazai elmélet értelmében, ott ezt el kell végezni. Mielőbb, annál jobb, különösképpen a szembetűnő, nem szokásos és kiérlelt megoldásokat mellőző esetekben. Ezek az eseteleges korrekciók nem csökkentik, csökkentenék a Ptk. egyébként rendkívüli értékét, hanem javára szólnak, szólnának. Mint fennebb utaltunk rá, a svájci Ptk.-t, azaz Kötelmi jogi törvényt is, rövidesen meghozatala után, máig tartó módosítások övezték.

Ki kell emelnünk a jogváltozás és a jogi állandóság fényében, a kitűnő 2010. évi *jogalkotási törvényt*, mely már a kódexen kívüli törvények esetében is, a jogalkotót kötelezi, hogy egy új törvény meghozatalát, megfogalmazását megelőzően, a törvényhozó, a célok mentén, alapos előzetes elemzést, *előzetes hatásvizsgálatot* kell végezzen, továbbá az új törvény hatálybalépését követően, azaz alkalmazása során ezt az elemzést, *utólagos hatásvizsgálattal* megismétlje, annak érdekében, hogy a célok megvalósítására kiválasztott eszközök beváltották-e a hozzájuk fűzött reményeket, elvárásokat, s ha nem, megállapítható legyen, szükséges-e a törvény módosítása.

Előfordult az összehasonlító kodifikációs jogtörténetben, hogy a *Kódex szó szerint nem változott*, habár eredeti rendelkezései utóbb meghaladottnak mutatkoztak, de értelmezés útján igen. Ennek a példája az osztrák általános polgári törvénykönyv házassági közvetítői szerződés tilalmára, azaz a megbízás szabályaira³³ vonatkozó rendelkezése. A kódex vonatkozó megfogalmazása és hatálybaléptetése idején a házasságközvetítés azért volt tiltva, mert a törvénykönyv a házasságkötés szabadságát kívánta érvényre juttatni, azaz hogy a felek közvetítés nélkül, szabadon választhassák partnerüket. Ugyanis ebben a korban szülők, vagy más személy a korabeli szokásokon alapulóan, mélyen befolyásolták és akadályozták a szabad partnerválasztást. A körülmények 20. századi változásával azonban, az emberek fokozott elfoglaltsága miatt, újra időszerűvé vált a házasságközvetítés. Létrejöttek a házasságközvetítő ügynökségek. Az OÁPtk. vonatkozó rendelkezése jó ideig azonban nem változott. Ezeket az ügynökségeket és az általuk megkötött házasságközvetítő szerződéseket a Legfelsőbb Bíróság nem tiltotta be. A kötetmi jogi doktrína sugallatára, új értelmezést adott a házasságközvetítő szerződésekről szóló rendelkezéseknek. Kimondta, hogy a szerződések lehetnek cél- (Ergebnissobligationen, Obligation moiyen) és eszközkötelmek (Mittelobligationen, Obligation résulté). Egyébként ez a hagyományos megkülönböztetés azt jelenti, hogy a szerződés célkötelem esetén, csak akkor teljesül, ha

a kötelezett eléri a végleges kitűzött célt (pl. vállalkozás esetében nem elegendő, hogy a vállalkozó igyekezett a cél elérésére, s építkezett, hanem az épületet be kell fejeznie, esetünkben pedig a házasság megkötését). Az eszközkötelelem esetén a szerződés akkor is teljesült, ha a kötelezett jóhiszeműen megtett mindent a végleges cél elérése érdekében, de a végleges cél megvalósulására mégsem került sor. Esetünkben a házasságközvetítő „szerepe” nem abban van, hogy mindenáron készítse a feleket a házasságkötésre, hanem csupán arra szorítkozik, hogy a feleket kapcsolatba hozza. A tilalom megmaradt, de immáron csupán a célkötelmi jellegű házasságközvetítő szerződések semmisségére vonatkozott. Tulajdonképpen a jogértelmezés útján módosult az OÁPtk. vonatkozó rendelkezése – az eredeti jelentés és értelmezés alapján a házasságközvetítés általánosan tiltott, ezért az ilyen szerződés minden esetben semmis volt, a modern jogfejlődésnek, jogfelfogásnak megfelelő értelmezés szerint e jogkövetkezmény csupán az eredménykötelmet előírányzó házasságközvetítési szerződést sújtja.

Fontos kérdés a jogváltozás esetén az új törvény *jövőbeni és visszaható hatálya*. A *polgári jogi törvényeknél* általánosan elfogadott álláspont szerint, a jogbiztonság okánál fogva, *tilos a visszaható hatály*. Az új törvény csak a hatálybalépését követően megkötött jogügyletekre alkalmazható (*jövőbeni hatály*). Ezt elfogadta az új magyar Ptk. is. A tartós jogügyleteknél felmerül a kérdés, mely törvényt kell alkalmazni – a régít (pl. régi Ptk.), vagy az újat (pl. új Ptk.), különösképpen akkor, ha a jogügyletet a felek a régi törvény szerinti szabályok idején kötötték meg, a teljesítés pedig az új törvény hatálybalépése után válik esedékessé. Erre nézve az általánosan elfogadott doktrína azt javasolja, hogy a szerződés érvényességét a régi törvény szerint kell megítélni, a teljesítésre nézve pedig az új törvényt kell alkalmazni (az ún. *pillanatnyi hatályról* szóló elmélet). A büntetőjogban, főszabályként úgyszintén tilos a visszamenő hatály, a nullum crimen elve miatt (senki sem büntethető olyan cselekményért mely az elkövetés időpontjában nem volt törvényi jogszabállyal tiltva). Tehát, ha az új Btk. új, korábban elő nem irányzott inkriminációt tartalmaz, ez visszahatóan nem alkalmazható korábban nem inkriminált cselekményekre nézve. Kivételt képez, és megengedett a visszamenő hatály, ha az új Btk. enyhébb büntetést ró ki a korábbi törvény által előírányzott azonos inkriminációhoz képest.

A régi és az új törvény jogváltozási kapcsolatrendszeréhez fűződik a *szerzett jogok* doktrínája. E doktrína értelmében a korábbi törvény szerint jogszerűen szerzett alanyi jogosultságot (pl. tulajdon) az új törvény nem szüntetheti meg.

(*Összegzés helyett*) A jogfilozófiában nem minden gyakorlati érték nélkül, joggal merült fel a kérdés, mi a jog fő sajátossága: a változás, vagy a változatlanlanság. Akik a jogban a változatlanlanságot támogatták, megkülönböztették a tételes jogot, mint változót, a morális jogtól, mely állandó. Kítűnt, hogy maga a tételes jog is, stabilitása érdekében gyakorta beemelte, beemeli szabályai sorába az erkölcsi szabályokat (pl. uzsoratilalom). A morális jog jellemzője az önkéntes, meggyőződés alapján történő jogkövetés. A tételes jogra pedig jellemző, az állami kényszer kilátásba való helyezése útján, a konfliktusok, jogviták preventálása, megelőzése, létrejövételük esetén pedig feloldása. A magyar és külföldi jogban, azaz jogelméletben, a változás és állandóság kérdésével számos kiemelkedő jogtudós foglalkozott. A természetjogi felfogás szerint a jog morális része nem változik, csupán a hatályos jog. A történeti iskola, mely főleg a római jogra alapoz, megengedi a változást, a szükséges jogfejlődés érdekében, de a klasszikus, római jogi alapozású kódexjog hagyományos jogintézményei keretében. Az evolúciós elmélet értelmében (pl. Pikler Gyula) a jog alapvető jellemzője a változás, mert követnie kell a fejlődés köve-

telményeit, sőt ezt ösztönöznie kell. A jogbiztonság elve azonban ellentmond a sűrű és indokolatlan, alapos előzetes és utólagos hatásvizsgálat nélküli jogváltozásnak. Fontos eleme a jogváltozás indokoltságának a helyes és jó norma megválasztása, valamint (pozitív, fejlődést elősegítő – pl. oktatás- és képzésfejlesztő) cél fényében. A kódexek általában stabilabb részei a jognak. Annálfogva, hogy szemben a kódexen kívüli törvényekkel, csupán a bevált, állandósult szabályokat veszik fel, belőlük rendszert alkotva. A kódexen kívüli törvények (die Neben- und Sondergesetze) pedig alkalmasabbak arra, hogy kövessék a „jogfejlődést”, mélyítsék, vagy konkretizálják a kódexet, mint világitótornyot (Vékás Lajos akadémikusunk szavaival élve), vagyis a kódexek jogelveit. Az általánosabb részei a jognak, a jogelvek, jogi sztenderdek, kaucuk normák, állandóbb elemei a jognak, míg a részletező normák az idők során változásoknak, változó szabályozási céloknak vannak kitéve. Ám a jog általános, tartós, szó szerint változatlan rendelkezései is, a jogértelmezés útján, jelentésben változhatnak, új jelentést vehetnek fel. A polgári jogban a klasszikus jogintézmények (pl. szerződési akarat, szerződés hatálya, bontó és halasztó feltétel és időhatározás, jogvesztő és elévülési típusú határidő stb.) szintén, fő vonzataiban változatlan elemei a jognak. Az új Ptk. egyes rendelkezései kapcsán a törvénykönyv hatálybalépése előtt, de utána is, az új kódex minden rendkívüli értéke ellenére, a jobbító szándékú tudományos vita számos korrekciót javasolt, melyek a kódex alapvonulatát nem érintenék, érintették volna, de hozzájárulnának, járulhattak volna a klasszikus európai nemzeti kódexek közötti (spontán recepciók és más úton, mint jogharmonizáció, jog-összehasonlítási és jogalkalmazási tapasztalatok útján kialakult) szükséges mértékű konvergenciához. Az új Ptk. néhol (szükségtelenül) több konvergenciát mutat fel az angolszász joggal, mint a kontinentális hagyományú nemzeti kódexjoggal. De alapvonulatában így is kompatibilis, összehasonlítható.

JEGYZETEK

- 1 Ld. *Hamza Gábor* (szerk. és szerző), és szerzőtársai, *Magyar jogtudósok*, I. kötet: MF könyvek 12, Budapest, 1999; II. kötet: MF könyvek 17, Budapest, 2001; III. kötet: Bibliotheca iuridica, ELTE ÁJK, Budapest, 2006; IV. kötet: ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014, és köv.
- 2 Ld. *Szabadsfalvi József*, Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében, Gondolat Kiadó, Budapest, 2014, 18–23. o. *Pikler Gyula* *Julius munkáinak lajstroma*: 286. o.; *Loss-Szabadsfalvi-Szabó-Szilágyi-Zódi*, *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből* (Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó), *Prudencia Juris*, Miskolc, 1995, ebben *Pikler Gyula* munkásságáról „Jogbölcsélet és lélektan vonzáskörében *Pikler Gyula* társadalom és jogbölcsélete” címmel *Loss Sándor* irt tanulmányt a 45–58. oldalakon; *Pikler* tudományos életrajza, uo. 45–47.; munkáinak és munkásságáról szóló bibliográfia, uo. 59–62. o. Ld. továbbá *Szabadsfalvi József*, *A magyar jogbölcséleti gondolkodás kezdetei*, *Werböczy Istvántól Somló Bódogig*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011., 182. o.: *Pikler* munkáinak bibliográfiája.
- 3 Ld. *Pikler Gyula*, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* szóló tanulmánykötet (Politzer, Budapest, 1902) c. művében a szerző, azaz a Kiadó által megjelentetett, munkáiról szóló külföldi és hazai értékeléseket, I–VIII. o.
- 4 *Pikler Gyula*, *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, második javított és bővített kiadás, Politzer Zsigmond és fia kiadása, Budapest, 1992, 280. o.
- 5 Ld. a vonatkozó hazai és külföldi jogirodalommal, a jogváltozással kapcsolatos álláspontokat, in: *Szalma József*, *A jogtudományok kutatási módszerei* (Kutatásmódszertan), Patrocínium Kiadó, Budapest, 2016, természetjog: 19. o., és a köv. Ld. e kötetben: *A jog tartós és dinamikus (változó) jelentéstartalmának* diskurzusáról szóló fejezetet, ad 58. old.; a kódexjogról és a precedensjogról szóló fejezetet, ibid. 62. oldaltól.
- 6 Vö. *Felix Somló*, *Juristische Grundlehre*, Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1917, 121. o.: *Der Doppelsinn des Wortes Recht – Recht in juristischen und etischen Sin.*

- 7 Ld. Dr. Kunz Jenő, *A jog*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1908, 7. o.
- 8 Ld. *Szabadfalvi* József, *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei – Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 11–25. o.
- 9 Ld. Rudolf *Jhering*, *Zweck im Recht*, I. kötet, 389–399. o. *Jhering e művében*, a II. kötetben, a 382. oldalon megkülönbözteti a jogtól a jogszokásokat, az elsőt változóként, a másodikat viszonylag változatlanként, mégpedig annak alapján, hogy az elsőt az állami kényszer, a másodikat pedig a pszichológiai értelemben vett akarat juttatja érvényre.
- 10 Ld. *Sammler*, *Theorie der Rechtswissenschaft*, 1911, 180–190. o. *Sammler* keresi a jogban az általános érvényű jogfogalmakat, melyek függetlenek az adott jogrendszerétől. A jogi jelentéseknél jelentősek az alapvető jogi fogalmak, melyek a tételes jogon túlmenően, általánosan elfogadottak.
- 11 Vö. *Somló* Bódog, *Jogbölcselet*, az 1920. évi (Budapest, Grill Károly, 1920) magyar kiadás (melyet maga Somló készített elő, kivonatként, az 1917. évi, Lipcsében kiadott *Juristische Grundlehre* c. főműve alapján) kritikai kiadása, szerkesztette és gondozta: *Takács Péter és Zódi Zsolt*, *Prudencia Iuris*, Miskolc, 1995, 38. o.
- 12 Ld. *Bierling*, *Juristische Prinzipienlehre*, IV., 221. o.
- 13 Vö. *Felix Somló*, *Juristische Grundlehre*, Leipzig, 1917, 185–187. o.
- 14 Ld. *Ferenc Szilágyi*, *Das Zessionsrecht im neuen Zivilgesetzbuch Ungarns*, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 2015/1, Verlag C. H. Beck, 52–86. o.
- 15 Egyébként *Pikler* számos, egyéb magyar nyelvű jogfilozófiai publikációja külföldön, angol és német nyelven jelent meg, pl. *The psychology of the Belief in objective Existence (Part. I. Objektive Capable of Presentation)*, *Williams and Norgate*, London, 1890; *Physik des Seelenlebens*, *J. A. Barth*, Leipzig, 1901; *Sinnesphysiologische Untersuchungen*, *Barth*, Leipzig, 1917; *Theorie des Gedächtnisses*, *Barth*, Leipzig, 1926; *Theorie der Konsonanz und Disonanz*, *Barth*, Leipzig, 1931; *Pikler Gyula – Somló Bódog, der Ursprung des Totemismus, Ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*, von *Julius Pikler und Privatdozent Dr. Felix Somló*, I. *Versuch einer Erklärung* von Prof. *Pikler*, II. *Induktive Beweise*, von *Dr. Somló*, Berlin, K. Hoffman, 1909, stb.
- 16 Ld. *Pikler*, id. mű, 153. o.
- 17 Ld. *Pikler*, op. cit. 154. o.
- 18 Ld. *Pikler*, op. cit., 164. o.
- 19 Ld. *Pikler*, op. cit., 142. o.
- 20 Ld. *Pikler*, 143. o.
- 21 Ld. *Pikler*, op. cit., 160. o.
- 22 Ld. *Pikler*, op. cit., 162. o.
- 23 Ld. *Pikler*, op. cit., 198. o. Itt *Pikler* megállapítja, mintegy összegzésként, hogy „megállapítható a különböző jogok között a helyes jog, mert nagy mértékben megállapítható a legcélszerűbb jog.”
- 24 Ld. *Pikler*, op. cit., 200–210. o.
- 25 Ld. pl. *Földi* András (szerk.), *Összehasonlító jogtörténet*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 343–346. o.
- 26 Ld. pl. a hazai és külföldi jogirodalomra nézve, *Szalma* József, *A polgári jog általános kodifikációs módszerei és a magyar Ptk. rekodifikációja*, in: *Kodifikáció, Tanulmányok*, szerk. *Takács Péter*, Budapest, ELTE ÁJK, 2002, 40–70. o.; uő (*Szalma J.*), *Deák Ferenc, a jogtudós – a magyar polgári jogalkotás, a köz- és magánjogi kodifikációk megalapozója*, *Acta facultatis politico-juridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*, Budapest, 2003, 225–253. o.; uő, *Rekodifikation des ungarischen Bürgerlichen Gesetzbuches aus dem Jahre 1959 (beginnend im Jahre 1998)*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Juridica*, Tomus XLI–XLII., milleniumi kötet, Budapest, 2000–2001, 54–80. o.; uő, *Kodifikáció (és) inkorporáció – A Ptk. újrakodifikálásának módszere, különös tekintettel a Koncepció I. és II. változataira*, valamint a normatív szöveg előkészítésére, *Kodifikáció*, Budapest, 2003. évi 3. sz. 23–27. o.; uő, *Parlament und Zivilgesetzgebung Ungarns (szerk. Máté Gábor – Mezey Barna)*, in: *Ständerversammlung bis zum parlamentarischen Regierungssystem*, Budapest (-Graz), ELTE ÁJK, 2001, 121–145. o.; uő, *Reflexiók az új Ptk. tervezetere a polgári jogi felelősségi alapelvek tekintetében*, *Jogtudományi Közlöny*, Budapest, 2008. évi 10. sz. 497–504. o.; uő, *Természeti jog és a polgári jog kodifikációja*, *Magyar Jog*, Budapest, 2003/3. sz. 735–776. o.; uő, *Reflexiók az új Ptk. tervezetere a polgári jogi felelősségi alapelvek tekintetében*, *Jogtudományi Közlöny*, Budapest, 2008. évi 10. sz. 497–504. o.; uő, *Kodexfrage oder einheitliches Arbeitsrecht im ungarischen Recht*, *Journal of European History of Law*, Brunn-Brno, 2013. évi 2. sz. 118–122. o.; uő, *Tárgyi és alanyi felelősség – különös tekintettel a magyar Ptk. vonatkozó rendelkezéseire és ezek rekodifikációjára*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, de Rolando Eötvös nominatae*, 2002, 20–67. o.; uő, *Szabályozási módszerek a magyar polgári jogban 1985–2005*, in: *Jakab András – Takács Péter*, szerk., *A magyar jogrendszer átalakulása 1985–2005*, *Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 669–680. o.; uő, *Az összehasonlító polgári jogról – tézisek a polgári jog harmonizációs, konvergenciális és univerzális tendenciáiról*, *Jogtudományi Közlöny*, Budapest, 1999.

- évi 6. sz. 245–252. o.; uő, *Az új magyar Ptk. az inkorporációs szabályozás szempontjából*, Magyar Jog, Budapest, 2008. évi 1. szám, 10–15. o.; uő, *Az új magyar Ptk.-ról, jobbitó szándékú észrevételekkel*, Valóság, Budapest, 2012. évi 10. szám 10–22. o.; uő, *Arbeitsvertrag, Kodexfrage oder einheitliches Arbeitsrecht im ungarischen Recht*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, de Rolando Eötvös nominatae 2013. évi 54. évfolyami szám, 441–451. o.; uő, A munkaszerződés a szolgálati szerződés és a kollektív szerződés (Az új Ptk mint a munkaszerződés jogszabályi háttere és a Munka Törvénykönyvének vonatkozó, jogszabályai, in: Szociális elemek az új Ptk.-ban, Budapest, KRE ÁJK, 2012, 174–188. o.; Az ABGB (OÁPTk) továbbélése a Monarchia utódállamaiban – különös tekintettel a volt Jugoszlávia utódállamaira, in: Rác L. (szerk.) A német-osztrák jogterület klasszikus magánjogi kodifikációi, Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2011; József Szalma (Szalma József), Das ABGB in der Woiwodina, in: Berger. E. (szerk.), Österreichs Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) – Eine europäische Privatrechtskodifikation, Bd. 3, Das ABGB ausserhalb Österreichs, Berlin, Duncker und Humblot, 2010, 135–161. o.; József Szalma, Der Einfluss des ABGB auf Serbien, in: Berger E. (szerk.) Österreichs Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) – Eine europäische Privatrechtskodifikation, Bd. 3. Das ABGB ausserhalb Österreichs, Berlin, Duncker und Humblot, 2010, 399–412. o.; József Szalma (Szalma József), O kodifikacionom istorijatu madarskog građanskog prava i o novom madarskom Građanskom zakoniku (A magyar polgári jog kodifikációs történetéről és az új magyar Polgári törvénykönyvről), Anali Pravnog fakulteta u Beogradu (A belgrádi Egyetem Jogi Karának kari tudományos folyóirata), Belgrad, 2014. évi 2. szám, 49–67. o.; Szalma József, Az új magyar Polgári Törvénykönyvről, tartalma, szabályozási módszere és hatálya lépése, in: Magyar Tudomány Napja a Délvidéken, konferenciakötet (szerk. Szalma József), Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 2014, 105–140. o.; Szalma József, A polgári és a kereskedelmi jog kapcsolata az új Ptk. fényében, in: Miskolczy Bodnár Péter – Grad-Gyenge Anikó (szerk.), Megújulás a jogi személyek szabályozásában, KRE ÁJK, Budapest, 2014, 34–60. o.; Biró György – Szalma József (szerk. és szerző), Kötelmi jogi kodifikációs tanulmányok, Miskolc, Novotni Kiadó, 2003–2005; Szalma József, A szlovén kötelmi jogi kódexről, Magyar jog, 2009. évi 7. szám, 432–434.
- 27 Ld., Szalma József, Németország kereskedelmi (vállalkozói) jogáról, Jogtudományi Közlöny, 1999. évi 12. szám, 549–557. o.
- 28 Ld. Szalma József, A svájci kötelmi törvényről, a kódex és a kódexen kívüli törvények kapcsolatáról, in: Új kihívások Európában, A jogtudomány válaszai, konferenciakötet, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2008, 125–145. o. Ld. továbbá a változások áttekintését, in: Theo Guhl, bearbeitet von Alfred Koller, Anton K. Schnieder, Jean Nicolas Druey, Schweizerisches Obligationsrecht, Schulthes Verlag, Zürich, 2000, 1–6. o., 1–19. széljegyzet.
- 29 Ld. BGB v. 18. O8. 1896 (Reichsgesetzblatt S. 185), in der Fassung der Bekanntmachung v. 02.01.2002 (Bundesgesetzblatt I 42), berichtigt am 22.05.2003 (Bundesgesetzblatt I 738), zuletzt geändert durch Art. 27 des 2. Justizmodernisierungsgesetzes vom 22. Dezember 2006 (Bundesgesetzblatt I. S. 3416. Ld. pl. Prütting–Wegen–Weinreich, BGB Kommentar, Luchterhand, 2007, Einleitung, 1–9. o.
- 30 Ld. Szalma József, A svájci Kt. (1912. évi Kötelmi törvény) kodifikációs jellegzetességeiről, rendszeréről és szabályozási módszereiről, Magyar Jog, 2008. évi 3. szám, 168–178. o.
- 31 Ld. Ambroise Colin, Henri Capitant, Cours elementaire de droit civil Français, Tome deuxième; Quatrième édition, Librairie Dalloz, Paris, 1924, Cause dans les contrats, 298. o. és köv., cause immorale au illicite, 302. o., cas fortuit et force majeure (erőhatalom és esemény), 9. o. és 370. o. stb. A szerzők szerint a jogcím (Code civil – Cc, Art 118, 1131, 1133) átszövi az összes kötelmet és ezekben megszabja a megengedett és a tilos közötti határt, op. cit. 298; a Code civil 1133. szakasza szerint a jogcím tilos, ha elmentés a törvénnyel, vagy a jóerkölcseel (bonnes moers) és a közrenddel (l'ordre public). A Cc 1131. szakasza szerint a jogcím nélküli kötellem nem vált ki semmilyen hatályt. E mű későbbi kiadásában: Ambroise Colin et Henri Capitant, Refondu par Léon Julliot de la Morandière, Tome II, Obligations, Théorie generale, Paris, Librairie Dalloz, Paris, 1959, ld. a szerződési szabadságról és korlátairól: L'autonomie de la volenté, 559. p., La souveraineté de la volenté quant aux effets du contrat, 560. p, 307–310. o., a jogcímről, a 403–421. o. szülő fejezeteket. Lásd továbbá, Henri et Léon, Jean Mazeaud, Leçons de droit civil, tome deuxième, Obligations, théorie générale, éditions Montchrestien, Paris, 1962 – szerződéskötési szabadság (l'autonomie de la volenté) 92. o. és a köv. – Vagy a Cc, vagy a külön törvények (mintegy „mélyítésként”) irányozzák elő a konkrét, vagy az egyes tilos szerződéseket.
- 32 Ld. Szalma József, A precedensjogról, Jogtörténeti Szemle, MTA folyóirata, Budapest, 2012. évi 4. szám, 34–39. o.; uő, A precedensjogról, Új Magyar Közigazgatás, Budapest, 2011. évi 11. szám, 37–41. o.; József Szalma (Szalma József), Der Einfluss des ABGB in der Rechtsprechung des ungarischen oberstes Gerichtshofes (Curia)

– Präzedentien zum Schadenersatzrecht in der 2. Hälfte des XIX. Jahrhunderts, in: Gerald Kohl, Christian Neschwara, Tomas Simon (szerk.), Festschrift für Wilhelm Braunerer zum 65. Geburtstag – Rechtsgeschichte mit internationaler Perspektive, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2008, 671–686. o.; József Szalma, Entwicklungstendenzen bei der Abgrenzung der zivilrechtlichen von der strafrechtlicher Haftung, Journal on European History of Law (nemzetközi szerkesztésű folyóirat), Brünn, 2012. évi 1. sz. 32–43. o.; József Szalma, Haupttendenzen in ungarischen Deliktsrecht, in: The legal Development in the former Socialist Cuntries and the Challenges of the European Union, Szeged, Pólay

Alapítvány, 2007, 321–335. o.; Szalma József, Haupttendenzen in ungarischen deliktischen Haftpflichtrecht in der zweite Hälfte des 19. bis 20. Jahrhunderts, Rechtsgeschichtliche Vorträge, Jubiläumspan, 50. kötet, Rechtsgeschichtliche Forschungsgruppe der UAW (Ungarische Akademie der Wissenschaften) an der Lerstuhl für ungarische Rectsgeschichte der Eötvös Lóránd Universität, Budapest, 2007, 362–375. o. Ld. Rudolf Welser – Brigitta Zöchling – Jud, Bürgerliches Recht, Band II. Schuldrecht Allgemeiner Teil, Schuldrecht Besonderer Teil, 14. Auflage, Manz'sche verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 2015, 246. és a köv., 497. o.: Der Auftrag, Par. 1002. des ABGB. Zweckerreichung, nachträgliche Unerlaubtheit: op. cit 51. o. 209., 210. széljegyzet.

Egy család története Pécsen a századforduló éveitől a 20. század közepén történt államosításig

A 21. század legelején izgalmas feladat egy a 19. század végén kezdődő történet részletes „megálmodása”, egy olyan világ megrajzolása, amely valójában a 20. század derekán törést szenvedett. Pécs városa, polgárságának története izgalmas téma, hiszen a ma embere erről csak olvasmányain keresztül tudhat valamit; átélt élmény nélkül visszavarázsolni a hajdanvolt Pécs hangulatát, a dolgos polgárok – iparosok, értelmiségiek, fiatalok vagy éppen idősek – mindennapjait, különösen az iparból élők törekvéseit, egy-egy szakmai alakulását, sikereit, nehéz és szép vállalkozás. A hajdani városok lakossága, polgársága sokban hasonlított egymásra, azonos törekvéseik sikere nemcsak a szaktudástól, hanem a kor adta lehetőségektől is függött. Az adott kor nyújtotta lehetőségek a régi foglalkozási ágakat nemcsak modernizálták, de kibontakozást biztosított a szakmai tudásnak és fantáziának is. A városi kézműipar nem lebecsülendő tényezője volt egy korszak ipari kultúrájának, még ha – gyakran politikai hozzáállástól fűtött világszemléletek révén – lebecsülték, valami furesza torzónak tartották, amely gátolta fejlődést, a nagyüzemű gyáripár kiteljesedését. Aztán az államosítás mindent elsöpört, gyakran olyan formában, hogy még „hírmondó” se maradjon róluk. (Produktumai legfeljebb múzeumi gyűjtemények ritkaságai lettek, kivéve, ha nem foglaltak el nagyobb helyet.) A városi ipar nemcsak lakásokban használatos tárgyakat (mozsár, konyhai főzőedény, szőtesek stb.) gyártott, hanem sok minden mást (kocsi, szerszám stb.) is. Ezeket a 20. század elején felváltották a sorozatban készített ipari termékek, de ezek már hiányt szenvedtek minőségben, esztétikumban. A vidéki városokban a kézműipar művelőinek biztos megélhetést, polgári életszínvonalat biztosított, városának pedig rangot adott a hazai társadalomban. Nem véletlen, hogy egy-egy sikeres ipari vállalkozásban az adott családban nemzedékről nemzedékre szállt a „mesterség”, sokszor nemcsak a szűk-, de a szélesebb család is részese lett a „termelésnek”. Az egymást követő nemzedékekből többen értelmiségi pályára léptek, de nem feledték, honnan emelkedtek ki, mindig büszkék voltak családjukra, elődeik foglalkozására.

Az előbbieket tükrözik Varga Csaba *Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár. Motorizáció Pécsen, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében* c. könyvében. A szerző egyetemi tanár, jogtudós, aki könyvének bevezetőjében úgy összefoglalja munkája célját, hogy a jelen szabta keretek között kísérli meg rögzíteni mindazt, amit megtudhatott a nagyapjától alapított, s az automobilizmusra átállás nyomán apjától korszerűsített cégről, a Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyárról. Családeredetként is feldolgozott sajátos párhuzamban mutatkoznak dél-dunántúli iparos ősök, majd a kocsigyártást felfuttató apai és anyai nagyapa, és egyidejűleg az az összetett ipari, kereskedelmi és szolgáltatói ág, amit az automobilizmus hozott magával a karosszériagyártástól az üzemanyag-ellátáson át a garazsírozásig, a javításig, és a márkaképviseleti kereskedelemtől az autóalkatrész-forgalmazásig. A történet színtere Pécs városa, ahol Varga Gyula cége meghatározó tényező volt, és több évtizeden át a dél-dunántúli város büszkeségének számított. Ezt törte meg a 20. század közepén az államosítás; egyik pillanatról a másikra semmisült meg egy szorgalmas munka eredménye. Már csak családi beszélgetésekben tűnt fel a múlt.

A szerző nagy szerencséje lett, hogy családja minden dokumentumot eltett, egyetlen feljegyzés sem semmisült meg, így amikor Varga Csaba hozzákezdett család- és ipartörténeti munkájának megírásához, lényegében minden dokumentum rendelkezésére állt. Ez vonatkozott a fényképekre is. Természetesen az iratoknak is megvolt a maguk „története”: „Anyám legfeljebb csak apja üzemére emlékeztető néhány emléktárgyat hozott magával Győrből, itthon, Pécssett pedig a Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyárat »Mecsek Garázs« néven szüleim által újraindított cégnek végképp nem volt szüksége például az első világháború utáni évekreig működött valahai Varga Gyula Kocsigyár irataira. Saját emlékeként ezeket nagyapám őrizte, s vitte magával, mikor édesapám házasságát követően a Rákóczi út 34. alatti telephelyről először a Felsőmalom utcai bérházukba, majd a front közeledtével az ún. Szőlőbe költözött – oda, ahová a háború folyamán, immár menekülőben, idősebb leányuk is csatlakozott hozzájuk, mindhárom gyerekével. Sajnálatos módon a nagyszülői emléktárgyból ezen örökösöktől semmiféle dokumentum vagy relikvia nem került elő. [...] Így a hiányzó dokumentumokat a családi beszélgetések adatai, illetve a levéltári ipartörténeti gyűjtemények idevonatkozó iratai helyettesítették, illetve folyóirat-gyűjtemények cikkei, írásai dokumentáltak. Az előbbieket szerintem nem kis feladatot vállalt magára Varga Csaba, amikor munkájának megírásába fogott.

Varga Csaba könyvében nemcsak a Varga-család múltját, tevékenységét tárta fel, hanem – ez a könyv jegyzetanyagából is kitűnik – jelentős mennyiségű szakirodalmat, levéltári forrást tanulmányozott, olvasott át, ami egy ipartörténésznek is dicsőségére válhatott volna. Talán ez teszi a könyvet izgalmassá, olvasmányossá, elsősorban a nem szakembereknek, hiszen nyomon követhetik egy régmúlt világ polgári életét és vállalkozásait. A családtörténet mindig izgalmas olvasmány, főleg ha kapcsolódik egy foglalkozás, nevezetesen a kocsi-, majd autókészítés történetével. Ez annál izgalmasabb, hiszen a századforduló évei az autózás elterjedésének korszaka volt, amely nemcsak a közlekedést formálta át, hanem a kocsikészítés mesterségét is. Ez a változás nem csupán új típusú embert kívánt, hanem egészen más szemléletet, üzletpolitikát is. Az új típusú mester és tulajdonos más kapcsolatot alakított ki alkalmazottjaival, akik elsősorban munkatársai lettek, s így részesei a vállalkozás sikereinek is.

Varga Csaba könyvébe beiktatta a volt munkatársak emlékezéseit, de elég részletesen dolgozta fel a Vargák családi életét, a közeli és távolabbi rokonság életútját. Talán ezzel válik egésszé a történet, mely illetéknépp nem kizárólag a munkáról, az ipari vállalkozásról és a sikerekről szól. A családtörténeti kiágazásként ezek tárgyalásába ágyazódik az anyai nagyapa hasonló győri vállalkozása, az apa szakmai énjének továbbviteleként pedig a pécsi autó- és motorversenyzés úttörő időszaka, valamint – más pécsiekkel együtt – a második világháborús katonai repülésbe történő, drámai mozzanatoktól sem mentes bekapcsolódása. „Amit pedig légkörben, a polgári Pécs mentalitásában jelez, mindez, nem más, mint békés együttműködő közeg, amelynek dolgos szereplői harmonikusan tudták megélni kereszténységüket és magyarságukat” – összegzi könyvének igazi mondanivalóját a szerző.

(Varga Csaba: Varga Gyula Autókarosszéria- és Kocsigyár. Motorizáció Pécssett, a XX. század első felében – egy családi vállalkozás tükrében. /Pécsi krónika./ Pécs, 2016, Házmester '98 Kft., 407 p.)

Zanny Minton Beddoes

Az orosz Állami Duma háborúja a nők ellen
Miért engedi meg egy orosz törvénytervezet
a feleségverést?

A törvényhozók szerint összhangban van a hagyományos értékekkel

Bűncselekménynek tekintendő-e, ha egy férj veri a feleségét? Ezt a kérdést már szükség-telen megvitatni számos országban. Más a helyzet viszont Oroszországban, ahol a дума (az orosz törvényhozás alsóháza) 2017 január-jának utolsó hetében megszavazta a családon belüli erőszak büntethetőségét enyhítő törvény módosítást, feltéve, ha nem ismételt elkövetésről vagy súlyos testi sértésről van szó. Ez a változtatás része annak – az állam által is támogatott – hagyományok felé fordulásnak, mely Putyin harmadik elnöki ciklusa idejére esik. Mindez mély törésvonalakat hozott a felszínre. Manapság sok orosz az egyén jogainak liberális megközelítését fogadja el, mások viszont épp ellentétes nézetet vallanak.

Az aktivisták arra hívják fel a figyelmet, hogy a tettelegesség büntethetőségének eltörlése a bántalmazókat fogja védeni. „Ebből azt az általános üzenetet olvashatják ki az orosz állampolgárok, hogy a családon belüli erőszak nem számít bűncselekménynek” – nyilatkozta Andrej Szinyelnikov, az Anna-központ – egy erőszak-megelőzési jótékony-sági szervezet – egyik vezetője.

A vita 2016-ban kezdődött, amikor a kormány levette a büntetendő cselekmények listájáról az ütlegetést, mely a testi erőszak legenyhébb formájának számított az orosz büntető törvénykönyv szerint. Oroszország egyike annak a három országnak Európában és Közép-Ázsiában, melyek nem rendelkeznek kifejezetten családon belüli erőszakra vonatkozó törvénnyel. Ehelyett úgy kezelik,

mint a testi erőszak más formáit, megfelelkezve arról a tényről, hogy a házastársak és a gyerekek védtelenebbek a többi áldozatnál. Amikor azonban a дума 2016 júniusában eltörlötte az ütlegetés büntethetőségét, úgy döntött, hogy kivételt tesz a családon belüli erőszakkal ahelyett, hogy ugyanaz a legfeljebb kétéves büntetés vonatkozott volna rá, mint a faji indíttatású bűncselekményekre.

Ez örömmel töltötte el a civil társadalmi csoportokat, melyek szigorúbb szabályokat szorgalmaztak. Az orosz ortodox egyház viszont dühös volt. A Szentírás és az orosz hagyományok – hangoztatták – úgy tekintik a „testi fenyítés észszerű és szeretetteljes használatát, mint azon jogok alapvető részét, melyet maga Isten adományozott a szülőknek”. Konzervatív csoportok ezért attól tartanak, hogy az így fegyelmező szülők akár börtönbe is kerülhetnek. Érveik szerint nem helyes a szülőket keményebb büntetéssel sújtani gyermekeik megveréséért annál, mint amit egy idegen kapna.

A fenti csoportok nyomására képviselők egy olyan törvényjavaslatot terjesztettek elő, melyben az első alkalommal történő „poboi” (‘ütlegetés, bántalmazás’) – a tartós sérüléssel nem járó bántalmazás – „szabálysértésnek” számít, mely 30 000 rubel (153 000 forint) pénzbírsággal, közmunkával vagy tizenöt napnyi elzárással büntetendő. A bűnetet a magánvádas eljárások közé sorolták, ahol az áldozat döntésén múlik, hogy az eljárást kezdeményezze és a bizonyítékokat előterjessze. Az ismételt elkövetés csak akkor számítana vétségnek, ha egy éven belül történik; ez arra jogosítja fel a bántalmazókat, hogy évente egyszer jól elpáholhatják rokonait. Vjacseszlav Vologyin, a дума szóvivője kiemelte, hogy a törvényjavaslat elősegíti majd a „szoros családi kötelékek” kialakulását. A törvényjavaslat második vitája során 387-ből 385 szavazatot kapott meg ez év január 25-én.

Várhatóan¹ a zárószavazáson is támogatják majd, így Putyin aláírása esetén törvényerőre emelkedhet.²

Megütött, és a pofonok nem tűntek csóknak

Anna Zavnyerovics nem ért egyet azzal, hogy a családon belüli erőszak elviselése szorosabbra fűzné a kötelékeket. A moszkvai újságíró, aki egy életmód-magazinnál dolgozik, több éve élt együtt a barátjával, és fontolgatta a házasságot. 2014 decemberének egy éjszakáján a beszélgetés a szakítás felé terelődött. Ezt követően barátja kékre-zöldre verte. Zavnyerovicsnak sikerült a férfit elítéltetnie, miután a világhálón közzétett beszámolóját olvasó ügyvédek a segítségére szettek. „Az emberek azt hiszik, hogy ilyen velük nem eshet meg – mondja az újságíró. – Csak a biztonság tévképzetebe kapaszkodnak.”

A családon belüli erőszak mélyen gyökerezik az orosz kultúrában. Ahogy egy régi közmondásuk tartja: „Ha megver, ez azt jelenti, hogy szeret.” „Az erőszak nem pusztán norma: ez a kultúránk része” – idézi Alena Popova, a családon belüli erőszak elleni harc egyik aktivistája. Nehéz felmérni a probléma nagyságát, de az orosz belügyminisztérium adatai szerint az erőszakos cselekmények negyven százaléka családon belül történik. Az Annaközpont segélyvonalát hívó nők több mint hetven százaléka sohasem tesz feljelentést a történetek miatt. Sokakat visszariaszt a magánvád nehézsége, mely a hivatali ügyintézés útvesztőibe kényszeríti az áldozatokat. „Ezek a pokol bugyrai, lehetetlen eligazodni bennük” – mondja Natalja Tunyikova, aki sikertelenül próbálkozott annak az embernek az elítélésével, aki elmondása szerint bántalmazta.

Mindazonáltal, egyre inkább átmege a köztudatba a probléma – ez részben az alulról jövő kezdeményezéseknek tekinthető. „Már nem fogadják el olyan magától értetődőnek azt az elképzelést, hogy ez »a nő hibája«” – jelenti ki Zavnyerovics. (Különös viszont, hogy támogatja az új törvényt, bízva abban,

hogy több nő fog jelentkezni, ha nem tartanak majd attól, hogy partnerüket a kiméletlen orosz börtönökbe zárják majd.) 2016-ban a közösségi oldalakon az „#ЯНеБоюсьСказать #ЯНеБоюсьСказать”)” („Nem félek beszélni”) kettős kereszt alatt szervezett villámcsődület kapott szárnyra Ukrajnában és Oroszországban – ezrek osztották meg bántalmazásról szóló történeteiket.³

Az orosz ultrakonzervatívok sem félnak beszélni. A „melegpropagandát” tiltó törvények támogatásáról ismert szélsőséges Jelena Mizulina szenátor sürgette a legutóbbi változásokat, mondván, hogy „a nőket nem sérti az, amikor egy feleségét verő férfit látnak”. A büntethetőség eltörlésének hívei azt is érvként hozzák fel, hogy a családi ügyekbe ne avatkozzon bele az állam. „A családi élet kényes terület, ahol az embereknek maguknak kell megoldani problémáikat” – hangoztatja Maria Mamikonyan, az Összorosországi Szülői Ellenállás Mozgalom vezetője, mely intézkedéseket támogató aláírások ezreit gyűjtötte össze.

Egy a kommunizmustól megnyomorított országban – ahol az állam mindenütt jelen volt, és a családoknak jóformán semmiféle magánélete nem maradt – érhetőek az ilyen aggodalmak. A családi erőszakot tiltó törvény ellenzése egyrészt abból a jogos félelemből ered, hogy így még több hatalmat kapna a kezébe a korrupt orosz rendőrség és igazságszolgáltatás a családok felett. Amikor a bírálók felróják, hogy a konzervatívok nézetei visszatérést jelentenek a Domsztrójhoz, azaz – a Rettegett Iván korából származó – a családi életre vonatkozó intelmek gyűjteményéhez, Mamikonyan asszony tiltakozik. Ők nem a „középkor” visszaállításának szószólói – mondja –, hanem pusztán azokhoz az értékekhez akarnak visszatérni, melyeket „az európai civilizáció vallott magáénak a tizenkilencedik és a huszadik század folyamán”. Sok orosz nő számára ez még így is hatalmas visszalépésnek számít.

(The Economist)

1 Időközben a harmadik, végső olvasásban 380 szavazattal 3 ellenében elfogadták a módosítást.
2 2017. február 9-én Putyin aláírta a családon belüli erőszakot dekriminalizáló törvényt.

3 2016. július 5-én Anasztazia Melnycsenko ukrán újságíró és aktivista indította útjára a gyorsan szárnyra kapó mozgalmat. A hivatalos média és az orosz egyház élesen elítélte a kezdeményezést.

Ivan Davidov

A bizonyosság nyomában

Világosan értelmezett szavak és kilátások meddő viták helyett

Pontos koordináták

Fjodor Konyjuhov világutazó pap arra készül Artúr Csilingarov képviselővel és sarkkutatóval, hogy leereszkedjenek a Mariana-árokba, és a világ tengerek legmélyebb pontján kitűzzék az orosz zászlót és a pravoszláv keresztet. „Ott lenn még mindig van egy akkora repedés, amely rettentő keskeny – 11 025 méter mélyen. Ebbe a repedésbe még senki nem szállt le” – meséli Konyjuhov. Arról is beszél továbbá, hogyan tervezik a munkamegosztást vállalkozásuk során – ő maga természetesen a keresztet fogja kitűzni, Csilingarov pedig a zászlót. Igaz, mind a mai napig nem készült el az a tenger-alattjáró, melyen hőseink utazni szándékoznak, és nem is Oroszországban gyártják, de van rá remény, hogy az orosz trikolor már 2018-ban ott fog lengedezni a Mariana-árok mélyén. Feltéve persze, ha egyáltalán élhetünk ezzel a kifejezéssel.

Van remény, de egyúttal a kérdés is felmerül: vajon miért szánja rá magát egy pap és egy képviselő, hogy mindezt véghezvigye? Őszintén hiszem, hogy ezeknél a kiváló embereknel egyszerűen semmi egyéb ok nem lehet a mélyen (mennyire helyénvaló szó itt a „mély”!) hazafias indításon kívül; azért kockáztassunk meg még egy magyarázatot.

Az utóbbi évtizedek egyik legnépszerűbb kifejezése – „az orosz gazdaság elérte mélypontját”. Olykor havonta háromszor is hallottuk ezt különböző kormánytagok szájából. Szükségtelen vitákat váltott ki, sőt nevelés tárgyat képezte. Az egyik „mélységkutatónak” ráadásul sikerült miniszterből letartóztatottá válnia, igaz, teljesen más vétségek miatt. Ennek divatja azonban még nem múlt el. Miután Konyjuhov és Csilingarov teljesítik küldetésüket – nem marad helye vitának és gúnyolódásnak. Látjuk a gazdaságunkat irányító zászlót és keresztet? Nem? Ez azt jelenti, hogy még nem értük el a mélypontot, azaz:

még van hová süllyednünk. Hasonlóan hőseinkhez, akik abban a keskeny hasadéokban nemcsak a dicsőséget keresik – hanem a bizonyosságot is.

A cselszövés vége

Putyin elnök nemrégiben állami kitüntetésekkel adta át a Kremlben különböző arra érdemes embereknek. Azok megköszönték – néhányan bölcs gondolatokra ragadtatták el magukat. Vaszilij Livanov⁴ színész – a mi Sherlock Holmes-unk – aki már jóval annak előtte felülmúlta Benedict Cumberbatchot⁵, hogy az utóbbi elkezdett volna filmszerepeket játszani, épp egy ilyen beszéddel tette véletlenül tönkre a cselszövők mesterkedését, mely a 2018-as választások kimenetelével volt kapcsolatos. Hasonlóan Sherlockhoz, aki csak úgy tudott végezni Moriarty professzorral, hogy magával rántotta a Reichenbach-vízesésbe.

Livanovot elmondása szerint nagyon megijesztette Putyinnak az a megjegyzése, hogy esetleg nem indul újra a választásokon (valami hasonlót mondott az elnök 2016-ban, amikor munkásokkal találkozott Cseljabinszkban). Livanov erre azt tanácsolta az elnöknek: „Ha még egyszer eszébe jutna ilyesmi, emelje szemét az ég felé, hogy meghallja a hangot: »Ezt azonnal felejtse el!«”

A fentről jövő hangokat az elnök nyilvánvalóan nem képes meghallani, és épp ezért most indulni fog a választásokon. A kötelesség mindenekelőtt.

Ugyanazon az eseményen a híres szívgyógyász, Renat Akcsurin⁶ elmagyarázta elnökünknek, hogy ő nemcsak az ország főparancsnoka, de a fősebésze is, aki mesterien bánik szikéjével a világpolitika színpadán. A híres énekesnőként számon tartott Zara pedig szintén hosszan hálalkodott a „végtelen hazai tájak

4 Vaszilij Livanov (1935–): híres orosz színész; olyan kitűnően alakította Sherlock Holmes szerepét, hogy a Brit Birodalom Rendje kitüntetésben részesült.

5 Benedict Cumberbatch (London, 1976–) angol színész, aki egyaránt elismert színházi, televíziós, mozifilmes és rádiós szerepei által. A BBC modern Sherlock Holmes adaptációjában a Sherlock televíziós filmsorozatban játszott főszerepe miatt lett ismert világszerte.

6 Renat Akcsurin a Jelcin elnököt kezelő és műtő orvos-csoport vezetője volt.

fölötti felhőtlen égboltért”, és megígérte, hogy elmegy koncertezni Szíriába.

Érdeprendet adtak továbbá Marija Zakharovának⁷, az orosz külügyminisztérium (MID) szóvivőjének is – de ő valamilyen oknál fogva nem élt a lehetőséggel, hogy nyilatkozzon. Milyen kár, pedig biztosan alkalomhoz illően tudott volna szólni.

Az ellopott tér

2017. január 27-én a дума véglegesen döntött abban a kérdésben, hogy szabad-e verni feleségünket és gyerekeinket. Igen, szabad. Három képviselő szavazott ellene: a liberális Igor Lebegyev, aki az örökös államfőjelölt Vlagyimir Zsirinovszkij fiaként valószínűleg első kézből tapasztalta meg a családi erőszakot; Szergej Sargunov⁸ kommunista író, aki szerint nem helyes megverni a gyengébbet (szokatlan gondolat egy képviselőtől!); és még egy – ezen írás megjelenése idején – az ismeretlenség homályába burkolózó hős.

Január 28-án aktivisták egy csoportja nagygyűlést akart rendezni Moszkvában a Bolotnaja téren⁹ a családon belüli erőszak legalizálása ellen, de a polgármesteri hivatal nem engedélyezte azt. Közölte, hogy „az adott hely nem alkalmas a rendezvény megtartása tervezett résztvevői létszám nagysága miatt”. A bejelentett résztvevők száma mindössze ezer ember volt. Ily módon a polgármesteri hivatal pontot tett annak az emlékezetes vitának a végére, mely a belügyminisztérium és a 2011–2012. évi „milliók menete” szervezői között zajlott arról, hogy valójában mekkora tömeg is vett részt a tiltakozó megmozdulásokban.

Persze, nem kizárt, hogy az elmúlt években egyszerűen ellopták a térnek egy darabkáját az átfogó városfejlesztés és a városépítés során.

7 Marija Zakharova: a történelemtudományok kandidátusa, a legtöbbet idézett orosz diplomata; 2016-ban felkerült a BBC's 100 Women listájára.

8 Az író Putyint egyszer Oroszország „sírásójának” nevezte.

9 2012. május 6-án itt csaptak össze Moszkva belvárosában a Vlagyimir Putyin újbóli elnökké választása és a választás alatt elkövetett állítólagos csalások ellen tüntetők és a rendőrök. A hatóságok a több tízezres tömeg nagy részét nem engedték oda a nagygyűlésre. 2012 nyarán az orosz parlament megszigorította a gyülekezési törvényt.

S netán valaki azt mondaná, hogy egy teret nem lehet csak úgy ellopni – a válasz: ne becsljük alá politikusaink képességeit.

A fejlesztés sajátosságai

Az elnök internetfejlesztési tanácsadója, German Klimenko, aki az „Informatikai biztonság Oroszországban” témáról beszélt „A hadsereg és a társadalom” előadásorozat keretében, megosztotta gondolatait a hallgatósággal ugyanennek az internetnek a fejlesztésével kapcsolatban. „Egy út van – a kínaiaké.¹⁰ Kétségtelenül szükség van ellenőrzésre, mivel semmilyen lehetőség nincsen arra, hogy ezt [a fejlesztést] meggátoljuk. A kínai vezetés nemigen ad a társadalom véleményére; felmérték a veszély nagyságát, és korlátozták az internetet. Náluk jelenleg nincsenek ilyen problémák” – idézi a TASZSZ orosz hírügynökség a tanácsadót.

Ezekben a gondolatokban természetesen nincs semmiféle egetverő újdonság; gyakran hallunk ilyesmit, és feltehetően előbb vagy utóbb látjuk is megvalósulásukat. Csak egy a bökkenő – ezek egy olyan ember szájából hangzanak el, akinek az internet fejlesztésével kapcsolatban kell tanácsokat osztogatnia. A gond a fejlesztésről szóló elképzeléseivel van, magának a „fejlesztés” szónak az értelmezésével. Nem árt erre emlékeznünk a jövőben, hogy értsük, mit tart szem előtt a kormány embere, amikor „fejlesztésről” beszél. Legyen szó akár az internetről, a parlamentarizmusról vagy a sajtókészítésről.

Jegyezzük meg a tisztesség kedvéért: később maga Klimenko is azt állította, hogy szavait elferdítették. Összességében elmondható, hogy valaki nyilvánvalóan hazudik – vagy a TASZSZ kormányzati hírügynökség vagy a kormányzati megbízást teljesítő Klimenko. Nehéz eldönteni, melyik változat hangzik nagyobb képtelenségnek.

(Novoje Vremja)

10 Némiképp ironikus utalás Kína „egy övezet, egy út” elnevezésű stratégiájára, mely nagy hangsúlyt fektet az újgenerációs információs technológiáról való párbeszédre, így a különböző régiók között az információ áramlása még kényelmesebb lesz.

Jonathan Chatwin

Egy angol a kommunista Kínában

Richard Kirkby: *Betolakodó Mao birodalmában: Egy angol szemtanú beszámolója az 1970-es évek Kínájáról (An Englishman's Eyewitness Account of 1970s China*, Eamshaw Books, 2017, 474 oldal) című könyvének recenziója

Richard Kirkby *Betolakodó Mao birodalmában* című Kína-memoárja őriz valamit a tizenkilencedik század légköréből: őszintén és lelkiismeretesen jegyzi fel a hétköznapi élet apró történéseit; üdítően csiszolatlan könyv, azoknak a beszámolóknak a stílusára emlékeztet, melyeket viktoriánus kori hittérítők és utazók írtak ismeretlen földek bejárása után.

Kirkbyről és a fent említett elődök kapcsán elmondható, hogy nem esett messze az alma a fájától: anyja 1919-ben Szecsuan tartományban született keresztény misszionárius szülők gyermekeként, akik 1903-ban érkeztek oda. Így részben családja történetével indokolható, hogy a szerző az 1970-es években Angliából Kínába költözött. Mindenesetre a városiasodás témája iránti kezdődő tudományos érdeklődése hajtotta leginkább afelé, hogy első kézből szerezzen tapasztalatokat a Középső Birodalomról, mely a kulturális forradalom utolsó korszakait élte. Így 1974-ben Kirkby „külföldi szakértőként” kezdett el angolt tanítani a Nandzsing Egyetemen, és töltötte a hetvenes évek második felét az akkor a külvilágtól teljesen elszigetelt kommunista államban.

Ebben az időszakban természetesen a Kommunista Párt kiöregedő vezetését már kezdte az idő és életmódjuk; Kirkbynek lehetősége nyílt közelről szemlélni az olyan eseményeket, mint Mao Ce-tung, Csou En-laj és Zhu De¹¹ halála. A szerző visszaemlékszik a Csou halála utáni szervezett érzelemnyilvánításokra, és a felelősök azon elvárására, hogy mindenkép-

pen vegyen részt a szertartásos gyászolásban: „Ma van egyetemünkön a szertartás szeretett miniszterelnökünk emlékére – közölték vele – és arra gondoltunk, hogy külföldi barátainknak csatlakoznia kellene hozzánk, mivel tudjuk, hogy ők is szeretnék miniszterelnökünket.”

A könyv visszatérő témája az örök ravasz és állhatatos figyelme, mellyel Kirkby Nandzsingban és később Santung tartományban szemmel tartották, ahogy a szerző eltökéltsége is, hogy szabaduljon vendéglátóinak szoros felügyelete alól, és megtapasztalhatta a Mao Kínájában folyó élet valóságát. Naivítás és némi fortélyosság keveréke által Kirkby eléri, hogy tágítson tapasztalati körén, sőt még engedélyt is sikerül szereznie, hogy elkísérhesse diákjait a „Vidékre!” mozgalom keretében, „hogy a szegény- és az alsó-középparaszti rétegtől lessék el a kemény küzdelem és egyszerű élet titkát”.

Végül azonban a határok feszegetése rossz pontot jelent Kirkbynek. Összebarátkozik egy frissen végzett fiatal egyetemistával, akit – mint később kitudódik – azért küldtek, hogy szemmel tartsa őt; a barátság vége az lesz, hogy Kirkby fejvesztve menekül Hongkongba azok elől a rosszindulatú erők elől, melyek szemlátomást szívesen példát statuáltak volna a magabiztos külföldivel.

Kényszerű távozása és a korszak kiszámíthatatlan, kegyetlen karkai világa ellenére Kirkby általában kiegyensúlyozottan értékeli a politikai helyzetet, mellyel szembesülnie kellett, és tartózkodik bármiféle általánosabb következtetés levonásától egy magától értetődően egyéni és korlátozott tapasztalat alapján.

A *Betolakodó Mao birodalmában* voltaképpen arra hívja fel a figyelmünket, hogy a korszakról szóló legtöbb történelmi beszámoló mindentudó nézőpontja – melynek birtokában a történész benéz a Tiltott város¹² és a Nép Nagy Csarnoka helyiségeibe, figyelve és bírálva azokat, akik a szálakat mozgatják – gyakran nem tükrözi az élet valóságát azok számára, akiknek a feje fölött intézkednek: akik csak indokolat-

11 Kommunista politikus és katonatiszt, a Vörös Hadsereg egyik megalapítója és marsallja. 1949 után a Népi Felszabadító Hadsereg főparancsnoka és a Kínai Kommunista Párt elnökhelyettese lett, 1955-től marsall. 1976-ig a befolyásos és nagyra becsült vezetők közé tartozott.

12 A Tiltott város (Peking) a Ming-dinasztiától a Csing-dinasztia végéig, csaknem ötszáz éven át szolgált a kínai császárok lakóhelyeként és a kínai birodalom ceremonális és hatalmi központjaként.

lan korlátozások és ténykedések sorozatával szembesülnek, melyekkel olyasvalakik sújtják őket, akiknek éppúgy fogalmuk sincs a nagy összefüggésekről.

Kirkby könyvén sokat javított volna, ha több figyelmet szentelnek a szerkesztésének; a könyv csiszolatlanságából sajnos központozási és nyelvtani hibák is adódnak, míg helyenként feltűnő példákat láthatunk a szükségtelen ismétlésre is. Mindezek ellenére Kirkby emlékiratai érdekes adalékul szolgálnak az egykori kulturális forradalomról szóló irodalom mellett, mivel egy külföldi szemlélő nézőpontjából láttatja az eseményeket, aki nem volt sem politikus, sem diplomata, hanem inkább egy jobbára hétköznapi mondható fiatalember.

(The Asian Review of Books)

Dmitrij Frolovskiy

Egy barát az élet végén

▪ **A nyolcvanestendős Iraida Konstantinova Kireeva orosz nyelven mesélte el élettörténetét Dmitrij Frolovskiy Moszkvában dolgozó újságíróknak.**

Tavaly júniusban, amíg Novaja Uszmanban még nem volt tele a levegő azzal a bosszantó nyárfapihével, rászoktam arra, hogy a szabadban töltsöm a napjaimat. Novaja Uszman egy kis falu Dél-Oroszországban, nem messze Voronyezs városától, és már több mint egy évtizede itt élek. Nyolcvanéves vagyok; az én koromban már nehéz hosszabb utakat megtenni, ezért egy *lávocsán*, azaz fapadon üldögéltem a házam közelében, és néztem az arra járó embereket. Közben arról álmodoztam, milyen volt az élet régen több ezer kilométerrel arrébb, a kazahsztáni Almatiban. Amikor már nem bírtam elviselni az emlékek súlyát, elindultam hazafelé.

Gyermekkorom Észak-Kazahsztánban telt. A sztálini időkben sok más orosz családdal együtt az én családomat is a sztyeppére száműzték Aktyubinszk mellé, mert apám a cári hadsereg

tisztje volt, ezenkívül kuláknak számított. Tizenkét éves koromra már teljes árva voltam. Így a bátyámmal és a lánytestvéreimmel együtt egyedül laktunk víz és villany nélküli roskatag házunkban, és téli ruhánk se volt. Azóta nem ismerem a félelmet, és nem rettenek vissza a nehézségektől.

Ahogy elég nagy lettem ahhoz, hogy munkát tudjak vállalni, tizenkét órás műszakban szakácsként dolgoztam. S mégis maradt még bennem elég életerő, hogy minden este táncolni menjek. Azok voltak életem legboldogabb napjai. Népszerű voltam: tetszettem a fiatalembereknek, és elhívtak táncolni. Azt hiszem, sokak szívét rabul ejtettem.

Olyan keményen dolgoztam, hogy a Kommunista Párt főszakácsa lettem; ez idő tájt történt, hogy Almatiba kerültem, mely akkoriban Kazahsztán fővárosa volt. Ott dolgoztam közel negyven esztendő, majd végül nyugdíjba mentem.

Almati mindig úgy él bennem, mint az egyetlen hely, ahol otthon voltam, de a Szovjetunió összeomlása után elviselhetetlenné vált ott az élet. Az én családom orosz, s míg a kazahok az idősebb emberekkel tisztelettel bánnak, függetlenül nemzeti hovatartozásuktól, a fiatalok állandóan a nemzeti ellentéteket hangoztatták.

„*Orisz! Orisz!* – hallottam nem egyszer a buszmegállóknál. „Ruszkik! Ruszkik! Menjetek vissza Oroszországba! Más csúnya dolgokat is tapasztaltam, de nem akarok beszélni róluk. Mindenesetre, az Almatiban élő németek Németországba költöztek, a zsidók Izraelbe, mi, oroszok pedig vissza Oroszországba.

A Novaja Uszmanban eltöltött évek ellenére sem sikerült helyben barátokat szerezni. Egyszerűen mások voltak az emberek, én magam pedig túl öreg vagyok már ahhoz, hogy megváltozzak. Olyan vagyok, mint egy száműzött, akit már elnyelt a Léthé, a feledés folyója, ahogy a költők mondják.

Júniusban történt egy nap, amikor mentem a padom felé egy puha kis párnával a kezemben, hogy észrevettem egy idős embert. Régi szovjet katonakabátot viselt, és botjára támaszkodva nehézkes léptekkel haladt előre. Az aszfaltos út kátyúi sáros esővízzel voltak tele, és nagy erőfeszítésébe került kerülni azokat.

Észrevette, hogy nézem, és felém fordult.

„Leülhetek ide?” – kérdezte, ahogy közeledett.
„Persze, tessék csak” – válaszoltam.

Helyet foglalt a lávocskán, és rögtön szóba elegyedtünk. Tájékozottnak tűnt, és szépen fejezte ki magát. Több mint egy órát töltöttünk a Russia 24 hírsatorna legfrissebb politikai híreinek megvitatásával. Novaja Uszmanban ez ideig nagyon ritkán találkoztam olyan emberekkel, akiket a helyi problémáik megtárgyalásán vagy pletykákon kívül valami egyéb is érdekelt volna. Így igen kellemes meglepetésként érintett beszélgetésünk, és nagyon élveztem.

Később, ahogy hazatértem, teljesen felvillanyozott, hogy egy évtizednyi ittlét után végre találtam valakit, akihez beszélhettem. Azután hetente többször találkoztam vele, és egy órát vagy akár többet is beszélgettünk.

Soha nem esett szó személyes problémáinkról, az egészségünkről vagy a családjainkról. Annyit tudtam róla, hogy nyugállományú katonatiszt, aki szolgálati idejének nagy részét Adigeföldön,¹³ egy nyugat-kaukázusi köztársaságban töltötte, meg hogy cukorbeteg. Egyebet nem. Valójában még csak egymás nevét sem kérdeztük meg soha, és nem is igazán tartottuk fontosnak.

Több mint két hónapon át tartottak ezek a találkozások. Nagy örömet okozott számomra, hogy ilyen sokáig beszélhetek vele. Aztán egy augusztus végi reggelen, szokásomhoz híven a lávocskán ültem, amikor megláttam, hogy jön felém. Nem ült le, hanem inkább megállt előttem.

„Én csendes ember vagyok, és nem szeretem a veszekedést – jelentette ki nyugodt hangon – Az emberek pletykálni kezdtek, a feleségem pedig féltékenykedik mostanában. Megtiltotta, hogy még egyszer szóba álljak magával.”

„Rendben – bólintottam – Értem.”

Néztem, ahogy megfordult, majd végigmegy az utcán. Alakja lassan eltűnt a szürke, szovjetstílusú tömbházak között.¹⁴

Aznap éjszaka azzal a gondolattal tartottam magamban a lelket, hogy még mindig képes

vagyok féltékenységet okozni, még öreg koromban is. Az ifjúság és áttáncolt éjszakák emlékei éledtek újra bennem, mintha időutazáson lettem volna. Ezek az érzések azonban nem tartottak sokáig. Rádöbentem, hogy az egyetlen embert veszítettem el, akit évek óta először nevezhettem barátoknak. Soha többé nem beszélünk egymással.

(*The New York Times Magazine*)

Oliver Pfohlmann

A nácik első ellensége – Tollal Hitler ellen

Stefan Aust: *Hitler első ellensége (Hitlers erster Feind)* című könyvének (Rowohlt, 2016, 384 oldal) recenziója

Voltaképpen hogy is néz ki Hitler? Ezt a kérdést tette fel 1922-ben a müncheni satirikus hetilap, a *Simplicissimus*. A kérdésfeltevés teljes komolysággal történt. Hitler neve akkorra már fogalom lett sok politikai megfigyelő számára. Viszont csak kevesen tudták, hogy valójában milyen ennek az agitátornak a megjelenése. A kezdeti idők Hitlerre szívesebben burkolódzott az ismeretlenség homályába a sörházak falain kívül, ezért meg is tiltotta, hogy lefényképezzék, és nyilvános szereplésin is gyenge világításban jelent meg. A *Simplicissimus*ban végül – mintegy az őrjöngő német nyárspolgár jelképeként – egy kocsmaasztal feletti, villámokat lövellő fekete felhő rajza jelent meg.

„Semminek nincs értelme, minden hazugság”

Konrad Heiden már akkoriban is pontosan tudta, hogy nézett ki Hitler. A politikailag az SPD-hez (a Német Szociáldemokrata Párthoz) húzó újságíró az 1920-as évek elejétől közvetlen közelről figyelte, ahogy a háborúban lecsúszott rétegek a nácik zászlaja alatt gyülekeztek. Nem kellett sok idő annak felismeréséhez, hogy Hitler esetében többről van szó a szokásos lázítónál. Visszatekintve Heiden leírja, hogy gyorsan kialakult Hitler beszédeivel kapcsolatos véleménye: „Semminek nincs értelme, minden hazugság,

13 Adigeföld autonóm köztársaság Oroszország déli részén, az északnyugati Kaukázusban, fővárosa Majkop. A Déli Szövetségi Körzet része. Minden oldalról a Krasznodari határterület határolja.

14 A szovjet házigyári technológiával épült panellakások nemcsak városokban, hanem a fálvakban is megszokott látvánnyá váltak a Szovjetunióban (a ford.).

mégpedig ostoba hazugság, és általában véve minden annyira nevetséges, hogy ezt – gondolnám én – mindenkinek azonnal látnia kellene. Ehelyett hallgatósága úgy ült ott, mintha megbűvölték volna; néhányuknak olyan boldogság tükröződött az arcán, melynek már semmi köze nem volt a beszéd tartalmához, hanem egy sok megrázkódtatáson és szenvedésen átesett lélek mély megnyugvására emlékeztetett.”

Az 1940 után amerikai száműzetésben élő Heident, aki újságcikkeket, szórólapokat és leplező könyveket írt a náciokról – köztük 1936-ban (Joachim Fest történész szerint) „az első jelentős Hitler-életrajzot” – Hitler „első számú közellenségéként” tartották számon. Ez utóbbi ugyan túlzás volt a népszerűséget biztosítani akaró kiadója részéről, de alapjában véve teljesen igaz: – Stefan Aust megfogalmazásával élve – Heidennek akkoriban rendszeresen sikerült írásaival „a végsőkig félingerelni” a náciakat. A *Der Spiegel* korábbi főszerkesztője és a *Die Welt* jelenlegi kiadója *Hitler első ellensége* című könyvével emlékezik ennek a mára szinte már teljesen elfeledett újságírónak és náciellenes aktivistának az életére és munkásságára.

Konrad Heiden 1901-ben látta meg a napvilágot egy szocialista nézeteket valló ügyvédi asszisztens apa és egy harcos feminista zsidó anya gyermekeként; a háború után először jogot és közgazdaságtant tanult Münchenben. Aztán a liberális *Frankfurter Zeitung* megbízásából nemcsak Hitler sörházi beszédeit követte figyelemmel, hanem annak látványos fellépéseit is a bírósági tárgyalóteremben a Bürgerbräukeller sörházban 1923-ban történt megghiúsult puccskísérelt után, melynek menetét Heiden pontosan rekonstruálta.¹⁵ Oknyomozó riportjainak készítése közben – Aust sejtései szerint – Heiden Hitler belső körére támaszkodhatott, köztük valószínűleg a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) baloldali szárnyához tartozó Strasser-fivérekre, a Hitlert támogató német-

amerikai üzletemberre, Ernst Hanfstaenglre,¹⁶ valamint egykori Reichswehr-előljárójára,¹⁷ Karl Mayrrre.

Amikor Heiden Hitler-kutatásai túl kellemetlené váltak a szerkesztőség számára, a bajorországi sielés „kényes” témájával bízták meg. Ez nem tartott sokáig: Heiden szabadúszó szerző lett, és 1932 végén, röviddel Hitler hatalomátvétele előtt megjelentette első könyvét *A nemzeti szocializmus története. Egy eszme pályafutása (Geschichte des Nationalsozialismus. Die Karriere einer Idee)* címmel. 1933-ban Heiden eleinte a földalatti mozgalomban akart a náci ellen tevékenykedni; végül menekülésre kényszerült, először Svájcba, majd a kezdetben még semleges Saar-vidékre ment.

Tisztán látta a készülő eseményeket

Mielőtt Heiden 1935 januárjában Franciaországba menekült volna, Saarbrückenből tudósított *Deutsche Freiheit* (‘német szabadság’) című folyóiratával, valamint a Birodalom területére csempészett szórólapokkal a hitleri Németországban uralkodó állapotokról és a koncentrációs táborokról. A fokozódó zsidóüldözésről szóló leírásai 1938-ban valóságos próféciában teljesedtek ki, miszerint a náciak egy „a történelemben [...] még soha nem látott mézárhlást” terveztek – mégpedig az alkalmazott technikai megoldás miatt: „minden zsidót egy nagy teremben fognak összegyűjteni, majd egy gombnyomással megengedik a gázt.” Heidennek végül sikerült Marseille-en és Spanyolországon keresztül 1940-ben az Egyesült Államokba menekülnie, ahol 1944-ben megjelent *A Führer – Hitler útja a hatalomig (Der Fuehrer – Hitler’s Rise to Power)* című könyve, és nem utolsósorban Thomas Mann elismerésének köszönhetően („elsőrangú kordokumentum”) bestsellerré vált. Az újságíró egészen 1966-ban bekövetkezett haláláig hű maradt élete nagy témájához; az Adenauer-korszakban már súlyos betegen harcolt azért, hogy a náciizmus áldozataként még végül kártérítést kapjon. A Massachusetts állambeli East

15 A müncheni sörpuccs (németül: Hitlerputsch vagy Hitler-Ludendorff-Putsch) Adolf Hitler és Erich Ludendorff vezetésével lezajlott sikertelen, erőszakos hatalomátvételi kísérlet a bajorországi Münchenben, ami 1923. november 8. estétől másnap kora délutánig tartott.

16 Hanfstaengl adta ki Hitler önéletrajzi művét, a *Mein Kampf*ot; még a címét is ő javasolta. Később Hitler ellenségévé vált.

17 A Reichswehr Németország katonai szervezete volt 1919-től 1939-ig, amikor is egyesült az új Wehrmachttal.

Orleansban lévő sirkövén mintegy tiszteletbeli címként a következő felirat olvasható: „Foe of the Nazis”, azaz a náci ellensége.

Stefan Aust Heiden tevékenységének bemutatását egy az „újságírásról szóló könyvnek” is szánja; az „álhírek”, a „közösségi oldalakat irányító botok” (igazi embernek tűnő robotok) és a „hazugságsajító” miatti szemrehányások korában semmi sem lehet üdvösebb, mint az újságírók egy ilyen nagy-szerű példaképre való visszaemlékezés. Sajnos, Aust művének azonban van jó pár hiányossága. Az még bocsánatos bűn, hogy Heiden magánéletének történetét források híján csak nagy vonalakban és feltevések alapján rakja össze. Azonban már rögtön a könyv első részében inkább zavarja, mintsem segíti a megértést az ide-oda cikázás Hitler (főként Heiden leírásaira támaszkodó) életútja és a fiatal Konrad Heiden élete között.

A bemutatás hiányosságai

Aust ráadásul egyfolytában idézőjelek nélkül idézi Heiden szövegeiből. Az olvasó számára nem nyilvánvaló, hogy az események egyidejű megfigyeléséről vagy későbbi elbeszélésük során történő értékelésükről van-e szó. Továbbá az sem világos – a kivételektől eltekintve –, hogy Heiden kutatásai, körülbelül a hosszú kések éjszakájának¹⁸ lezajlásáig, milyen mértékben felelnek meg a kutatás mai állásának. Különösen pedig az nem világos, hogy Heidennek mely feltételezései vezethetők vissza beépített embereinek bizonyítékaira – vagy pedig csak saját újságírói képzeletvilágának szüleményei. Így Heiden részletesen beszámol Hitler szexuális életéről („ő nem homo- vagy biszexuális, hanem függőségben szenved”) vagy a „hatalomátvitel” napjáról: „Hitler nevet, ugrál az örömtől, üdvözlí az alatta álló tömeget és integet nekik. Ahogy mindennek vége, és ahogy becsukják az

18 A hosszú kések éjszakája (német nyelvterületen „Röhm-Putsch” vagy „Kolibri művelet”) az NSDAP által 1934. június 30-a és július 2-a közt végrehajtott politikai gyilkosságok sorozata. Az akció során meggyilkolták a náci párt „baloldali”, strasserista frakciójának vezető alakjait, a névadójukkal, Gregor Strasserrel együtt, valamint köztis-mert náciellenes konzervatív ellenfeleket (köztük a korábbi kancellárt, Kurt von Schleichert és Gustav Ritter von Kahr, aki leverte Hitler sörpuccsát 1923-ban). A meggyilkoltak között sokan voltak tagjai a paramilitáris SA-nak, a barnaingeseknek.

ablakokat, Goebbels vállára teszi mindkét kezét, mélyen a szemébe néz, és egy szót sem szól.” Mindenesre Goebbelstől nemigen tudhatta meg Konrad Heiden, hogy mi járt ekkor Hitler fejében.
(*Neue Zürcher Zeitung*)

Emma Bryce

Két keréken Medinában

Afrika első közbicikli-rendszerét vezetik be Marrákesben

Ha a marokkói kísérlet sikeresnek bizonyulna a nagyvárosi zsúfoltság enyhítésére, az egész kontinensen hasonló biciklikölcsönző szolgáltatást indíthatna el

A marokkóiak úgy tartják, hogy a biciklijéről ismerszik meg az igazi marrákesi. Valaha ennek az észak-afrikai városnak az utcái lelkes biciklikkel voltak tele, az utóbbi évtizedekben azonban átvették helyüket a város túlszűfolt útjait elárasztó robogók és autók.

Napjainkban a Smoove (‘könnyed, friss, játékos’) francia biciklitársaság próbálja feléleszteni Marrákesben a két keréken járás régi kultúráját – valamint fellendíteni a fenntartható közlekedést – Afrika első önállóan működő közösségi kerékpározási rendszerével. A projekt elindulása egybeesett a városban rendezett COP22 klíma-konferenciával.

„A fenntarthatóságot alkotmányunkba is belefoglaltuk – nyilatkozta Hakima El Haité, a COP22 házigazdája és környezetvédelmi miniszter, aki a – bicikliprojektet támogató – marokkói kormány képviselőjében van jelen. – Most a végrehajtáson van a sor.” A kölcsönbicikli-rendszer a közlekedés zöldítését célzó nagyobb beruházás része a marokkói nagyvárosokban Marrákes vadonatúj elektromos buszaival együtt, melyek 2016 júliusában gördültek ki először az utakra – tudjuk meg a miniszter asszonytól.

A Smoove, mely Helsinkiben, Chicagóban, Moszkvában és Vancouverben is működött közbicikli-rendszert, azután érkezett meg Marrákesbe, miután elnyerte a projekt elindításának jogát az ENSZ Iparfejlesztési Szervezetétől (UNIDO). Jelenleg háromszáz – az óvárosról Medina bringának – nevezett bicikli nyergébe pattanva lehet utazni a tíz gyűjtőpont között, melyek városszerűen olyan helyeken találhatóak, mint a fenséges Koutoubia mecset vagy a Jarden Majorelle zöldellő édenkertje. „Ezáltal lehetővé válik, hogy ismét bicikliket használjunk, de korszerű közlekedési eszközként” – jelentette ki Laurent Merkat, a Smoove vezérigazgatója, aki vállalkozását 2008-ban indította.

Az Estate Vision helyi szervezettel karöltve működtetik a projektet a szerződés ötéves időtartama alatt, és remélik, hogy Marrákes biciklis múltjára való tekintettel meg fogja nyerni a helyiek támogatását. „Negyven évvel ezelőtt sokan jártak bicikkel a belvárosban, főként a nők. Van erről néhány szép fekete-fehér fényképünk – meséli Damien Vander Heyden, a Smoove vállalatfejlesztési menedzsere; majd hozzát teszi – „De ez ma már letűnt világ, mert olyan nagy a forgalom, hogy lehetetlen biztonságosan biciklizni egyes városrészekben.”

Hogy az új közbicikli-rendszer fennmaradjon a megváltozott körülmények között, szükség van a város infrastruktúrájának kerékpáros-barát fejlesztésére – például biciklisávok kijelölésére a gyakorta agyonzsúfolt utakon – mondja Vander Heyden. „Szerintem működőképes lesz, de csak abban az esetben, ha a többi közigazgatási szerv segít a feltételek megteremtésében. Nincs könnyű dolga annak, aki biciklizni akar Marrákesben” – ismeri el.

További problémát jelent, hogy a bicikliket elérhetővé tegyék az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező helyiek számára is. A Smoove dolgozik azon, hogy többféle fizetési módot kínálhasson, úgymint a közbringa-rendszerben szokásos készpénzes, hitelkártyás és okostelefonalkalmazásokat – tudjuk meg Mercattól. – „Nem akarjuk, hogy csak a hitelkártyával rendelkező tehetőse réteg férhessen hozzá.”

Az egyéves bérlet ára 500 marokkói dirham (MAD, 15 000 forint), 150 dirham (4400 forint)

egy heti- és 50 dirham (1500 forint) egy napjegy – vajon nem fogja az ártábla elriasztani a helyi lakosokat? Az éves díj drágább, mint a körülbelül 40-45 euróba (12 000-14 000 forintba) kerülő franciaországi közbicikli-rendszer, mondja Merkat, mivel nem élvez kormányzati támogatást. Ennek ellenére a Smoove szerint a fizetendő összeg sikeresen elrettenti az esetleges rongálókat és tolvajokat – fejt ki Vander Heyden. Az ár nem tűnik olyan riasztóan magasnak – legalábbis ezt sugallja a járókelők érdeklődése – sokan rendre megállnak, hogy kipróbálják a bicikliket, hogy szelfizzenek és hogy szórólapokat vigyenek magukkal.

Nezha Alami, az egyik tanácsadó megnézte egy bicikli-gyűjtőállomást nem messze a konferencia helyszínétől, és reményét fejezte ki, hogy a szolgáltatás szülővárosában, Casablancában is el fog terjedni. „Közbicikliket használok Párizsban, Lisszabonban és Barcelonában; nagyon jó megoldásnak tartom őket – mondja. – Casablancának szüksége van rá. Nagyváros, és nehéz autóval közlekedni. Azt gondolom, teljes sikerrel járna ott egy ilyen projekt.” A marrákesi kísérlet voltaképpen az első lépés azon az úton, hogy több marokkói nagyvárosra, valamint Afrika más pontjaira is kiterjedjen a közbicikli-rendszer, mely enyhíthetné a túlszűfolttságot.

(The Guardian)

Friedrich Wilhelm Graf¹⁹

Gerhard Müller bíboros – konzervatív színekben lázad és politizál

Gerhard Müller bíboros: *A reménység üzenete. Gondolatok a keresztény üzenet lényegéről* (Herder Kiadó, Freiburg, 2016, 280 oldal, kötve) című könyvének recenziója

Napjainkban a római katolikus egyház magasabb rangú tagjai szívesen nyilatkoznak beszélgetős könyvekben. A XVI. Benedek emeritus pápa és a teológiában kissé járatlan Peter Seewald újságíró közti *Utolsó beszélgetéssel*

19 Német protestáns teológus.

egy időben tette közzé a spanyol Ótestamentum-szakértővel, Carlos Granados-szal folytatott eszmecserejét Gerhard Müller bíboros, aki 2012 óta a Hittani Kongregáció prefektusa. Mint az alcímben elárulja, a keresztény üzenet lényegéről olvashatunk gondolatokat.

Ezzel együtt Müller bíborosnál nem annyira a központi vallási szimbólumok tömör bemutatásáról esik szó, hanem sokkal inkább „mai társadalmunk bírálattal felérő diagnózisáról” és egyháza vadhajtásainak határozott nyesegetéséről. Gerhard Müller egyházpolitikai kérdésekkel foglalkozik, miközben nemigen védi meg Ferenc pápa egyértelmű, hirtelen nyilvánkozásait a „félértelmezésektől” vagy világít rá a 2015-ös családi szinódus eredményeire.

Nyugati „közhelyesség” és „közönségesség”

Müller meghatározza az „egyház” – azaz saját egyházának viszonyát – a keleti egyházi közösségekhez” és a reformáció során létrejött „egyházi közösségekhez” is. Írását érdemes elolvasni az itt-ott előforduló helyesírási hibák ellenére is. Aztán őszinte, olykor kissé bő lére eresztett betekintést kapunk egészen sajátos egyházpolitikai és általános politikai gondolataiba. Egy konzervatív lázadót hallunk itt nyilatkozni, aki erősen nehezelt a liberálisokra, aki a modern világ nemzeti egyházaiknak visszafogott polgári kereszténységében csak szétesést és „hanyaglást” tud látni. Leginkább az 1900 körüli liberális protestantizmustól és a katolikus modernizmustól hőköl vissza. Mindenesetre a valamikor Münchenben tanuló hittudós Schleiermachernek²⁰ és Loisynek²¹ szóló üzenete kevés szaktudásról árulkodik. Szívesebben látnánk a Hittani Kongregáció prefektusát teológiaiilag képzettebb embernek.

20 Friedrich Schleiermacher (1768–1834) lelkes, teológus, a romantikus vallásbölcselet és teológiatörténet fejlődésének meghatározó alakja, a liberális teológia atyja.

21 Alfred Loisy (1857–1940): francia katolikus pap, a modernizmus atyja; vitatta a Szentírás tévedhetetlenségét; radikális bibliakritikája miatt kiközösítették. Ettől kezdve egy „humanitárius vallást” hirdetett. Összes műve indexre került. Utolsó éveiben újra vallotta Isten transzcendens voltát, de az Egyházzal nem engesztelődött ki. (Magyar Katolikus Lexikon)

Aki a kultúrpeszimizmus híveként arról akar megbizonyosodni, mekkora szenvedést okoz a modern kulturális többszólamúság, az Müller bíboros írásában a Nyugatot jellemző „közhelyesség” és „közönségesség” elítélésének sok szokásos formáját fedezheti fel: a „nyugati” társadalmakban „egyre inkább eluralkodik az egyes ideológiák, a szex, az énkép vagy a nemzet bálványozása”. Itt az emberek rabságban és rettegek közepe éltek, melyeket a „kételkedés”, a „cinizmus”, az „élvhajhászás” és a „nihilizmus” segítségével próbálnak leplezni. „Mikor a nagy totalitárius eszmarendszerek összeomlottak, egy új diktatúra, mégpedig a technika és szcientizmus, illetve a fogyasztásközpontú individualizmus mindent uraló kultúrájának áldozataivá lettünk.”

„Perverz művészet” és további bűnök

Hosszasan beszél a bíboros „erőszakos módon szekularizálódó világunkról”, illetve egy olyan „világiaságról”, amely „az állam szekularizálásával” állítólag „az egyház” nyilvános szerepvállalását akarta korlátozni. A „mai ultraliberálisok” csak az „egyház ellenségei”. A biológia és az orvostudomány nyelvén szólva ezekkel a „modern eszmeáramlatok vírusát” az egyházban is terjesztő és így szinte „járványt” elszabadító „ellenségekkel” szemben Müller egyszerre több „fronton” mozgósítja „egészséges katolikus teológiáját”: az „isteni jog” éles fegyverével harcol a nők felszentelése és az ún. „hiteles férfiak” („viri probati”) papi szolgálatának engedélyezése ellen, továbbá támadást indít „korunk legártalmasabb tévtanai”, a nyugati „racionalizmus” és a „posztmodern relativizmus” ellen, hivatkozván a „kinyilatkoztatástól megvilágosodott egyházi tanítóhivatalra”, mely egyedül vallhatja magának kötelező érvénnyel az igazságról való bizonyosságot. Ily módon kerülhet górcső alá az egyén „önállósága” mint a legrosszabb népbetegség.

Ellenszerként Müller bíboros a „sokgyermekes családokat” ajánlja: tevékenyen fel kell lépni a születések visszaesése ellen azért, hogy határozottan érvényre juttatjuk VI. Pál pápa Humanae Vitae (‘az emberi életnek’) enciklikáját a „születésszabályozás mesterséges módsze-

reinek” indokolt tilalmáról, továbbá szigorúan elhatároljuk magunkat a „mainstream eszmé-áramlattól, mely az igényeket összekeveri az egyén jogaival”. Ezenkívül „perverznek” számítanak az „avantgárd művészet alkotásai”, a nemek megkülönböztetését elvető gender-elmélet, és minden „bűnös viszony”, melyben azonos nemű emberek szeretik egymást: „Még ha ez esetleg másképp is tünne, ezekben a kapcsolatokban nem lakozik a szeretet hiteles mozgatórugója, sokkal inkább akadályt jelentenek az emberré válás útján.” Ráadásul „az egyén harmonikus, teljes körű kibontakozását” is gátolják – írja a bíboros.

Modern világunk betegségei

Szabad-e feltennie egy protestáns teológusnak a kérdést, hogy hogyan fakad a „kinyilatkoztatásból” az „igazi, abszolút szeretet” és a „szeretet veszedelmes, érzelmi jellegű újrameghatározása” közti különbség? Hogyan ítélteti meg „az egyház” mélyen személyes kapcsolatok etikai minőségét? Tényleg olyan rossz lenne a „nyitott társadalom”, mint a bíboros gondolja, valóban kerülnie kellene „az egyháznak” „a világgal való egyezségkötést” és „ellenállást” kellene tanúsítania? Müller, aki valamikor Karl Lehman mainzi érseknél szerzett Bonhoefferől²² írt munkájával doktori fokozatot, dogmatikusként – XVI. Benedekkel együtt – azt ajánlja egyháznak, hogy a „politikailag korrekt nyugati világban” a világi állammal szemben is tekintse magát „kreatív kisebbségnek”. Nem kellene többé „elkényelmesedett polgároknak prédikálni az irtalmasságról”, amely „pusztán az élvezetekben elmerülő nyugati átlagpolgár korlátolt életének énközpontú világát tükrözik”.

Müller a kinyilatkoztatott igazság mellett hiteles tanúságtételért áll ki. Annak ellenére azonban, hogy a nominalizmus²³ mellett min-

denekelőtt a református egyházat teszi felelőssé modern világunk betegségeiért, a bíboros egyházi értelmezésében jelentősen közelebb áll a szabadegyházak radikalizmusával jellemezhető protestantizmushoz, mint egy – intézményeiben megcsontosodott, hivatalainak szigorú hierarchiára épülő – római katolikus elvonóintézet avitt elképzeléseihez. A jelenről szóló bírálatában a szektás túlbuzgóság alaphangját üti meg, mely időnként az iszlám igehirdetőinek nyugatellenes retorikáját idézi.

A Hittani Kongregáció prefektusa azonban természetesen a pápai tanítóhivatal tévedhetlenségig emelkedett intézményessége mellett a felszentelt hivatalt karizmáját is hangsúlyozza. „Csak a pásztorok rendelkeznek a [lelki] megkülönböztetés karizmájának képességével.” Mindebből nem sokat lehet érezni egy olyan beszélgetés során, amelyben a kérdező alázatosan megelégedett egy-egy szó közbevetésével. A bíboros egy teljesen modern teológiai decizionizmust (‘döntésvilág’) tart kívánatosnak – legalábbis ahogy ő azt elgondolja. „Mi Istenként cselekszünk, mert azt akarjuk, amit Isten akar.” Úgy tűnik, hogy Rómában régebben jobban érzékelték az Isten és ember közötti különbséget.

(Frankfurter Allgemeine Zeitung)

Zanny Minton Beddoes

Britek: belépés és brexit

Hogyan formálta újra Angliát a normann uralom?

Anglián kitörölhetetlen nyomokat hagyott Európa

A normann hódítás, mely 950 évvel ezelőtt zajlott Hódító Vilmos normandiai herceg vezetésével, volt az egyetlen nagyszabású politikai változás, melyet Anglia valaha megtapasztalt. Ezenkívül rendkívül sok szenvedést okozott. Az angolszász arisztokráciát megfosztották va-

22 Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) német evangélikus lelkész, teológus, a náci rendszer ellenzője és mártírja.

23 A nominalizmus (a lat. nomen, ‘név’ szóból): ismeretkritikai irányzat, mely szerint az egyetemes fogalmaknak (nem- és faj-fogalomnak) nincs valóságtartalmuk, hanem csak egyezményes jelek. (Magyar Katolikus Lexikon)

gyonától, tagjai közül pedig sokakat az a megaláztatás ért, hogy a valamikor saját birtokukban levő földön kényszerítették őket dolgozni. Bizonyos körökben mai napig tartó sérelem a francia hódítás.

Az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártjának (UKIP) élén tancoló Nigel Farage-ról köztudott, hogy egyik nyakkendője a bayeux-i faliszőnyeget ábrázolja: ez egy hetven méter hosszú hímezett kárpit, mely képekben meséli el Anglia normannok általi elfoglalását, hogy emlékeztesse a briteket „arra az utolsó időre, amikor lerohantak és meghódítottak bennünket”. A szőnyeg tele van lemészárolt angolok levágott fejeivel és végtagjaival. A brexitnek – Nagy-Britannia Európai Unióból való kilépésének – több támogatója a hódítás nyelvét használja annak leírására, hogy a nemzetet arctalan EU-s intézmények „uralják”. Hasonló nézeteket vallanak tudós körökben. „Egy angol ember szempontjából a normann hódítást csak katasztrófának lehetett tekinteni” – jelentette ki 1971-ben Rex Weldon Finn, a Cambridge-i Egyetem oktatója.

A rengeteg kiontott vér ellenére a hódításnak megvoltak a maga jó oldalai is. Átalakította az angol gazdaságot. Előnyükre változtak az intézmények, a kereskedelmi szokások és nőtt a beruházási kedv. A Brit-szigetek egy része ekkor került be az európai kereskedelem vérkeringésébe (ez akár nevezhetjük a „brit belépésnek”), és hosszú gazdasági fellendülést eredményezett Anglia számára, melynek során viszonylagos jó anyagi szintet ért el az ország. A hódításnak és utóhatásának köszönhető a gazdag dél és a szegény észak kettéválása – ez a földrajzi megosztottság mind a mai napig fennáll. Azoktól a viharos évtizedektől kezdve Anglián az európaiság kitörölhetetlen nyomai jelentek meg – amitől sokkal erősebb is lett. A normann hódítás tette Angliát azzá, ami.

A hódítás mögött összetett okok álltak. 1066 elején utód nélkül halt meg Hitvalló Eduárd, Anglia akkori királya, ami örökösödési válságot idézett elő. Sógora, Harold Godwinson (II. Harold) került a trónra. Harold trónigénye azonban elég gyenge lábakon állt, és riválisokkal kellett küzdenie, különösen az ország északi részén. I. Vilmos normandiai herceg a La Manche-csatorna

másik oldalán viszont úgy gondolta, hogy ő a jogos örökös: a korabeli történetíró, Poitiers-i Vilmos szerint Eduárd egyszer kijelentette, hogy szeretné, ha az ifjú Vilmos követné őt a trónon.

A bayeux-i faliszőnyegen az ezután történtek láthatók. Szeptemberben Vilmos hatalmas sereggel tört be Franciaországból. Anglia déli partján a hastingsi csatában Haroldot megölték, testét megcsonkították (egy beszámoló leírja, hogy egy normann lovag miképpen „zúzta péppé” lándzsával belső szerveit). Vilmos ezt követően nemigen habozott, 1066 karácsonyának napján fejére tette a királyi koronát.

Koronázását vadászattal és solymászattal ünnepelte meg, aztán nekilátott Anglia átforgalmazásának. A kormányzás és gazdálkodás angolszász rendszerét teljesen lerombolta. A több mint négyezer angol földbirtokos földje kevesebb mint kétszáz normann és francia báró kezébe került. Az angolokat eltávolították a magas rangú kormány- és egyházi hivatalokból. 1073-ra csak két angol püspököt hagytak meg Hugh Thomas, a Miami Egyetem professzora szerint.

A normann hódítás hatását leginkább az ún. Domesday Book ('ítéletnap könyv') alapján tudjuk felbecsülni, mely egy Vilmos megbízásából készült, az angolok vagyoni helyzetét számba vevő összeírás 1085-ből. A Domesday Book a Vilmos uralkodása alatti időből 13 418 helységgel kapcsolatban tartalmaz adatokat, hogy ki volt a birtok tulajdonosa, és hogy mekkora értéket képvisel a „geld”, azaz földadó évi hozama alapján mérve. Néhány grófságban összeszámolták a lakosságot, az élőállat mennyiségét, sőt még az ekéket is. A Domesday Book alapossága arra enged következtetni, hogy a végítélet napján történő elszámolásra is használhatták volna – innen a neve. Az eredetileg piros és fekete tintával birkabőr pergamenre írott kétmillió latin szóból álló dokumentumot nemrégiben vitték számítógépre a Hull Egyetem munkatársai.

A felmérés válaszadóit általában három időszakkal kapcsolatban kérdezték: 1066-ról, 1086-ról és egy röviddel 1066 utáni köztes időszakról, mely tükrözi, hogy mikor ajándékozták az uradalmat először meglévő tulajdonosának. Ez lehetővé teszi a hódítás előtti és utáni állapotok elemzését.

A szigetország lerohanása rövid távon természetesen károkat okozott. Sussexben, ahol Vilmos serege partra szállt, negyven százalékkal csökkent a javak mennyisége, mivel a normannok a pusztítással mutatták meg előfölnyüket. Hastingstól Londonig, azokon a helyeken, ahol a normann sereg elvonult, meredeken csökkent a földbirtokokon található javak száma. Egy 1898-ból származó tudományos munka arra enged következtetni, hogy a London környéki grófságok bizonyos uradalmi sokkal kevesebbet értek 1070-re, mint 1066-ban. E kezdeti károk ellenére azonban a hódításnak hasznát látta az angol gazdaság. Okos emberek már régóta úgy gondolják, hogy a bevándorlás hatására fellendül a kereskedelem: a jövevények jól ismerik hazai piacukat és szívesen szállítanak oda. Bár a normannok megszállók voltak, nem bevándorlók, Edward Miller és John Hatcher, a Cambridge-i Egyetem kutatói arra a következtetésre jutnak, hogy „az 1066 utáni nemzedékek a külföldre irányuló kereskedelem fokozatos bővülését tapasztalták mind értékét, mind arányait tekintve”. Az angol gyapjú különösen nagy népszerűségnek örvendett a kontinensen.

A „brit belépés” segítette a pénzügyi rendszer fejlődését is. Zsidók érkeztek Vilmos meghívására – ha nem éppen parancsára –, és kiépítették a hitelhálózatot az új angol birodalomrész és a francia föld között. Mivel itt nem gátolták őket a keresztény uzsoraellenes törvények, Angliában túlnyomórészt a zsidók lettek a hitelezők a 13. századra. A közép-európai bányából származó nemesfémek felfedezése szintén jót tett a hiteláramlásnak. A zsidók olyan városokban telepedtek le, ahol jelentősebb pénzverde működött. Ennek ellenére Angliában továbbra is erősen zsidóellenes hangulat uralkodott, és zsidóit a 14. századra ki is űzte az országból.

A normannok hoztak néhány olyan intézkedést, melyek korunk közgazdászainak tetszését is elnyerték volna: bizonytalan időkben emelték az infrastruktúrára szánt kiadásokat. Ötven éven belül porig romboltak minden angol székesegyházat és a legtöbb nagy apátságot, majd új, európai stílusban építették őket újjá – tudjuk meg George Garnettől, az Oxford Egyetem

középkorkutatójától. Rámutat, hogy egyetlen angol székesegyház sem őrzött meg az alapján kívül hódítás előtti időkből származó falrészét.

Új várak és kastélyok is épültek. Egy 1979-ben megjelent, templomépítésről szóló könyv szerint ugrásszerű növekedés volt tapasztalható az új építési projektek területén a tizenkettedik században; az építkezési láz végül 1280 körül érte el a csúcspontját. Mindezek a változások igen jót tettek a gazdaságnak. A Domesday Book arra enged következtetni, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – az angol gazdaság 1086-ra teljesen talpra állt. Talán nem áll rendelkezésünkre elegendő adat néhány grófsággal kapcsolatban, de a könyv figyelmes olvasása közben rájövünk, hogy Anglia felhalmozott gazdagságában alig történt változás a „britek európaizálódásának” első két évtizedében. Ha mindennek hitelt adunk, akkor elmondható, hogy voltaképpen növekedett a vagyontömeg. Kifejezetten felvirágzott annak a huszonhat grófságnak a fele, melyekről megbízható adatok állnak rendelkezésünkre.

Mindenfelé a fejlődés jelei voltak tapasztalhatók. A GDP növekedése reálértéken számítva 1086 és 1300 között valószínűleg kétszerese vagy háromszorosa volt a normann hódítás előtti korszakbelihez képest. Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék szintén jelentősen megnőtt; 1688-as árakon számolva – valószínűleg – az 1086-os 1,70 fontról 3,30 fontra emelkedett 1300-ra.²⁴ Hugh Thomas a termelékenység esetleges növekedésére következtet. Az infrastruktúra költségeinek előteremtéséhez súlyosabb adóterheket kellett kivetni a parasztságra, ami által „keményebb munkára kényszerültek”.

„Féktelen haragomban úgy támadtam az angolokra északon, akár egy dühöngő oroszlán.”

Az embereknek több volt a pénzük, és el akarták költeni. John Langdon és James Masschaele történészek dolgozata szerint a tizenkettedik század előtt csak igen kisszámú vásár és piac meglétéről van tudomásunk. A Domesday Book hatvan piacot említ. A gazdaság fellendülésével azonban a kereskedők és a beszállítók is egyre

²⁴ A Bank of England adatai szerint az 1700-ban használt 1 font ma körülbelül 118 font vásárlóértékkel (retail price index) bírna.

többen lettek: a tizenkettedik század végére körülbelül 350 piac működött.

Az angliai kereskedelem gyors élénkülése óriási hatással volt a dolgozó rétegre. Felszabadították a rabszolgákat, melyek a hódítás előtt lakosság jelentős részét tették ki: Essexben számuk negyedével csökkent 1066-tól 1086-ig. Hugh Thomas kutatásai szerint Canterbury Lanfranc, akit Vilmos ültetett az érseki székebe, ellenezte behozatalukat; a keresztény gondolkodónál „enyhe lelkiismeretfurdalást” okozott a rabszolgaság kérdése. A tizenkettedik századra szinte csaknem teljesen eltűntek a rabszolgák.

A munkafolyamatok egyre inkább mesterségekre váltak szét, mind több ember lett önálló vállalkozó, vagy dolgozott bérért. A népesség belül a városiakok aránya az 1086-os tíz százalékról tizenöt-húsz százalékra emelkedett a 14. század fordulójára (London lakossága igencsak felduzzadt). 1100 és 1300 között több mint száz új várost alapítottak; Anglia népessége 2,25 millióról hatmillióra ugrott.

Bár az ország egészében véve jólétben élt, nem minden része volt gazdag. Északon a normann hódítás elhúzódott, és sokkal kegyetlenebb formában zajlott. A Northumbriához és Yorkhoz hasonló helyeken az emberek angoloknak se igen tekintették magukat, nemhogy franciáknak (inkább a skótok és a skandinávok felé húzott a szívük). Így nem sokkal a normann hatalomátvétel után sorozatos lázadások törtek ki.

Vilmos ezeket kíméletlenül leverte. Hadjáratai az „észak feldúlása” („harrying of the north”) néven híressé váltak el. Egy másik angolszász krónikás, Ordericus Vitalis szerint Vilmos halálán ágyán visszaemlékezett tetteire: *„Féktelen haragomban úgy támadtam az angolokra északon, akár egy dühöngő oroszlán ... birkanyájákat és marhacsordákat mészároltunk le ... férfiak és nők sokaságát fenyegettem az éhínség rémével.”*

A Domesday Book szerint 1066-ban a dél-angliai uradalmak némiképp gazdagabbak voltak az északiaknál. Miután a normannokkal együtt Európa is megjelent a szigetországban, ez a különbség szakadékká vált: 1086-ra a déli

uradalmak négyszer olyan gazdagok lettek. A pusztítás mértéke megdöbbentő volt. Az északi grófságokban a földbirtokok egyharmada teljesen tönkrement. Yorkshire-ban, melynek a legtöbbet kellett elszenvednie, a birtokok hatvan százalékának legalább „egy része megsemmisült”, míg a teljes vagyon hatvannyolc százaléka pusztult el. A feldúlt terület központjában fekvő York város lakossága feltehetően a felére csökkent. 1086-ban a jelenlegi Birminghamtól északra a háztartások bevétele sehol nem haladta meg az országos átlagot. Az országban nőtt az egyenlőtlenség: az angol birtokok Gini-együtthatója²⁵ a hódítás előtti 64-ről 71-re emelkedett utána (a 100-as értékű Gini-együttható a teljes egyenlőtlenség mutatója lenne). Egy átlagos birtok vagyoni helyzetét tekintve a leggazdagabb grófság hétszerte volt gazdagabb a legszegényebbnél – 1066-ban viszont tizennyolcszor számított gazdagabbnak 1086-ban.

Az északnak talán mindig a viszonylag rosszabb sors jutott osztályrészül: itt kisebb a föld termőereje, mostohább az éghajlat; messzebbre esik a piacoktól. A gazdaságtörténet azonban arról árulkodik, hogy réges-rég történt események maradandó nyomot hagyhatnak. A Vilmos okozta pusztítással részben jól magyarázható az északi rész szegénysége, mely a mai Nagy-Britanniát a legnagyobb regionális egyenlőtlenségeket mutató országgá tette Európában. A hódító leszármazottai – majdnem egy ezredév elteltével is – még mindig aránytalanul több előnyt élveznek; Gregory Clark, a Kalifornia Egyetem davis-i kampuszának közgazdász professzora úgy találja, hogy a Domesday Book-korabeli normann neveket viselő diákok még mindig túlnyomó többségben vannak jelen az Oxfordi és Cambridge-i Egyetemeken. Így talán nem meglepő, hogy a hódítást leginkább megsínylő területek voltak azok, melyek igen nagy valószínűséggel tették le voksukat

²⁵ Vagy más néven Gini-index: egy közgazdasági mérőszám, ami a statisztikai eloszlások egyenlőtlenségeit méri. Leginkább a jövedelem és a vagyon eloszlásának mérésére használják. Nagyobb értékéhez nagyobb egyenlőtlenség tartozik.

napjaink normann igájának levetése mellett a brexitről szóló népszavazás idején. Ne számít-sunk azonban arra, hogy ebből majd gazdasági-lag bármiféle jó származik.

(The Economist)

Zanny Minton Beddoes

A nem annyira Egyesült Királyság

Nagy-Britannia a Scoxit felé halad

Az Európai Unió elhagyásáról szóló döntés látszólag a skót függetlenség esélyeit növeli. Valójában csökkentti azokat.

Alig több mint fél évvel az Európai Unió elhagyásáról szóló szavazás után egy újabb népszavazásról esik szó Nagy-Britanniában. Ezúttal a skót népek ajánlanák fel azt a lehetőséget, hogy „visszavegye az önrendelkezés” jogát. A skótok kevesebb mint három évvel ezelőtt egyértelműen a függetlenség ellen szavaztak. A brexittel – melyet szintén elleneztek – a függetlenség ismét a viták keresztútjába került. Skócia nemzeti kormánya törvénytervezetet nyújtott be egy újabb, függetlenségről szóló népszavazásról. A közvélemény-kutatások szerint sikerrel kecsegtethet.

Ez nem csoda: soha nem tűnt meggyőzőbbnek a nemzeti pártiak érve, mi szerint Skócia különálló ország. Ami a brexitet, a kor meghatározó kérdését illeti, a skótok 62 százaléka a bennmaradásra szavazott, de ettől függetlenül az angolok ki fogják rángatni őket az Unióból. Skócia 59 parlamenti képviselőjéből²⁶ mindössze csak kettő található a Westminster nagy pártjaiban, a Konzervatív Pártban (Tories), illetve a Munkáspártban (Labour). Az unió érdekében 2014-ben elhangzott érvek nagy része már rég értelmét veszítette. A skótokkal közölték, hogy számukra Nagy-Britannia részeként vezet az egyetlen út ahhoz, hogy az Európai Unión belül

maradhassanak; függetlenség esetén ugyanis újra kellene pályáznunk, és szembetalálnák magukat Spanyolországgal, mely saját, önállóságra törekvő katalánjait akarja elbátortalanítani. Ehelyett bebizonyosodott, hogy Nagy-Britannia részének lenni annyit jelent, hogy a visszatérés esélye nélkül távoznak Európából. Az erős brit gazdaság – mely olyannyira ragaszkodott a skótok bennmaradásához – az előrejelzések szerint kezd lelassulni. Az egységről szóló lelkesítő szölamok – a „drága, drága kötelék”, melyet Theresa May miniszterelnök idézett fel beiktatási beszédében – üresen csengenek, főként, ha hozzászámítjuk azt a nemtörődömséget, mellyel félretolták a skótok aggodalmait.

Mégis, ha a brexitet politikai földrengésnek lehetett nevezni, Skócia is elszenvedett egy kevésbé észrevehető gazdasági földrengést. A függetlenségről szóló népszavazás idején Skócia mutatói Nagy-Britannia többi részéhez hasonló ütemben nőttek. Azóta más pályára került a gazdaság. Az utóbbi öt negyedévből kettőben egyáltalán nem mutatott növekedést. Ennek fő oka a rosszul teljesítő fosszilis tüzelőanyagoktól való függőségben és a nem túl rózsás pénzügyi helyzetben keresendő. 2014-ben az Északi-tengerből kitermelt Brent-nyersolaj hordónkénti ára 31 500 forint (110 dollár) volt; ebből azt az előrejelzést olvasta ki a nemzeti kormány, hogy egy független Skócia energiából származó adóbevétele 3574 milliárd forintra (12,5 milliárd dollárra) rúgna 2015–16-ban. A rákövetkező olajárzuhanás (jelenleg 15 800 forint, azaz 55 dollár egy hordó) azt jelentette, hogy a tényleges szám ennek az előrejelzésnek az egy százaléka lett. Ezenkívül fogyóban van a fekete arany: ezen a nyáron szét fogják szerelni az eredeti Brent-fürótornyot. Megszenvedi mindezt az államháztartás is: az olaj és a gáz együtt az utóbbi években a skóciai nemzeti össztermék akár egyharmadával is felérő exportot termelt. 2014 szeptembere óta Skóciában a pénzügyi állások tíz százaléka szűnt meg. (Londonban új álláshe-lyek jöttek létre.) 2016-ban az iparban dolgozók átlagos bére öt százalékkal csökkent.

Egy ötmillió ország számára, mely két gyengülő iparágra támaszkodik, hazárdjátékkal érne fel, ha egyedül akarná járnai a maga útját. Ennek

²⁶ A devolúciós (átruházási) szabályok szerint Skóciát 59-en képviselik a Brit Alsóházban (House of Commons).

ellenére dönthetnek úgy a skótok, hogy a brexittel megpecsételt szövetségben még kockázatosabb lenne maradni. Nos, tévednek. Mert bár Theresa May abbéli hajlandósága, hogy elhagyják az egységes piacot és a vámuniót, valószínűleg rosszul fog elsülni Nagy-Britannia számára, a függetlenség kérdését is tovább bonyolítja. Ha az EU fel lenne készülve arra, hogy Skóciát újra beengedje, az utóbbi keményebb határokra számíthatna Anglia esetében. A skót nemzeti pártiak úgy nyilatkoznak, hogy át tudnák venni a hasonló problémával küzdő Írországban létező berendezkedést, legyen az bármiféle. Lehetséges azonban, hogy nincs ilyen egyszerű megoldás. Továbbá nem lenne értelme annak, hogy Nagy-Britannia elhagyásának az árán csatlakozzanak újra az EU egységes piacához: Skócia négyszer akkora értékű kereskedelmet folytat Nagy-Britannia többi részével, mint az Európai Unióval.

A bátor Skócia

Elképzelhető, hogy a fenti kellemetlen igazság elsikkad egy újabb függetlenségi kampány hevében. A kormányon levő Skót Nemzeti Pártnak (SNP) remek érzéke van ahhoz, hogy hatalmi pozícióját felhasználva tiltakozzon, saját magának könyvelve el Skócia sikereit, miközben a kudarcokért a londoni Westminstert hibáztatja. Ahogy rosszabbodnak Skóciában a gazdasági körülmények, a brexitet és a brit konzervatívok

megszorító intézkedéseit fogják okolni. S míg a függetlenség valamikor az ismeretlenről való félelemmel volt egyenlő, jelenleg egyfajta lehetőségnek tűnik az idő kerekének visszaforgatására a biztonságos EU-tagságot jelentő régi szép napokba. Amikor angol miniszterek az elszakadás veszélyeire hívják fel a figyelmet, saját, brexitet támogató érveik hullanak vissza a fejükre: a skótokat arra fogja ösztönözni, hogy ragadják magukhoz a hatalmat olyan távoli politikusok kezéből, akiket soha nem választottak; azok, akik felhívják a figyelmet mindenek az ára, a „kivetített félelem” rémhírgyártóiként lesznek megbélyegezve; az a pocskondiázás, amellyel a kilépés hívei illetik az intézményeket a brit kincstártól az angol jegybankig azt fogja majd jelenteni, hogy az elfogulatlan figyelmeztetéseket részrehajlásra vagy szakmai hozzá nem értésre hivatkozva semmibe lehet venni.

A 2014-ben bennmaradásra szavazó skótok közül sokan tisztán gazdasági okokból nem akarták elhagyni az Egyesült Királyságot. Nagy-Britannia kilépése az Európai Unióból eléggé összezavarta az események menetét. A következmények sok aggodalomra adnak okot: a brexit miatt még több veszélyt hordozna magában a skótok függetlensége – és még valószínűbbé tette erre irányuló szándékukat.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Arday Lajos ny. tud. főmunkatárs, Közép-Európa Intézet, az MTA doktora (történelem), Budapest

Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen

Dr. Frenyó Zoltán filozófus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet, főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest

Gáspár Zoltán Ernő filozófus, Budapest

Káli Róbert, a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola III. éves hallgatója

Kapronczay Károly történész, Budapest

Sulyok Anita doktoranda, SZTE BTK Francia Tanszék, Szeged

Prof. dr. Szalma József egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK, Polgári Jogi és Római Jogi Tanszék, Budapest

Szávay László művelődéstörténész, PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola), Budapest

Törő László Dávid doktorjelölt, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

ADÓ 1% FELHÍVÁS

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ismeretterjesztő
tevékenységét!**

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**A tavalyi évben 541 060 Ft felajánlást kapott a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat, melyet az ismeretterjesztés
népszerűsítésére fordítottunk.**

Köszönjük múlt évi felajánlását!

TARTALOMJEGYZÉK

Arday Lajos: (Elő)Reformáció Nyugat-Európában és Magyarországon 1

SZÁZADOK

Sulyok Anita: Látszat és valóság – Casanova, a divatszakerítő 20
Frenyó Zoltán: Ágoston és Vico. Szent Ágoston helye és szerepe
Giambattista Vico gondolkodásában 34
Szávay László: János pap messianisztikus királysága 51

MŰHELY

Káli Róbert: Kvantifikáció és történetírás Magyarországon
az 1960-as, 1970-es években 62
Gáspár Zoltán Ernő: Az 'absztrakt negativitás' mint abszolútumfogalom
Egy Hegellel való szembehelyeződés 86
A historiográfia egész embert kíván... Interjú Erős Vil móssal 91
Dr. Szalma József: A jog változó és változatlan jegyei
A jogváltozás Pikler Gyula elméletében – mai szemmel 96

NAPLÓ

Kapronczay Károly: Egy család története Pécssett a századforduló
éveitől a 20. század közepén történt államosításig 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Zanny Minton Beddoes: Az orosz Állami Duma háborúja a nők ellen. Miért engedi meg egy orosz törvénytervezet a feleségverést? (111) *Ivan Davidov*: A bizonyosság nyomában (113) *Jonathan Chatwin*: Egy angol a kommunista Kínában (115) *Dmitrij Frolovskij*: Egy barát az élet végén (116) *Oliver Pfohlmann*: A nációk első ellensége – Tolla Hitler ellen (117) *Emma Bryce*: Két keréken Medinában (119) Friedrich Wilhelm Graf: Gerhard Müller bíboros – konzervatív színekben lázad és politizál (120) *Zanny Minton Beddoes*: Britek: belépés és brexit (122) *Zanny Minton Beddoes*: A nem annyira Egyesült Királyság (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

